T. C
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

EDESSA'DA HRİSTİYANLIĞA AİT MEKÂNLAR VE HRİSTİYAN DİN ADAMLARI (BAŞLANGIÇTAN 1144 TARİHİNE KADAR)

Hüseyin TAŞKIRAN

ŞANLIURFA - 2022

T. C
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

EDESSA'DA HRİSTİYANLIĞA AİT MEKÂNLAR VE HRİSTİYAN DİN ADAMLARI (BAŞLANGIÇTAN 1144 TARİHİNE KADAR)

Hüseyin TAŞKIRAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK

ŞANLIURFA - 2022

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK danışmanlığında, Hüseyin TAŞKIRAN'ın hazırladığı **"**Edessa'da Hristiyanlığa Ait Mekânlar ve Hristiyan Din Adamları (Başlangıçtan 1144 Tarihine Kadar)**"** konulu bu çalışma 25/05/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

☑ Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

İmza

Danışman	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK	
Üye	Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	
Üye	Doç. Dr. Ahmet KÜTÜK	

Bu tezin Tarih Ana Bilim Dalında yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

../../2022

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN

Enstitü Müdürü

Bu çalışma: HÜBAK Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No: 20080

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

TEZLİ YÜKSEK LİSANS

ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	195224002
Adı / Soyadı	Hüseyin TAŞKIRAN
Anabilim Dalı/Programı	Tarih Ana Bilim Dalı / Tezli Yüksek Lisans
Tez Konusu	Edessa'da Hristiyanlığa Ait Mekânlar ve Hristiyan Din Adamları (Başlangıçtan 1144 Tarihine Kadar)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Edessa'da Hristiyanlığa Ait Mekânlar ve Hristiyan Din Adamları (Başlangıçtan 1144 Tarihine Kadar) çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 175 sayfalık kısmına ilişkin, 20/06/2022 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 13'tür. Ayrıca Edessa'da Hristiyanlığa Ait Mekânlar ve Hristiyan Din Adamları (Başlangıçtan 1144 Tarihine Kadar) çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,

2- Kaynakça hariç

3- Alıntılar hariç/dâhil

4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü lisansüstü çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/06/2022

Hüseyin TAŞKIRAN

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 20/06/2022

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK

(Danışman)

ÖZET

EDESSA'DA HRİSTİYANLIĞA AİT MEKÂNLAR VE HRİSTİYAN DİN ADAMLARI (BAŞLANGIÇTAN 1144 TARİHİNE KADAR)

TAŞKIRAN, Hüseyin

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK

Haziran, 2022, 175 sayfa

Edessa, bulunduğu stratejik konumu itibariyle tarih boyunca çeşitli medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu konumu sayesinde siyasi, askeri, ticari, kültürel ve dini açıdan önemli bir merkez olmuş ve bu önemini tarihin her evresinde sürdürmeyi başarmıştır. Hristiyanlık inancının Edessa ve çevresine yayılması ile ilgili bilgiler genel olarak efsanevi olaylara dayanmaktadır. Ukomo lakabıyla bilinen Kral V. Abgar'ın Hristiyanlığı kabul etmesi ile Edessa için yeni bir tarih sayfası açılmış ve kent Hristiyanlığın önemli bir kalesi olmuştur. Özellikle Kral Abgar ve İsa-Mesih arasında gerçekleştiğine inanılan efsanevi mektuplaşma menkıbesi ile Edessa'nın ünü Hristiyan âleminde hızla yayılmaya başlamıştır. Dört bir yana yayılan bu efsanevi menkıbeler vesilesiyle Edessa, Hristiyanlık dünyasında "İlk Hristiyan Krallık" olarak anılmıştır. Edessa kentinin Hristiyanlığı kabul etmesinin ilk evreleri her ne kadar efsanevi olaylara dayansa da bu yeni inanış Milad'ın ilk yıllarında kente girmiştir. Nitekim İznik Konsili'ne (M.S. 325) kadar, Edessa'da kurumsallaşmış bir Hristiyanlıktan bahsetmek mümkün değildir. Bu döneme kadar Hristiyanlık, Edessa'da karanlık bir döneme sahiptir. Fakat kaynaklar kentte bir Hristiyan kilisesinden ve bu kilisenin küçük bir Yahudi cemaatinden bahsetmektedir. Hristiyanlık, ilk olarak bu küçük Yahudi cemaati arasında kabul edilmiş ve zamanla kente yayılmıştır. Buradaki Hristiyan din adamlarının misyon faaliyetleri ile Hristiyanlık bir çok ülkeye yayılma imkanı bulmuştur.

Bu çalışmanın konusu, başlangıçtan 1144 yılına kadar Edessa ve çevresinde yapılan Hristiyanlık faaliyetleri, Hristiyanlık dinine ait mekânlar ve Hristiyan din adamlarının bölgede icra ettiği faaliyetlerin incelenmesidir. Edessa'da I. yüzyılda başlayan Hristiyanlaşma süreci, 1144 yılında kentin Müslüman hakimiyetine geçmesiyle yavaşlamıştır. Bu zaman dilimi, kentte İslam hakimiyetinin kökleşmesi ve çok çeşitliliğe geçiş olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada birincil kaynaklardan vekayinameler, seyahatnameler, günlükler, arkeolojik buluntular ve telif eserlerden yararlanılmıştır. Kente Hristiyanlığa ait birçok mekan ve bu inanca bağlı din adamlarının faaliyetleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edessa, Hristiyanlık, Mekânlar, Hristiyan Din Adamları.

ABSTRACT

CHRİSTİAN VENUES AND CHRİSTİAN CLERGY İN EDESSA (FROM THE BEGİNNİNG TO 1144)

TAŞKIRAN, Hüseyin

Master's Thesis

Department of History

Advisor: Asst. Prof. İbrahim Halil TANIK

June, 2022, 175 pages

Edessa has hosted various civilizations and cultures throughout history due to its strategic location. Thanks to this location, it has become an important center in terms of politics, military, trade, culture and religion and has managed to maintain this importance in every phase of history. The information about the spread of the Christian faith in Edessa and its surroundings is generally based on legendary events. With the acceptance of Christianity by King Abgar V, known as Ukomo, a new page of history was opened for edessa and the city became an important fortress of Christianity. Especially with the legend of the legendary correspondence, which is believed to have taken place between King Abgar and Jesus-Messiah, Edessa's reputation began to spread rapidly in the Christian world. Edessa has been called the "First Christian Kingdom" in the Christian world because of these legendary legends that spread all over the place. Although the first stages of the acceptance of Christianity by the city of Edessa are based on legendary events, this new belief entered the city in the first years of AD. As a matter of fact, it is not possible to talk about an institutionalized Christianity in Edessa until the Council of Nicaea (325 AD). Until this period, Christianity had a dark period in Edessa. However, sources mention a Christian church in the city and a small Jewish community of this church. Christianity was first accepted among this small Jewish community and spread to the

city over time. With the mission activities of the Christian clergy here, Christianity found the opportunity to spread to many countries.

The subject of this study is the examination of the Christian activities in Edessa and its surroundings, the places belonging to the Christian religion and the activities of the Christian clergy in the region from the beginning to 1144. The process of christianization, which started in Edessa in the 1 st century slowed down in 1144 when the city came under Muslim rule. This period of time is considered as the rooting of Islamic dominance in the city on the transition to diversity. In the study, chronicles, travelogues, diaries, archaeological finds and copyrighted works were used from primary sources. Many places belonging to Christianity and the activities of the clergy of this belief have been identified in the city.

Keywords: Edessa, Christianity, Venues, Christian Clergy.

EDESSA'DA HRİSTİYANLIĞA AİT MEKÂNLAR VE HRİSTİYAN DİN ADAMLARI (BAŞLANGIÇTAN 1144 TARİHİNE KADAR)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY TUTANAĞI II

ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ III

ÖZET IV

ABSTRACT VI

İÇİNDEKİLER VIII

EKLER XIV

KISALTMALAR XVI

GİRİŞ 1

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ 1

B. YÖNTEM VE KAYNAKLAR 2

C. EDASSA'NIN KONUMU VE ÖNEMİ 2

D. EDESSA İSMİNİN MENŞEİ 5

E. YAZISIZ TARİH DÖNEMİ EDESSA 6

F. YAZILI TARİH DÖNEMİ EDESSA 7

a. Hititler Dönemi 7

b. Arami-Asur Dönemi 7

c. Babil, Med ve Pers Dönemi 8

d. Büyük İskender, Selevkoslar ve Helenistik Dönem (M.Ö.330-30) 9

e. Osrhoene Krallığı Dönemi 9

G. ROMA'DAN MUSUL ATABEYLİĞİ'NE EDESSA'NIN SİYASİ TARİHİ 10
a. Edessa ve Çevresinde Roma/Bizans – İran Hâkimiyet Mücadelesi 10
b. Dört Halife Dönemi (639-661) 12
c. Emeviler Dönemi (661-750) 13
d. Abbasiler Dönemi (750-990) 14
e. Numeyroğulları ve Mervaniler Dönemi (991-1031) 14
f. Selçuklular Dönemi 15
g. Haçlı Kontluğu Dönemi (1098-1144) 18
h. Musul Atabeyliği (Zengiler) Dönemi (1144-1182) 19

BİRİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIK

1.1. HRISTİYANLIK TARİHİ 20
1.1.1. İznik Konsili (325) 24
1.1.2. Efes Konsili (431) 25
1.1.3. Kadıköy (Kalkedon) Konsili (451) 26
1.2. DOĞU HRİSTİYANLIĞI (KİLİSESİ) TARİHİ 26
1.2.1. Antakya Kilisesi 28
1.2.2. Edessa (Urfa) Kilisesi 29
1.3. EDESSA'DA HRİSTİYANLIK 29
1.3.1. Hristiyanlık Öncesi Edessa İnancı 29
1.3.2. Efsanevi Menkıbelere Göre Hristiyanlığın Edessa'ya Girişi 31
1.3.3. Hristiyan Menkıbelere Göre Edessa'daki Kutsal Emanetler 40
1.3.3.1. Kutsal Mendil (Portre) 40
1.3.3.2. Varak Haçı ve Meryem Ana Tasviri 44

İKİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIĞA AİT MEKÂNLAR

2.1. KİLİSELER 46

2.1.1.Eski Kilise 46

2.1.2. Büyük Kilise 46

2.1.3. Ayasofya Kilisesi 47

2.1.4. On İki Havari Kilisesi 47

2.1.5. Havari Thomas Kilisesi (Ulu Kilise) 48

2.1.6 Aziz Kosmas ve Aziz Dometius Kiliseleri 50

2.1.7. Meryem Ana Kilisesi 50

2.1.8 Aziz Aday ve Aziz Yuvvannes (John) Babtist Kilisesi 51

2.1.9 Aziz Stephanos Kilisesi (Kızıl Kilise) 52

2.1.10. Aziz Sergios ve Aziz Simeon (Şem'un) Kiliseleri 53

2.1.11. Havariler Kilisesi 54

2.1.12. Toros Kilisesi 55

2.1.13. Şehitler (İtirafçılar) Kilisesi 55

2.1.14. Şehit Barlaha Kilisesi 56

2.1.15 Norhut Kilisesi 56

2.1.16. Mar Kona Kilisesi 56

2.1.17. Büyük Vaftizhane 57

2.1.18. Tella (Viranşehir) Martyrionu 57

2.1.19. Büyük Keşişlik (Büyük Alanlı) 58

2.1.20. Aziz Nerses Kilisesi 58

2.1.21. Akkese (Hanefiş) Kaya Kilisesi 59

2.1.22. Meryem Ana Kilisesi 59

2.1.23. Savaşan Kaya Kilisesi 59

2.1.24. Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah Cami (Kilise Cami) 61

2.1.25. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi 62

2.1.26. Eski Mağara Camii 63

2.1.27. Kargılı (Zakzuk) Kaya Kilisesi 64

2.1.28. Beyburcu Kilisesi 64

2.1.29. Birecik Bağlar Şapeli 65

2.1.30. Bildim Köyü Şapel Yapı Kalıntısı 65

2.1.31. Bazilika Kilisesi (Kanisat-at-Rum) 65

2.1.32. Surp Sarkıs Kilisesi (Hıdır İlyas Kilisesi) 67

2.2. MANASTIRLAR 67

2.2.1. Deyr Yakup Manastırı 67

2.2.2. Doğuluların Manastırı 68

2.2.3. Çardak Manastırı 68

2.2.4. Kasr El-Benat (Kızlar Sarayı) 69

2.2.5. Sene Mağara (Senem Mığar) 69

2.2.6. Çatalat (Çatlar) Manastırı 70

2.2.7. Deyr-i Kâdi Manastırı 70

2.3. NEKROPOLLER 71

2.3.1 Mor Kosmas ve Mor Damianus Nekropolü 71

2.3.2. Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habib Nekropolü 71

2.3.3. Havari Toma Nekropolü 72

2.3.4. Çamlık Parkı Nekropolü 72

2.3.5. Kızılkoyun Nekropolü 72

2.3.6. Kale Eteği Nekropolü 73

2.4. KEŞİŞ MAĞARALARI 74

2.4.1. Çoban (Keşiş) Mağaraları 74

2.4.2. Gologoç Harabeleri 75

2.4.3. Yolbilen (Heftamal) Mağaraları 75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HRİSTİYAN DİN ADAMLARI

3.1. EDESSA KİLİSESİ'NDEKİ HİYERARŞİK YAPILANMA VE DİNİ MAKAMLAR 76

3.1.1. Hiyerarşik Yapılanma 76

3.1.2. Dini Makamlar 76

3.1.2.1. Episkoposluk 76

3.1.2.2. Papazlık (Keşişlik) 77

3.1.2.3. Diyakosluk 77

3.1.3. Edessa'da Din Adamlarının Yetkileri 79

3.2. EDESSA PİSKOPOSLARI 80

3. 2. 1. Edessa Kilisesi'nin İdari Yönetimi 80

3.2.2.1. Aday (Thaddeus) 82

3.2.2.2. Agay 84

3.2.2.3. Palut 85

3.2.2.4 Qona 86

3.2.2.5. Sa'ad/Sacad (313-324) 86

3.2.2.6. Aitallaha/Aytaloho (324-346) 87

3.2.2.7. Abraham/Abrohom (346-361) 87

3.2.2.8. Barses/Barse (361-378) 87

3.2.2.9. Valagaş/Eulogius (379-387) 87

3.2.2.10. Cyrus/Kyrrhos (387-396) 88

3.2.2.12.Pequida/Fqido/Pkida (398-409) 88

3.2.2.13. Diyogen/Diogenes (409-412) 88

3.2.2.14. Rabulla (412-435) 88

3.2.2.15. Hiba/İbas (435-457) 94

3.2.2.16. Nona (457-471) 96

3.2.2.17. Kyrrhos/Cyrus /Qiyore (471-498) 97

3.2.2.18. Petros/Pierre (498-510) 98

3.3. EDESSA'NIN ÖNEMLİ HRİSTİYAN DİN ADAMLARI 99

3.3.1. Bardaysan/Bardaisan (154-222) 99

3.3.2.Mor Efraim/Ephraim 101

3.3.3. Tityanus 104

3.3.4. Suruçlu Mor Yakup (451-521) 104

3.3.5. Yakup Burda'na/Zanzolos (Viranşehirli Yakup) 105

SONUÇ 107

KAYNAKÇA 108

EKLER

EKLER LİSTESİ

Ek-1. Mar Yeşua'ya göre Edessa şehir planı. ……... ek s.1

Ek-2. Plan I. Edessa'nın kutsal mekânlarını gösteren şehir haritası. ..…….ek s.2

Ek-3. Plan I. Edessa'nın kutsal Mekânlarını gösteren şehir haritasının açıklaması. ……..... ek s.3

Ek-4. Edessa Kralı V. Abgar'ın İsa-Mesih'e gönderdiğine inanılan mektubun Süryanice versiyonu. ……. ek s.4

Ek-5. İsa-Mesih'in Kral Abgar'a gönderdiğine inanılan cevabi mektubu. …….. ek s.5

Ek-6. Kırk Mağara'da bulunan İsa-Mesih'in Kral Abgar'a gönderdiği mektup. ….……...……...ek s.6

Ek-7. İsa-Mesih'in Kral Abgar'a gönderdiğine inanılan Kutsal Mendil İkonosı. ……..…… ek s.7

Ek-8. Büyük Kilise. …….. ek s.8

Ek-9. Aziz Aday ve Aziz Yuvvanes Kilisesi. ……..……. ek s.9

Ek-10. On İki Havari Kilisesi. ……. ek s.10

Ek-11. Aziz Stephanos Kilisesi (Kızıl Kilise)'nin günümüze kalan çan kulesi. …… ek s.11

Ek-12. Tella Martyrionu kalıntıları. …… ek s.12

Ek-13. Norhut Kilisesi. …….. ek s.13

Ek-14. Büyük Alanlı (Keşişlik) Keşiş Mağaraları. …….…… ek s.14

Ek-15. Akkese (Hanefiş) Kaya Kilisesi. ……..…… ek s.15

Ek-16. Savaşan Köyü kaya yerleşmeleri. …….……. ek s.16

Ek-17. Savaşan Kaya Kilisesi güney duvarı haç motifleri. …….…….. ek s.17

Ek-18. Savaşan Kaya Kilisesi güney duvarı farklı haç motifleri. …… ek s.18

Ek-19. Savaşan Kaya Kilisesi batı duvarında yer alan haç motifleri. ……... ek s.19

Ek-20. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi büyük yapı kalıntısı. ……. ek s.20

Ek-21. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi küçük yapı kalıntısı. …..……... ek s.21

Ek-22. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi kaya mezar odası. …….. ek s.22

Ek-23. Eski Mağara Camii iç görünüm. ……..... ek s.23

Ek-24. Kargılı (Zakzuk) Kaya Kilisesi. ……..……. ek s.24

Ek-25. Beyburcu Kilisesi yapı kalıntısı. ……...…… ek s.25

Ek-26. Beyburcu Kilisesi yapı kalıntısı. ……...…… ek s.26

Ek-27. Bildim Köyü şapel yapı kalıntısı. …….. ek s.27

Ek-28. Harran Bazilika Kilisesi yapı kalıntıları. …….. ek. s.28

Ek-29. Surp Sarkis Kilisesi (Hıdır İlyas Kilisesi). ……...ek. 29

Ek-30. Deyr Yakup Manastırı ve keşiş mağaraları. …… ek s.30

Ek-31. Kasr El-Benat Manastırı kalıntıları. ……..... ek s.31

Ek-32. Çardak Manastırı kalıntıları. ……..... ek s.32

Ek-33. Sene Mağara kalıntıları. ……...……. ek s.33

Ek-34. Çatalat Manastırı kalıntıları. ……..... ek s.34

Ek-35. Kızılkoyun Nekropolü. …… ek s.35

Ek-36. Kızılkoyun Nekropolü mezar odaları. ……. ek s.36

Ek-37. Kızılkoyun Nekropolü- Tabula Ansata. …….. ek s.37

Ek-38. Kızılkoyun Nekropolü tek odalı mezar odası. ……. ek s.38

Ek-39. Kale Eteği Nekropolü kaya mezar odaları. ……. ek s.39

Ek-40. Doğu Roma Dönemi Vaftiz Teknesi. …….. ek s.40

Ek-41. Sin Tapınağı adak steli. ……..... ek s.41

KISALTMALAR

Bs	Baskı
Bkz	Bakınız
Çev	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed	Editör
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
h	Hicri
Haz	Hazırlayan
Hz	Hazreti
İA	İslam Ansiklopedisi
İSAM	İslam Araştırma Merkezi
m	Miladi
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
ŞURKAV	Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
TAY	Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TDV	Türk Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBA	Türkiye Bilimler Akademisi
Vd	Ve diğerleri
Yay	Yayımlayan

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Anadolu, Mezopotamya ve Ortadoğu bölgeleri, eski çağlardan günümüze dek tarihin her evresinde ilgi odağı olmuş ve en eski medeniyetlerin beşiği olarak görülmüştür. Bu üç ana bölgenin ortasında yer alan Edessa (Urfa) kenti, tarihin her evresinde önemli bir siyasi, askeri, kültür, ticari ve dini merkez olarak işlev görmüştür. Özelikle Fırat (Euphrates) Nehri'nin bölgeden geçmesi medeniyetler için önemli bir faktör olmuştur. Fırat Nehri'nin ana hattı ve kolları sayesinde verimli toprakları bünyesinde barındıran bu bölge, tarihin evresinde reğabet görmüş ve çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Osrhoene bölgesinden geçen iki büyük ticari ve askeri yol mevcuttu. Edessa'nın Doğu'ya, Hindistan'a ve Çin'e giden bu ticari yolların kesiştiği noktada yer alması önemini daha da artırmıştır.

Edessa bölgesi farklı medeniyetleri bünyesinde barındırmasının yanı sıra çeşitli dinsel kültlerin de önemli bir merkezi olmuştur. Edessa, günümüz büyük dinleri arasında yer alan Hristiyanlığın önemli bir kalesi olmuştur. Hristiyanlık inancı, kentte bulunan çekirdek bir cemaat tarafından kabul edilmiş ve zamanla yayılarak Doğu Roma İmparatorluğu döneminde kurumsal hale gelmiştir. Edessa Kilisesi, faaliyet ve çalışmaları ile Doğu Hristiyanlığının önemli bir merkezi haline gelmiştir. Özellikle kentte gerçekleştirilen misyon faaliyetleri ile Hristiyanlık, başta Mezopotamya bölgesinde olmak üzere, Hindistan, Afganistan ve birçok diğer bölgede yayılma imkânı bulmuştur. Bu yönden bakıldığında Edessa, Hristiyanlığın çeşitli bölgelere yayılmasında bir kapı görevi görmüştür. Edessa ve çevresinin tarihin her döneminde ilgi görmesi ve dinsel açıdan Doğu Hristiyanlığının önemli bir kalesi olması, çalışmamızın konusunu teşkil eden en önemli faktörlerdir. Bu çalışmamız ile bu yeni inanışın kente ilk girişinden 1144 tarihine kadar geçen süre zarfındaki faaliyetlerini inceleyeceğiz.

Çalışmamız giriş kısmı hariç üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, çalışmanın önemi ve kaynaklar dışında Edessa'nın 1144 tarihine kadar siyasi tarihi özetlenmiştir. Edessa'nın siyasi tarihinin yanı sıra konunun daha iyi anlaşılması için tezimizin konusu olan Edessa'nın konumu ve menşei ile ilgili bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Hristiyanlık tarihi, Doğu Hristiyanlık tarihi ve Edessa'nın dini yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Özellikle efsanevi menkıbelerde yer alan Hristiyanlık inancının Edessa'ya girişi ile ilgili araştırma yapılıp, konu hakkında objektif bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, kentte Hristiyanlığa ait kiliseler, manastırlar ve nekropol alanları ile ilgili bilgi verilmiştir. Konu hakkında yapılan araştırmaların yanı sıra günümüze kadar yapılan arkeolojik çalışmaların envanter sonuçları incelenmiş ve Hristiyanlığa ait yeni mekânlar tespit edilerek bu çalışmamıza eklenmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde, Edessa Kilisesi'nin idari yönetimi, piskoposları ve kentte bulunan önemli Hristiyan din adamları ile ilgili bilgi verilmiştir. Bu bölümde ayrıca Edessa Kilisesi'nde piskoposluk yapan kişilerin kronolojisi ve faaliyetleri hakkında teferruatlı bilgiler kaynaklar ışığında verilmiştir.

B. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Bu tezde nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmamızda öncelikli olarak ana kaynaklar konu hakkında veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Konu hakkında literatür taraması yöntemini de kullanarak, Edessa bölgesinde Hristiyanlık faaliyetleri hakkında yazılmış olan yerli ve yabancı eserler tespit edilerek bunlardan yararlanılmıştır. Çalışmamızda yer alan Fransızca ve Almanca eserlerinin tercümesinde, bu dillere hakim olan uzmanların desteğine başvurduk. Çalışmamızda bu tekniklerin yanı sıra Hristiyanlığa ait Mekânların tespiti için Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan kazı çalışmalarının envanter raporlarını da inceleyerek çalışmamıza katkıda bulunması açısından bu raporlara başvurduk.

C. EDASSA'NIN KONUMU VE ÖNEMİ

Edessa medeniyet tarihi açısından önemli bir konumdadır. Zira bu bölge tarih boyunca farklı isimlerle anılmaktaydı. Grekçe Edessa, Ermenice Urhay, Süryanice Orhai ve Arapça er-Ruha olarak adlandırılan Edessa, eski Osrhoene'nin yani Diyar-ı Mudar'ın stratejik konumu yüksek bir kenti olup, Fırat üzerindeki Zeugma (Belkis) ve Birsa (Birecik)'dan başlayarak Mardin ve Nusaybin'den Dicle'ye kadar ulaşan şark-garp yönündeki büyük ticaret yolu ile Samsat'tan Harran'a (Karrhai) giden

yolun kavşak noktasında bulunmaktadır. Edessa üç tarafından dağlarla çevrili olup Kara Koyunlu veya Nahr al-kut olarak adlandırılan vadideki oyukta yer almaktadır.[1]

Müslüman coğrafyacılar, Edessa'nın içinde yer aldığı bölgeye Batı kaynaklarında ''Mezopotamya'', Süryani kaynaklarında ''Beyt Nahrayn'' olarak adlandırılan bölgeye ''el-Cezire'' ismini vermişlerdir. Çünkü bu coğrafi bölge doğudan Dicle, batıdan Fırat nehirleri ile çevrilidir. Etrafının sularla çevrili olması nedeniyle bu coğrafi alana ''ada'' anlamına gelen ''el-Cezire'' ismini vermişlerdir. Bazı Arap coğrafyacıları ise bu bölgeyi ''el-Cezire el-Furatiyye'' (Fırat Havzası) olarak adlandırmışlardır.[2] Ortaçağ döneminde bölge üç kısma ayrılmaktadır: Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Mudar. Bu üç isim, İslam öncesi dönemde Sasaniler'in bölgeye yerleştirdiği Arap kavimleri olan Rabia, Bekr ve Mudar'dan gelmektedir.[3] Edessa bölgesi Osrhoene ve el-Cezire isimlerin yanı sıra ''Akur Bölgesi'' olarak da adlandırılmaktadır. Makdisi ''Ahsen el- Tekâsîm'' adlı eserinde el-Cezire bölgesinden ''Akur Bölgesi'' olarak bahsetmektedir.[4]

Batı istikameti kayalık olan Edessa, Ermenistan'a erişim sağlayan kuzey yollarına hükmediyordu. Aynı zamanda batı ve doğu istikametlerindeki Mezopotamya yollarını kolluyordu.[5] Kuzey Mezopotamya ovası ile Ermenistan sınırları arasında, verimli bir bölgenin ortasında yer almasına rağmen şehir ne Fırat nehrine ne de Dicle nehrine kolay ulaşılabilecek bir konumda bulunmuyordu.[6] Edessa kenti stratejik önemini büyük doğal etkenlerle güçlendirmekteydi. Fırat'ın geniş alanı içerisinde zengin bir arka bölgeye hâkimdi. Fırat nehrinden uzak bir mevkide bulunması dezavantaj gibi görünse de batı istikametinden gelebilecek saldırıların öncesinde haberdar olabilecek olması nedeniyle önemli bir avantaja dönüşüyordu. Kentin her iki tarafında yükselen tepeler doğal bir engel oluşturuyordu. Sur duvarları ile bu iki engel kolay bir şekilde sağlamlaştırıldı. Kentin güneydoğu

[1] Ernst Honigmann, ''Urfa'', *İslam Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13: 50-57.
[2] Ahmet Aslan, *Urfa-Harran: (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 1. bs. (Ankara. Berikan Yayınevi, 2015), 19-20.
[3] Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 1. bs. (Ankara: Gazi Kitapevi, 2006), 1-2.
[4] Abdullah Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 1. bs. (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), XIII.
[5] Rubens Duval, *Histoire D'Edesse: Polıtıque, Religieuse et Litteraire*, (Paris: İmpreımeric Nationale, 1892), 11.
[6] Steven K. Ross, *Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE,* (London and Newyork: Rautledge Press, 2001), 13.

yönü; Harran Ovası tarafı, açık bir hedef olsa da burada şehre ve kırsal bölgeye hâkim olan, üzerinde bir iç kalenin yer aldığı yüksek bir tepe bulunuyordu.[7]

İmparator Lucius Verus (161-169) ve daha sonraları İmparator Septimus Severus'un (193-211) iktidarları döneminde Roma İmparatorluğu'nun, Fırat'ın doğusunda uzun bir müddet tutunması ile bölgenin stratejik önemini artırdı. Edessa konumu itibari ile gerek Roma gerek Persler için büyük önem arz ediyordu. Edessa, Roma İmparatorluğu'nun bölgede tutunabilmesi için kritik bir öneme sahipti. Uzun süre bölgeye hâkim olması kentin konumu ve halkın sadakati sayesinde olmuştu. Persler için de Batıya doğru açılan başarıların önemli bir anahtarıydı.[8]

Edessa kenti, İmparator Constantinus'un 360 yılında İran'a karşı yaptığı sefer hazırlıkları esnasında, Bizans ordusunun karargâhı konumundaydı[9]. IV. yüzyıllın sonunda şehirde, kalkan ve zırh üretimi için bir fabrika kurulmuştur. 503 yılında Amid (Diyarbakır)'de savaşan Bizans askerlerine erzak yardımı Edessa'dan yapılmış[10] ve ileri komutanın Amid'de bulunmasına rağmen Edessa, iki yıl boyunca Bizans'ın Mezopotamya'daki ana üssüydü. Bizans'ın 531 yılında Nusaybin'e yaptığı seferler boyunca Edessa, yine askeri komuta merkeziydi.[11]

Eski çağlarda Osrhoene bölgesinden geçen iki büyük ticari ve askeri yol mevcuttu. Bu yollardan kuzeydeki, Ninova'dan Musul yakınından Dicle'yi geçerek Nusaybin'e, oradan Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e ulaşıp buradan üç kola ayrılarak İskenderun, Antakya ve Halep'te sona eriyordu. İkinci büyük yol ise (İpek Yolu), Ekbatana üzerinden Baktria (Belh)'a ve Kuzeydoğu Hindistan'a, bir diğer yol ile de Sistan üzerinden Aşağı İndus'a bağlı olan Ktesiphon-Madayin'den çıkarak Hatra-Sincar-Resulayn yolu ile Harran'a vararak buradan iki istikamete ayrılıyordu. Kuzey istikametindeki yol Saruc (Suruç) üzerinden Birecik'ten geçerek yukarıda belirtilen kuzey yolu ile birleşiyor; diğer kolu ile de Cisr Manbic ve Manbic üzerinden Halep'e ulaşıyordu. Edessa ve Harran şehirlerinin ehemmiyetini arttıran

[7] Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1. bs. (Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007), 1: 237-238.
[8] Ross, *Roman Edessa*, 20-22.
[9] Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi,* çev. Asım Baltacıgil, (İstanbul: İndie Yayınları, 2019), II: 73 vd.
[10] Duval, *Histoire d'Edesse*, 188: Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya, 1:* 239.
[11] Judah B. Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Aslan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 165.

yönü ise, bu büyük yolların bu iki şehirde çatallaşıp kavşak noktaları oluşturmalarıydı.[12] Bölgede yer alan ilgi çekici güzergâh ise Fırat nehrinin ulaşım ve ticaret amaçlı olarak kullanılmasıdır. Bu güzergâh Birecik ile Basra Körfezi'ne ve Harran kentine ticari ürünlerin takasında da kullanılmıştır.[13] Edessa'nın, Doğu ile Batı arasındaki ana geçiş yollarının merkezinde bulunması ve bölgedeki su bolluğu nedeniyle kent, Tunç Çağ'ından itibaren iskân görmüştür.[14]

Edessa askeri ve ticari açıdan olduğu gibi dini açıdan da son derece önemliydi. Paganist, Yahudilik ve Hristiyanlık dönemlerinde önemli bir merkezdi. Hristiyanlık döneminde Doğu'nun misyon merkeziydi ve buradaki misyoner gruplar vasıtası ile Hristiyanlık, Hindistan'dan Çin'e kadar yayılmıştır. Doğu'nun misyon merkezi olma önemini İslam hâkimiyetine kadar sürdürmüştür.[15]

D. EDESSA İSMİNİN MENŞEİ

Edessa kenti ilk yerleşimlerden itibaren, tarihin her evresinde farklı medeniyetlerin ilgi odağı olmuş ve tarih içerisinde birçok farklı isim ile anılmıştır. Süryani Mihail, Hz. Nuh'un zamanında tufandan sonra Kenan'ın oğullarından Nemrud'un, Urha'yı[16] inşa ettiğini belirtir. Bu kentin adını ''Ur'' yani ''şehir'' koymuştur. Burada Keldanilerin ikamet etmesinden dolayı Ur'a, ''hai'' kelimesini ilave ederek ''Urhai'' yani ''Keldanilerin Kenti'' olarak adlandırdı.[17] Duval ise, Urfa'nın Nemrud tarafından kurulan ''İncil'in Ereki" olduğunu ve Erek ismi ile anıldığını ifade eder.[18] Amir Harrak, Edessa ve çevresine M.Ö. II. yüzyılda kısa süreliğine ''Antiokheia'' adının verildiğini ve M.Ö. 130-129 yıllarında kentin Partlıların eline geçmesi ile bu ismin terk edildiğini belirtir.[19]

Hitit çivi yazılı metinlerde ve M.Ö. II. yüzyıla ait bir buluntuda Edessa ve yöresi, ''Hur Memleketleri'' olarak geçmektedir. M.Ö. I. bin yılda ise bölgenin adı

---

[12] Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi: Başlangıçtan h. 210- m. 825'e Kadar*, 1. bs. (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960), 2-3.
[13] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 2.
[14] Mıchael Blömer, " Edessa ve Osrhoene", *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu*, haz. Oğuz Tekin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 168.
[15] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya, 1:* 241.
[16] Urhay (Ourhai), Sami dilinde Urfa'nın adı.
[17] Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vakayinamesi, (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Yayınları, 1944), 141.
[18] Duval, *Histoire d'Edesse*, 20.
[19] Amir Harrak, ''The Ancient Name of Edessa'', *Journal of Near Eastern Studies*, 51/3 (Temmuz 1992): 211.

Asur kaynaklarında ‘‘Hanigalbat’’ olarak geçmektedir. Ancak adı geçen bölgenin kuzeydoğu kesimi kısmi ve tali bir ülke olarak ‘‘Kumhuma’’ ismiyle anılmaktadır. Bu isim zamanla ‘‘Kommag’’e dönüşmüş olabilir. Süryani ile Grek vesikalarda ise kentin adı ‘‘Orhai’’ olarak karşımıza çıkmaktadır. İlkçağlarda “Edessa” olarak da anılmıştır. Procopius şehir ve çevresinin Osroes olarak anıldıktan sonra Osrohene olarak kullandığını belirtir.[20]

Segal, Edessa sikkelerinden yola çıkarak kentin Romalı yöneticilerin isimleri ile anıldığını aktarmaktadır. Edessa sikkeleri 215’te kentin Aurelia, Antonina adlarını kullandığını belirtmektedir. Macrinus’un yöneticiliği döneminde bu adlar yerine Opellia ile Macrinina adları kullanılmıştır. Koloni ilan edilen Edessa, zaman içerisinde Marcia, Aurelia Antoniana ve daha sonraları Alexandria veya Alexandriana adlarını almıştır.[21] VIII. yüzyılın meşhur anonim Süryani kroniği Tell Mahre, kentin isminin ilk kralının ismi olan ‘‘RHY BR HWY’’ olduğunu ifade eder.[22] XIII. yüzyılın önemli coğrafyacısı Yakut ise kenti ‘‘el-Ruha’’ olarak ifade eder. Bu ismin ise kentin kurucu olan el-Ruha bin el-Balandi bin Malic b. Da’sar’dan geldiğini belirtmektedir. Hz. Osman’ın halifeliği zamanında bölgede hâkimiyet kuran Araplar tarafından ‘‘Ruha’’ olarak adlandırılmıştı. Günümüzde kullanılan Urfa isminin Ruha’dan geldiği kabul edilmektedir. 1920 yılında Fransızlara karşı verilen şanlı mücadeleden dolayı kentin ismi ‘‘Şanlıurfa’’ olarak değiştirilmiştir.[23]

E. YAZISIZ TARİH DÖNEMİ EDESSA

Edessa ve yöresinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında bulunan bulgular, bölgenin Paleolitik dönemden itibaren yerleşim yeri olduğuna dikkat çekmektedir. Bozova ilçesi yakınlarında bulunan Söğüt Tarlası mevkiinde, 1964 yılında Bruce Howe başkanlığında yapılan arkeoloji kazı çalışmalarında kesin olmamakla birlikte Paleolitik Çağ’a ait olduğu düşünülen çakmaktaşından yapılmış aletlere rastlanılmıştır.[24] Aynı şekilde Birecik yöresinde, 1894 yılında Fransız araştırmacı J.E. Gautier başkanlığında yapılan kazı çalışmasında çakmaktaşından yapılmış el baltası bulunmuştur. Daha sonra 1946 yılında Kılıç Kökten, Gautier’in

[20] Ekinci vd, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 1-2.
[21] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 46.
[22] Ekinci, *Ortaçağ’da Urfa*, 4; Harrak, ‘’The Ancient Name of Edessa’’, 211.
[23] Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 3.
[24] Savaş Harmankaya vd., “Söğüt Tarlası”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, III.

bulgularına dayanarak bölgede yaptığı araştırmalar sonucunda Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenen yeni buluntulara rastlamıştır.[25]

Edessa ve çevresinin eski çağlarda iskân edildiğine dair başka bir kanıt da Biris Mezarlığı'dır. Bozova ilçesinin 2 km güneyinde yer alan Biris Mezarlığı, 1963 yılında Peter Benedict yönetimindeki ekip tarafından Söğüt tarlası ile birlikte tespit edilmiştir. 1964 yılında Bruce Howe başkanlığında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında çakmaktaşından yapılmış kâlemlere ve kazıyıcılara rastlanılmıştır. Mezolitik Çağ'a tarihlendirilen bulgular, Söğüt Tarlası Höyüğü ile benzerdir.[26]

F. YAZILI TARİH DÖNEMİ EDESSA

a. Hititler Dönemi

Hitit Kralı olan I. Hattusili, Kuzey Suriye'de bulunan Yamhad Krallığı ile mücadele içerisine girmişti ve başkenti Halpa'yı (Halep) işgal etikten sonra Birecik çevresinde bulunan Haşşuva'yı ele geçirmiştir. Hitit dönemi ile ilgili bölgedeki en belirgin buluntu, Bozova ilçesine bağlı "Lidar Höyük" de bulunan mühürdür. 1979 yılında Harald Hauptmann başkanlığında gerçekleştirilen kazı çalışmasında, Hitit Kralı Şuppiluliuma ile aynı dönemde yaşamış Karkamış Kralı Kuzi Teşup'un adının yer aldığı bir mühür gün yüzüne çıkartıldı.[27] Aynı şekilde Urfa-Viranşehir karayolunun 39. kilometresinde Aşağı Seyek/Şebek Köyü'nün Dağyanı Mezrası'nda, ahır temelinin kazısı esnasında Geç Hitit sanatının "Assyrianizing" dönemine ilişkilendirilen bir kaideye rastlanılmıştı. Üzerine bir heykelin yerleştirilmesi için derin bir oyuk bulunmaktadır.[28]

b. Arami-Asur Dönemi

M.Ö. X. yüzyılda Edessa ve çevresi Arami göçü ile karşılaşmıştır.[29] Aramiler kabile grupları halinde Mezopotamya bölgesini istila etmeye başlamışlardı. Aynı şekilde Asur hükümdarı olan I. Salmanasar'da Edessa bölgesini almayı hedeflemiş

[25] Ekinci vd, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 8.
[26] Harmankaya vd, "Biris Mezarlığı", *TAY*, I.
[27] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 19-20.
[28] Fikri Kulakoğlu, "Şanlıurfa M.Ö. I. Binyıl Merkezleri Yüzey Araştırması", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 2/18 (22-26 Mayıs, 2000) : 57.
[29] Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 21.

ve Aramiler ile bölge için çatışmışlardı.[30] Harran ve çevresinin önemi Asur'da yer alan, Anu-Adad Tapınağında bulunan bir yazıtta açıkça ortaya konulmaktadır.[31]

Edessa ve çevresi üzerinde hedefleri bulunan komşu devletleri arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmış ve bu mücadeleler sonucunda Harran Asurlulara kalmıştır. Bu dönemde Asur devletine bağlı bir Harran vilayeti meydana getirilmiştir. Asurlular M.Ö. 610 yılında Harran üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiş ve yıkılmıştır.[32]

c. Babil, Med ve Pers Dönemi

Babil devletinin yıkılmasından sonra Harran, II. Babil devletinin hâkimiyeti sınırlarına girmiştir. Bölgede M.Ö.605-550 yılları arasında Babil hâkimiyeti egemendi.[33] Bölge üzerinde hedefleri bulunan Babil-Mısır mücadelesi ve Med-Babil koalisyonu bölgenin kaderi üzerinde etkili olmuştu. Babil-Med koalisyonu sonucunda bölge Babil devletine kalmıştı. Ancak Med Krallığının başına geçen Astyages (M.Ö.163) döneminde başta Harran olmak üzere, Orta ve Yukarı Mezopotamya bölgesi tamamen Perslilerin hâkimiyeti altına girdi.[34] Pers İmparatorluğu, bu dönemde bölgenin dili olan Aramice ve yazısını resmi olarak kabul etti.[35]

Pers İmparatorluğu bölgeyi canlandırmak amacıyla Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan bereketli topraklarda tarımsal faaliyetlere hız vermiş, bu arazilerden bazılarını savaşta yararlılık gösteren subaylara ve kendi taraflarına çekmek amacıyla din adamlarına dağıtmıştır. Perslilerin kıyıdaki kolonilerde tutunamaması, ülkenin iktisaden çözülmesine neden olmuştu. Edessa ve çevresinde tesis edilmiş olan barışçıl ortam, Asya seferine çıkan Büyük İskender zamanında geçici olarak kesintiye uğramıştır.[36]

---

[30] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 7-8.
[31] Anu-Adad Tapınağında bulunan bu yazıtta, *"Harran ülkesinde ve Habur Irmağı bölgesinde 10 güçlü erkek fil öldürdüm ve 4 filide canlı olarak elime geçirdim. Fillerin derilerini ve dişlerini, öteki fillerle birlikte kentim Asur'a getirdim."* Atnur Özfırat, *Eski Çağ'da Harran*, 1. bs. (Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005), 41-42.
[32] Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 1. bs. (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 5.
[33] Özfırat, *Eski Çağ'da Harran*, 56-58; Şeşen, *Harran Tarihi*, 5.
[34] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 23.
[35] Şeşen, *Harran Tarihi*, 5.
[36] Ekinci vd, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 24-25.

d. Büyük İskender, Selevkoslar ve Helenistik Dönem (M.Ö.330-30)

Büyük İskender M.Ö. 334 yılında çıktığı Asya seferi ardından Granikos Savaşı ve İssos Muharebesi ile peş peşe Pers hükümdarı III. Darius'u hezimete uğratmıştı. Bu zaferler neticesinde Suriye ve Filistin üzerinden Mısır bölgesine kadar olan alana hükmetti.[37] Bu fetihler sonucunda bölgeye çok sayıda Yunan getirilip yerleştirildi. Bu yerleşmeler neticesinde Doğu-Yunan kültürlerinin kaynaşması ile Helenizm kültürü oluştu ve bölgede hâkimiyet sağladı. Bu kültür, IX. yüzyılda İslam kültürünün bölgede hâkim olmasına kadar devam etti.[38]

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında beklenmedik ölümünden sonra, yerine geçecek veliahdı bulunmadığından dolayı bölge generalleri arasında paylaşıltırılmışdı.[39] Yukarı Asya Satraplığının bir kısmı ile Bayblon'a hükmeden Seleukos Nikator M.Ö. 306 yılında krallığını ilan etti. Generaller arasında yapılan paylaşımda Güney Anadolu, İran ve Suriye toprakları General Selevkos'un payına düştü. Selevkos merkezi Antakya da yer alan Selefkiyon adıyla bir devlet kurmuştu. Urfa'da bu devlete bağlanıldı. Selevkoslar bölgeyi 25 satraplığa ayırmış ve Edessa'da bu satraplıklardan biri olarak kabul edildi. Bu dönemde Urfa, Aramiler tarafından "Urhay" olarak adlandırılmıştır. I. Selevkos Nikator M.Ö. 302 yılında, Eski Makedonya'nın başkenti olan Aigai (Vodena)'nın eski ismine ithafen buraya Edessa ismini vermiştir.[40] Amir Harrak, kentin resmi ismi olarak Edessa adını kabul etmektedir.[41]

Bu dönemde Mezopotamya bölgesinde Edessa'nın yanı sıra birçok askeri koloniler ve kentler kurulmuştur. Kurulmuş olan kentler arasında ehemmiyet arz eden Karrai (Harran), Nikephorion (Rakka), Makedonopolis (Birecik) ve Anthemusia (Suruç) bulunmaktaydı.[42]

e. Osrhoene Krallığı Dönemi

Roma-Pers mücadeleleri sonucunda Selevkoslar'ın bölgedeki hâkimiyeti zayıflamış ve yeni küçük krallıkların doğmasına neden olmuştur. Bu kent krallıkları

[37] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 24.
[38] Şeşen, *Harran Tarihi*, 5.
[39] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 24.
[40] Ross, *Roman Edessa*, 7; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 24.
[41] Harrak," The Ancient Name of Edessa", 7.
[42] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 13.

arasından biri olan Osrhoene Krallığı M.Ö. 132 yılında merkezi Edessa olarak Aryu (Aslan) liderliğinde kurulmuştur. Osrhoene Krallığı'na bağlı birimler değişkenlik göstermekle birlikte Tella (Viranşehir), Sobo (Nusaybin) ve Batnae (Suruç) gibi yerleşim yerleri bu krallığın hükümdarlığı altında kabul edilir.[43]

Osrhoene Krallığının dönüm noktası, V. Abgar Ukomo dönemidir. Bu dönemde yaygın olan efsanevi menkıbeye göre V. Abgar, Havari Aday tarafından kendisine tebliğ edilmiş olan Hristiyanlık inancına hoşgörüyle yaklaşmış ve bu yeni inancın kendi milleti arasında kabul görmesinde de önemli rol üstlemişti. Edessa, Hristiyanlık için önemli bir merkez rolünü görüyordu.[44] Son Osrhoene Kralı Abgar XI. Frahad bar Manu (242-244), ailesi ile birlikte Roma'ya götürülmüş ve böylece Edessa Roma'ya bağlı bir kent durumuna gelmiştir.[45]

G. ROMA'DAN MUSUL ATABEYLİĞİ'NE EDESSA'NIN SİYASİ TARİHİ

a. Edessa ve Çevresinde Roma/Bizans – İran Hâkimiyet Mücadelesi

İran'da Sasani hanedanının yönetime geçmesi ile Roma-İran mücadelesinde yeni bir döneme girilmiştir. Uzun süredir Roma lehine gelişen mücadeleler, Sasanilerin hanedanın başına geçmesi ile İran lehine gelişmeye başlamıştır. Ancak Sasani ordularının Nusaybin bölgesini geçemediklerinden dolayı, Diyar-ı Mudar bölgesinin yönetimi Romalıların elinde bulunmaktaydı.[46] Gordianus III. döneminde bölgedeki Roma hâkimiyeti tekrardan dizayn edilmiştir. Ancak Marcus Julius Philippus orduyu çeşitli nedenlerle Gardianus'a karşı kışkırtarak öldürülmesine neden olmuş ve daha sonra komutayı ele geçirmiştir.[47] Philippus, imparator oluşunu tescil ettirmek üzere Roma'ya geri dönmüş ve burada Sasanilerle bir antlaşma yaparak Fırat Nehri'ni hudut olarak kabul etmiştir. Fakat Roma kamuoyundan gelen tepkilerden dolayı antlaşmayı yürürlüğe koyamamış ve Doğu'daki Roma

[43] Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 35.
[44] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 18.
[45] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 22.
[46] Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 85.
[47]Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria* , (New Jersey; Pirinceton Üniversty Press,1961), 253-254.

garnizonları eski sınırlara tabi olduğundan dolayı Edessa, Roma hâkimiyeti altında bulunmaya devam etmiştir.[48]

İmparator Decius döneminde (249-251) Edessa bölgesinde, Roma-İran mücadelesi geçici bir süreliğine durmuşsa da yeni bir felaket baş göstermişti. Hristiyanlığı ülke genelinde yok etmek isteyen Decius, büyük kıyım ve zulümlere girişmiştir. İmparator Decius 250 yılında yayımladığı bir ferman ile halkın Hristiyanlığı bırakıp tekrardan paganizme dönmelerini emrediyordu.[49] Bu zulümler neticesinde birçok Hristiyan, İsa-Mesih'i inkâr ederek kitleler halinde paganizme tekrar dönmüşlerdi.[50] Roma hâkimiyeti altında bulunan Edessa'da bu katliamlardan nasibini almış ve ilk Hristiyan şehitleri bu döneme denk gelmiştir.[51]

İmparator Decius'un 251 yılında Gotlarla girdiği savaşta öldürülmesi sonucunda, Roma'nın doğuda bulunan toprakları kendi kaderlerine terk edilmiştir. Sasani Kralı I. Şapur bu fırsatı kaçırmayarak önce Ermenistan bölgesini ele geçirmiş ve daha sonra Mezopotamya'ya girmiştir. Ancak başta Edessa olmak üzere bölgede bulunan koloniler kendilerini bu saldırı karşısında savunmayı başarmışlardır.[52]

İmparator Valerionus Doğu'daki bu kaos ortamını yatıştırmak üzere 258 yılında Antakya'ya gelir. Ancak bu esnada baş gösteren veba salgını Roma ordusuna büyük zayiat vermiştir. Roma ordusu veba ile uğraşırken Sasani Kralı Şapur ordusu ile birlikte Antakya'ya yönelerek karargâhını Edessa'nın surlarının dibine taşımıştır. Valerionus ise karargâhını, Edessa'ya giden yolu savunan Samsat'a taşımıştır.[53] Şapur, 260 yılında Edessa kentini kuşatmış ve burada Roma ordusunu mağlup ederek İmparator Valerionus'u esir tutmuştur. İmparator Valerionus bu esaret sonucunda ölmüş ve Sasaniler Şapur önderliğinde sınırlarını Hatay'a kadar genişletmişlerdir.[54] Şapur, Roma generali Kallistos ve Palmira Kralı Odaynat'ın ittifakı karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır ve ülkesine dönerken Edessa'dan geçtiğinden dolayı

[48] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi,* 22; Aslan, *Urfa-Harran (Dıyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 85-86.
[49] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 180; Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 42.
[50] Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I, 130.
[51] Francis C. Burkitt, *Early Eastern Christianity; St. Margaret's Lectures 1904 on the Syriac-Speaking Church* (New York: E. P. Dutton & Company, 1904), 22 vd.
[52] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 23.
[53] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya,* 1*:* 181.
[54] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 29.

Edessalılara ayakbastı parası olarak kazandığı ganimetin bir kısmını vermek zorunda bırakılmıştı.[55]

Roma İmparatoru Numerianus döneminde, 297 yılında İranlılar ve Romalılar arasında kırk yıl devam edecek bir anlaşma yapılmıştır. Fakat Sasani hükümdarı Narses döneminde (293-303) bu anlaşma bozulmuş ve bu iki devlet yine mücadeleye girmişlerdir.[56] Edessa kentinin içinde yer aldığı Osrhoene bölgesi, uzun yıllar boyunca Roma/Bizans-İran/Sasani mücadelesine tanıklık etmiştir. 627 yılında Ninova yakınlarında vuku bulan Bizans-Sasani mücadelesi, Bizanslıların üstünlüğü ile bitmiş ve Osrhoene'nin hâkimiyeti İslam fetihlerine kadar Bizans idaresine geçmiştir.[57]

Birecik ilçesinin 17 km güneyinde yer alan Harabe Bezikan Höyük, Roma-Bizans dönemine ait izler taşımaktadır. Bu bölgede yapılan arkeoloji çalışmaları sonucunda Roma-Bizans dönemine ait 85 yerleşim alanı keşfedilmiştir.[58]

b. Dört Halife Dönemi (639-661)

Müslüman Arap orduları Suriye ve Irak bölgelerini fethettikten sonra yönlerini el-Cezire bölgesine çevirmişlerdi. Bölgenin hâkimiyeti için uzun yıllarca mücadele eden Roma/Bizans- İran/Sasani ordularının zayıflaması, yerli halkın İslam ordularına karşı koyacak gücünün bulunmaması ve buraya yerleşmiş olan Tağlib, İyad, Tenuh ve Rabia gibi Arap aşiretlerinin varlığı el-Cezire bölgesinin fethini kolaylaştırmıştır.[59]

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Şam ordusunun komutanlığına getirilen İyad b. Ğanem, 639 yılında el-Cezire bölgesi üzerine gönderilmiştir. İyad, Rakka bölgesini alıp vergiye bağladıktan sonra Şam ordusu öncü birliklerini Harran üzerine gönderdi.[60] Rivayetlere göre Harran halkı, Şam ordusuna, önce Edessa üzerine gitmelerini istemiş ve Edessa halkının barış şartlarına göre kendilerinin de barışı

[55] E.R. Hayes, *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Günenç (İstanbul: Yaba Yayınları, 2005), 28; Efe Durmuş, "Ortaçağ'da Harran" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020): 561.
[56] Duval, *Histoire d'Edesse*, 126-128.
[57]Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 96-97; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 30.
[58]Abdullah Ekinci, *Müze Şehir Urfa*, 1. bs. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 100-101.
[59] Aslan, *Urfa-Harran (Dıyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 122.
[60]Ramazan Şeşen, "Cezire", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 1993), 7: 509.

kabul edebileceklerini söylemişlerdir. İyad, Edessa önüne geldiği zaman küçük çaplı bir savunma ile karşılaşsa da Edessa halkı, karşı koyamayacaklarını anladıklarından dolayı barış isteğinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine İyad b. Ğanem, Edessa halkına bir mektup yazarak vergi vermeleri karşılığında anlaşma yapmıştır.[61] İyad b. Ğanem, Edessa halkına yazdığı mektubunda, kendisine tabii olup her bir erkek için vergi vermeleri karşılığında can ve mallarının güvende olacağının teminatını vermiştir.[62] Böylece İyad b. Ğanem, el-Cezire bölgesinde birçok yeri olduğu gibi Edessa'yı da fethederek İslam hâkimiyeti altına almıştır.[63]

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Muaviye, Şam ve el-Cezire bölgesinin valisi olarak görevlendirilmişti. Hz. Ali'nin 661 yılında öldürülmesini fırsat olarak değerlendiren Muaviye öncülüğünde Emevi Devleti kurulmuş ve böylece el-Cezire bölgesi Emeviler'in hâkimiyetine geçmiştir.[64]

c. Emeviler Dönemi (661-750)

Muaviye'nin Emevi Devleti'ni kurması ile Edessa'nın içinde yer aldığı el-Cezire bölgesi, Emeviler'in hâkimiyetine girmişti. Bazı kaynaklara göre el-Cezire bölgesinin, Muaviye zamanında devlete ödediği vergi elli beş bin dirhemdi.[65] Edessa (Urfa), Emeviler döneminde Samsat ve Harran ile birlikte vilayet haline getirilmiştir.[66]

Muaviye, sadece maiyetinde bulunan Arap kabilelerine değil, aynı şekilde Suriye ve el-Cezire'de bulunan halka ve Hristiyan ahalisine de hoşgörü ile yaklaşmıştır.[67] Yakubi'nin aktardığı bir rivayete göre Muaviye, İbn Usal adındaki bir Hristiyanı, Hıms kentinin valiliğine atamıştı. İslam kaynaklarında daha önce böyle bir tayinden bahsedilmektedir. Ayrıca kendi zamanında Edessa'da meydana gelen bir zelzele ile yıkılan bir kiliseyi onararak ihtilat içinde bulunan Marunî ve Yakubi Hristiyanlarının anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmuştur.[68] 16-25 Ocak 750

[61] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 52.
[62] Mektubun ayrıntılı versiyonu için bkz. Aslan, *Urfa-Harran (Dıyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 128.
[63] Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 38: 337.
[64] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 37-38.
[65] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi,* 104.
[66] Turan, "Şanlıurfa", 38: 337.
[67] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 104.
[68] Phillip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 310-311.

tarihinde Emevi ve Abbasiler arasında gerçekleşen Zab Savaşı sonucunda Emevi Devleti yıkıldı ve bölgenin hâkimiyeti Abbasi Devleti'ne geçti.[69]

d. Abbasiler Dönemi (750-990)

Abbasi ve Emeviler arasında 750 yılında meydana gelen Zab Savaşı sonrasında Emevi Devleti yıkılmıştı ve hâkimiyet alanları Abbasilerin yönetimine girmişti. Abbasi döneminin en önemli olaylarından biri, Ebu Mansur zamanında Edessa ve çevresinde bulunan şehir surlarının yıktırılmış olmasıdır. Edessa ve çevresinin Abbasi egemenliğine tamamen girmesi muhtemelen bu dönemde olmuştur.[70]

Abbasi Devleti bu dönemde el-Cezire bölgesinde baş gösteren isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Nasr ve Amr kardeşler Edessa bölgesinde istilalarda bulunmuş ve kenti büyük tahribata uğratmışlardı. Bu olaydan sonra Edessa surları, Ebu Şeyh Gannavaye'nin liderliğinde, şehir halkının desteğiyle yeniden inşa edilmiştir.[71]

El-Cezire isyanlarının en önemlilerinden biri de Me'mun döneminde Nasr b.Sebes el-Ukayl'in Edessa ve çevresinde başlattığı isyandır. Bu isyanı bastırmak için bölgede bulunan Tahir b. Hüseyin'in, Edessa ve Suruç halkından ağır vergiler toplamak istemesi halkı zor durumda bırakmıştı. Ancak beraberinde bulunan arkadaşlarıyla toplanan vergilerin paylaşması hususunda anlaşmazlığa düşen Tahir'in, Rakka'ya kaçması neticesinde şehir halkı bu ağır vergilerden kurtulmuştur.[72] Emevi döneminde olduğu gibi, Abbasi Devleti hâkimiyeti esnasında da Edessa bölgesi iktisadi imkânlardan dolayı devlet içinde önemli bir yer edinmiştir. Bu dönemde hanedan azası veliahtların Edessa, Harran ve Rakka'da oturduklarını görmekteyiz.[73]

e. Numeyroğulları ve Mervaniler Dönemi (991-1031)

Bu dönemde Edessa, Müslüman bir kabile olan Benü Numeyr Kabilesi'nden Utayr'ın hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Utayr, Edessa'nın yönetimine Ahmed b.

[69] Ekinci vd, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 70.
[70] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 42-44.
[71] Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi, I,* 212-213.
[72] Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 120-121.
[73] Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 80.

Muhammed'i atamıştı. Ancak Ahmed'in kendisini Edessa halkına sevdirmesi Utayr'ın kıskançlık duymasına neden olmuş ve bunun neticesinde Ahmed öldürtülmüştür. Bu olay üzerine Edessalılar Amid (Diyarbekir) Mervani emiri Nasruddevle Ahmed'e (1011-1061) bir mektup yazarak kenti teslim etmek üzere davet etmişlerdir.[74] Nasrüddevle, Ebü'l Haris Zengi b. Evan adındaki bir Türk kumandanını Edessa'ya göndererek kenti teslim almıştır. Ancak onun ani ölümünden sonra yerine oğlu Ebül-Hasan Zengi'yi getirmiştir.[75] Utayr, cereyan eden bu olay üzerine Nasrüddevle'nin yanına giderek Edessa kentinin bir bölümünü tekrar almaya muvaffak olmuştur. Fakat bu olayların hemen arkasından Ahmed b. Muhammed'in oğlu, Zengi'nin kışkırtması sonucu Utayr'ı öldürmüştür. Şubat 1027 yılında Zengi'nin, Benü Numeyr Kabilesi ile yapılan savaşta öldürülmesi neticesinde Edessa'nın bütün hâkimiyeti Nasrüddevle'nin hâkimiyetine geçmiştir.[76]

Nasrüddevle, Edessa'nın idaresini Utayr'ın oğlu ve Beni Numeyr'den Şiblüddevle'nin oğlu arasında paylaştırmıştır. İlerleyen zamanlarda bu iki idarecinin öldürülmesiyle gelişen olaylar sonucunda Nasrüddevle, Edessa kentinin yönetimine Selman adındaki bir Türk'ü vali olarak atamıştır. Fakat Selman'da, Utayr'ın eşinin baskıları sonucunda burada kalıcı olamamış ve Sümeysasat'a oturan Bizans kumandanı Georgis Maniakes'e kenti teslim etmek üzere haber göndermiştir. Selman, Bizans İmparatoru'ndan aldığı bazı teminat şartları karşılığında Edessa'yı Bizans'a teslim etmiştir.[77] Böylece Maniakes 1030-1031 yılında zahmetsiz bir şekilde Edessa'ya hâkim olmuştur.[78]

f. Selçuklular Dönemi

Anadolu bölgesine ilk Selçuklu akınının 1016-1021 yılları arasında Çağrı Bey öncülüğünde yapıldığı kabul edilmektedir. Ancak Çağrı Bey yönetimindeki bu akın Doğu Anadolu'dan ileriye gidememişti. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine

---

[74] Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıçına Kadar Urfa'nın Durumu", *Belleten Dergisi*, 52/203 (Ağustos 1988): 461.
[75] Abdürrahim Tufantoz, "Nasrüddevle" *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), 32: 425.
[76] Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıçına Kadar Urfa'nın Durumu", 462.
[77] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 54. Abu'l Farac ise, Utayır'ın oğlunun dört köy ile 20.000 dinar karşılığında Edessa'yı teslim ettiğini aktarmaktadır. Bkz. Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi, I*, 289-290.
[78] Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 133-1334.

sürekli akınlar Sultan Tuğrul Bey döneminde başlamıştır.[79] Salar-ı Horasân, Amid bölgesinde önemli mevkilerdeki birçok kaleyi zapt edikten sonra, Edessa üzerine yaptığı akınlardan her hangi bir netice alamamıştır.[80]

Sultan Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra Alparslan, Selçuklu sultanlığı makamlığına geçmişti. Bu dönemde bölgenin fethiyle vazifelendirilmiş olan Salar-ı Horasan yeniden Edessa önlerine geldi (1065-1066). Horasan idaresindeki ordu, ücretli Frank askerleri tarafından savunulan Edessa'ya saldırarak kent civarındaki iki kaleyi zapt etti. Aynı yıl içerisinde Diphisar Kalesi'ni alan Horasan, K'sos (Kısas) olarak bilinen bölgede karargâh kurdu. Edessa kentinin idaresini elinde bulunduran Bizans askerleri ile yapılan savaşı Türkler kazandı ve Bizans ordusu büyük kayıplar verdi.[81]

Salar-ı Horasan aynı yıl içerisinde üçüncü defa Edessa bölgesine gelerek Kupin (Gubin) olarak adlandırılan yerde karargâh kurdu. Horasan, bu çevrede yaptığı seferlerle büyük ganimet ve birçok esirle bölgeden ayrıldı ve İran'a giderek burada öldü.[82] 1066-1067 yılında Hacip Gümüştekin yanında Afşin, Ahmedşah ve diğer Selçuklu emirleri ile Edessa bölgesine girerek Nasibin Kalesi'ni kuşattı. Nasibin Kalesi kumandanının kışkırtması ile Bizans kumandanı Arvandanos, Türkleri ani bir baskın ile bozguna uğratmak istedi. Ancak Türkler Hoşin Kalesi önlerinde onu bozguna uğratarak esir etmiş ve daha sonra yirmi bin dinar karşılığında serbest bırakmışlardı.[83]

Sultan Alparslan 1070 yılının sonlarında Anadolu bölgesine girdi. Büyük bir ordu ile Edessa bölgesine gelerek kentin civarındaki birçok kaleyi zapt etti. 1071 yılı Mart ayında Edessa üzerine yürüyerek kenti her taraftan kuşattı. Bu esnada kent, Bizans idaresindeki Vasil'in hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Elli gün boyunca kenti kuşatan Alparslan, Romanos Diogenes'in büyük bir kuvvetle Anadolu seferine çıkması üzerine elli bin dinar karşılığında Edessalılar ile anlaştı ve kuşatmayı

[79] Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıçına Kadar Urfa'nın Durumu", 461-463.
[80] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa,* 65; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçıklular Devri*, 1. bs. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944), 54-55.
[81] Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 137-139; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 318; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 65.
[82] Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 59-60; Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 127.
[83] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 134-135; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi, I*, 318; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* 66.

kaldırdı. Ancak Edessa halkı kuşatmanın kaldırılması üzerine söz verdikleri bu parayı vermemişlerdir.[84]

Sultan Alparslan'ın 1072 yılında vefatına müteakip Selçuklu tahtına oğlu Melikşah geçti. Bu dönemde Edessa ve çevresinde Kutalmışoğullarını görmekteyiz. Sultan Alparslan tahta geçtiği dönemde Kutalmış ile yaptığı savaşta onu öldürmüş ve Nizamu'l Mülk'ün tavsiyesi ile oğullarını bağışlayarak onlara Diyarbekir-Edessa taraflarında yer vermişti.[85] Melikşah döneminde Süleymanşah ve kardeşleri, Diyarbekir, Edessa, Birecik havalisine gelerek buraya yerleşmişlerdir. Kutalmışoğulları burada yaptıkları seferler ile bölgenin Türkleşmesinde önemli katkıda bulunmuşlardı.[86]

Sultan Melikşah, 1086 yılının Eylül ayında beraberinde Bozan, Porsuk ve Aksungur gibi emirlerle Kuzey Suriye'deki karışıklığa son vermek için harekete geçti. Bu sefer esnasında Harran'a gelen Melikşah, Emir Bozan'ı Edessa'nın fethi için görevlendirdi.[87] Bozan, Edessa'ya gelerek kenti üç aylık sıkı bir kuşatma altına aldı. Bu şiddetli kuşatma karşısında dışarıdan yardım alamayan kent halkı, 1087 yılında çaresizce kenti Emir Bozan'a teslim etti. Böylece Edessa uzun mücadeleler sonucunda Türk hâkimiyeti altına girdi.[88] Melikşah bu başarısından dolayı Emir Bozan'a, Edessa kentinin valiliğini vermiştir.[89] Bozan ise kentin idaresini Salar Huluh ismindeki kumandana bıraktı.[90]

Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nde taht mücadelesi baş göstermiştir. Tutuş, bu mücadelede rakibi olan Berkyaruk'u destekledikleri için Emir Bozan ve Aksungur'u öldürttü (1094). Tutuş, Emir Bozan'ın kesik başını mızrak ucuna takarak, himayesinde bulunan Edessa ve

---

[84] Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi, I,* 320; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 140-141.
[85] Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıçına Kadar Urfa'nın Durumu", 463.
[86] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 1. bs. (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1972), 62-63; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 67.
[87] Kazım Paydaş, "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihi Bozan Bey", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 156 (Haziran 2005): 76.
[88] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 11. bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 205; Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 173; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel vd, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 43.
[89] Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I, 334.
[90] Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* 143.

Harran'daki vekillerine göndererek bu iki bölgeyi teslim almıştır.[91] Tutuş, Edessa ve Harran'ı ele geçirdikten sonra Edessa'ya, Hetum'un oğlu olarak bilinen Bizans Prenslerinden Thoros'u vali olarak atadı.[92]

g. Haçlı Kontluğu Dönemi (1098-1144)

Haçlı ordusundan ayrılan Baudouin, Edessa'nın idaresini elinde bulunduran Thoros'un daveti üzerine, Edessa'yı işgal ederek, Doğu'daki ilk Haçlı devletini kurdu. Böylece Edessa (Urfa) Haçlı kontluğu tarih sahnesine çıkmış oldu (10 Mart 1098).[93] Edessa'yı alan Baudouin, Samsat ve Seruc başta olmak üzere birçok önemli mevkileri de ele geçirdi.[94]

Haçlıların Edessa'da kontluk kurmalarından sonra Türk emir ve kumandanları bu bölgeye sık sık akınlar yaptılar. Bu anlamda Edessa üzerine ilk akını Sultan Berkyaruk'un sipehsalarından Kürboğa gerçekleştirdi. Ancak Edessa'yı kuşatan Kürboğa herhangi bir netice alamayarak kentten ayrıldı ve Antakya üzerine yürüdü.[95] Bu esnada Baudouin, ağabeyi Godefroi'nin ölümü ile yerine geçmek üzere bölgeden ayrılmış ve kendi yerine geçmesi içinde Antakya'daki kuzenini kente davet etmiştir.[96]

Edessa ve Antakya Haçlı kuvvetleri, Musul-Halep güzergâhı üzerinde yer alan Harran kentini alarak, Suriye bölgesini Müslüman-Türk dünyasından ayırmak ve sınırlarını Doğu'da en ücra yerlere kadar genişletmek amacıyla ordularını birleştirdiler. Haçlı kuvvetleri ile Emir Sökmen ve Çökürmüş'ün kuvvetleri Belih Nehri kıyısında karşı karşıya geldiler ve yapılan Harran Savaşı'nda Haçlılar kaybederek büyük kayıplar verdiler (1104).[97] Harran Savaşı, Haçlıların doğuya doğru genişleme politikasına dair vurulmuş en keskin darbedir. Bu savaş sonucunda Edessa Kontluğu için saldırı devri bitmiş ve savunma devresi başlamıştı. Bu savaşın en önemli sonuçlarından biri de Edessa Kontluk bölgesinin Antakya hâkimiyetine

[91] Urfalı Mateos, *Vakayiname,* 182-183; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıçına Kadar Urfa'nın Durumu", 471; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 47.
[92] Paydaş, "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihi Bozan Bey", 81.
[93] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 73; Ali Sevim vd., *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 1. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 154.
[94] Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi(1098-1118),* 2.bs.(Ankara: TTK Yayınları, 2013), 1: 65.
[95] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 196; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, I*, 42-43.
[96] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 74.
[97] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 223-224.

geçmesidir.[98] Harran Savaşı'nı kazanan Emir Sökmen ve Çökürmüş arasında çıkan anlaşmazsızlık nedeniyle Edessa'nın 1104 yılında Türkler tarafından fethine mani olmuş ve kentin fethinin 1144 tarihine kadar geciktirmiştir.[99]

h. Musul Atabeyliği (Zengiler) Dönemi (1144-1182)

Musul Atabeyliği'nin bölgede en büyük olaylarından biri de Edessa'nın 1144 yılında İmadeddin Zengi tarafından fethidir. Kentin idaresini elinde bulunduran II. Joscelin'in, müttefiği olan Kara Arslan'a yardım etmek için kenten ayrılması, Zengi'nin beklemekte olduğu fırsatı doğurmuştu. Edessa'nın savunmasız olduğunun haberini alan Zengi, 30 Kasım 1144'te Edessa'nın önüne gelerek şehir halkının teslim olması için haber gönderdi.[100] Ancak kentte bulunan Ermeni ve Süryani halkın bu talebi geri çevirmesi üzerine, Zengi bütün kenti kuşattı. Zengi üç haftalık bir kuşatmadan sonra 24 Aralık 1144 yılında Edessa kentini almaya muvaffak oldu. Zengi, kenti aldıktan sonra yerli halkın canına ve kiliselerine dokunmamış, sadece kentte bulunan Franklara ait kiliselere el koydu ve başkiliselerini hükümet sarayına dönüştürdü.[101] Zengi'nin, Edessa'yı fethi ile yarım asırlık Haçlı sömürüsü sona erdi ve halk rahat bir nefes aldı.

İmadeddin Zengi'nin 15 Eylül 1146 yılında ölümünden sonra II. Joscelin, Edessa'da bulunan Ermeniler ile anlaşarak kenti tekrar ele geçirme teşebbüsünde bulundu. Ancak Zengi'nin ölümünden sonra yerine geçen Nureddin Mahmud kuvvetleri ile yardıma gelerek buna engel oldu. İhanetlerinin cezasından korkan Edessa'nın Hristiyan halkı da kaçan Joscelin'in peşine takıldılar. Türkler, Joscelin ve onun peşine takılan Ermenileri Fırat kenarında yakalayarak kılıçtan geçirdiler. Böylece Edessa'nın halkı kendi kaderlerini kendileri tayin etmiş oldular ve sonunda büyük bir kısmı yok olup gitti.[102]

---

[98] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, I*, 92-93; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 76.
[99] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, I*, 101.
[100] Sevim vd, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 256-257.
[101] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, II*, 144-149.
[102] Işın Demirkent, "Ortaçağ'da Urfa (III. Yüzyıldan XVI. Yüzyılla Kadar)", *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, ed. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 63.

BİRİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIK

1.1. HRISTİYANLIK TARİHİ

Yaklaşık iki bin yıllık tarihi bulunan Hristiyanlık, dünyanın önde gelen inanışlarından biridir. Hristiyanlığın tarihte hangi dönemde ve nasıl doğduğu konusunda farklı fikirler ve yaklaşımlar mevcuttur. "Mesihçi" manasına gelen Hristiyanlık terimi, bu inanç sisteminin bağlı kesimi için kullanışının Hz. İsa'dan sonra olduğu kesindir. Bunun yanı sıra Hristiyanlık genel anlamda kendi tarihini insanlık tarihiyle, insanın kurtuluşuna dair tanrısal planın faaliyete geçmesi süreciyle başlatır.[103]

Doktrinel kaynaklarına bakıldığında Hristiyanlık, her şeyden önce İsa-Mesih'in öğretileri üzerinde temellenen bir inanışa sahiptir. Ana fikri Yeni Ahid (Ahd-i Cedid)'de bulunan bu inanç sistemine göre, İsa-Mesih hem Tanrı'nın oğlu hem de yeryüzündeki toplumların kurtarıcısıdır. Tanrı, insanları günahlarından kurtarmak için "biricik oğlunu" yeryüzünde görevlendirmiştir. İsa-Mesih "ilahi planı" yürürlüğe koyarak, insanları kurtarışının sembolü olarak ilk önce çarmıha gerilmiş, daha sonra da "ölülerden kıyam ederek" görevini tamamlayıp Baba'nın yanına, gökyüzüne çıkmıştır.[104] Hristiyan inanç sisteminin merkezinde yer alan bu doktrin, Hristiyanlık teolojisinin sınırları içerisinde işlenerek değişik fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aynı zamanda İsa-Mesih ve onun getirdiğine inanılan mesaj, bütün Hristiyanlık âlemini birbirine bağlayan ortak bir bağ görevini görmektedir.[105]

Hristiyanlığın kurucusu olarak bilinen İsa-Mesih hakkında fazla bir şey bilinmese de var olan kaynaklar bize iki çeşit İsa-Mesih tipolojisi sunmaktadır. Bunlardan birincisi, miladi takvimin başlarında, Filistin'de yaşayan tarihsel bir kişillik olan İsa'dır. Bu figür araştırmacılar tarafından genellikle "tarihsel İsa" ya da "tarihin İsa'sı" olarak adlandırılmıştır. Tarihsel İsa, Yahudiler arasında doğan,

---

[103] Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık*, 8. bs. (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 15.
[104] Zafer Duygu, *İslam ve Hristiyanlık Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkilişimler*. 1. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 39-40.
[105] Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 328.

Musevi olarak yaşamını sürdüren ve toplumda bulunan inançsızlıklara karşı mücadele eden biri olarak dikkat çeker. İkinci İsa tipolojisinde ise, Hristiyan inancına konu olan, teslisin ikinci unsuru, ilahi oğul İsa-Mesih'tir.[106] Burada Hz. İsa'nın tarihsellik yönünün vurgulanması önemlidir, çünkü Hristiyan gruplarının pek çoğunu Hz. İsa'nın Tanrı olduğu kanısına götüren yol, onun tarihselliği sorunuyla ilgili olmuştur.[107] Zira Hristiyanlık yılında önemli bir şahsiyet olan Aziz Pavlus, mektuplarında "*Biz Mesih'i insan görünüşüyle tanısak bile, artık onu bu açıdan tanımıyoruz*" diyerek, İsa'nın bedenen var olmadığını ve onun göklerde görünen bir ilâh olduğunu belirtmektedir.[108]

Mevcut kaynaklardan hareketle tarihsel İsa olarak da adlandırılan İsa-Mesih, Hz. Musa'nın inancına ve hukukuna bağlı olan bir şahsiyettir. Ürdün Nehri civarında bulunan ve insanları günahlarından arındırmaya çağıran Hz. Yahya tarafından vaftiz edilmiştir.[109] Mevcut belgeler o dönemde İsa'nın otuz yaşlarında olduğunu belirtmektedir.[110]

Hz. Yahya'nın idam edilmesinden sonra, İsa'nın durumu da tehlikeye girmişti. Bu netice üzerine Hz. İsa, bu yeni inancı tebliğ etmek için Kudüs'e gitme kararı almıştır. Bir süre Hz. İsa burada ırkdaşlarına yeni inancı tebliğ etmiştir. Daha sonra Hz. İsa şikâyetler üzerine Romalı yetkililerce tutuklanarak ölüme mahkûm edildi ve böylece çarmıha germe hadisesi gerçekleşti.[111]

Hristiyanlık, Filistin bölgesinde doğmuş ilahi menşeli bir dindir. Hristiyanlık, Yahudilerin inanç geleneklerine göre, Yunan-Roma (Grek-Roma) dünyasının kültürlerini bir araya getiren bir kurtarıcı Tanrı dinidir.[112] Hz. İsa'da bir Yahudi olarak Kutsal Ruh vasıtasıyla Mesihlikle kutsanmıştır ve Tanrısal güçle donatılmıştır.[113] Fakat Hristiyanlık henüz Hz. İsa zamanında bir kurumsal din

---

[106] Gündüz, *Hristiyanlık*, 20.
[107]Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 330.
[108] Pavlus, *Korintoslular'a İkinci Mektup*, 5: 11-21.
[109] Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanlık", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 136-137; Gündüz, *Hristiyanlık*, 22.
[110] Kutsal Kitap, *Luka*, 3: 23; Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı*, çev. Ziya İshan (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 78.
[111] Thomas Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Katkı*, (İstanbul: Orhan Basımevi, 1992), 59-60.
[112] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 175-176.
[113] Hans Joachim Schoeps*, İlk Hristiyanlar*, çev. Ekrem Sarıkçıoğlu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019), 69.

olamamıştır. Hz. İsa zamanında küçük bir harekâtın başlangıcıydı ve İsa hayatı boyunca kutsal tebliği sadece ırkdaşları olan Yahudilere yapmıştır.[114] Bu yeni inanış ilk olarak sömürülen toplumsal çevrelerde, acı-çileci halk arasında, küçük zanaatkârlar, proletarya ve köle olan insanlar arasında doğmuş ve yayılmıştır. Sömürülen ve ezilen bu kitleler Roma İmparatorluğu'nun zulümlerine karşı bir çıkış yolu aramışlardı ve umutlarını "Yahudilerin kralı" İsa-Mesih'ten gelecek olan kutsal kurtuluşa bağlamışlardır.[115] İlk başlarda Roma İmparatorluğu'nun zulümlerine karşı mücadele eden Yahudi örgütlenmeleri, İsa-Mesih'ten sonra ki yüzyıldan sonra gerçekleştirilen misyon faaliyetleri ile bir din olmuş ve Hristiyanlık ismini almıştır. Harekâtın başlangıcı olan küçük Yahudi örgütlenmeleri döneminde din olarak tasarlanmamıştı. Hristiyanlık sözcüğü din olarak ilk yüzyılında yoktu ve İncillerde de adı geçmemektedir. Üç birlik anlamına gelen teslis ise, iki yüz yıl sonra, yani Hristiyanlığın Anadolu'ya yayılıp din olmasından sonra ortaya çıktığı görülmektedir.[116] Tarihi kaynaklar bize "Hristiyan" teriminin, Hz. İsa'dan sonra ilk defa, Antakya'da bulunan öğrencilerinin bu ad ile nitelendirildiğini göstermektedir.[117]

Bu yeni inanç Hz. İsa'dan sonra misyonerlik faaliyetleri vasıtasıyla doğmuş olduğu Filistin sınırlarının dışına yayılmaya ve yeni bir din olmaya başlamıştır. Hristiyanlığa ait ilk kiliseler Filistin toprakları dışında inşa edilmiştir.[118] Havariler[119] tarafından kurulan bu kiliseler, özel bir otorite ve şöhretten faydalanıyorlardı. Onlar, Hristiyanlık inancının ilk doktrinini ve saf geleneğini koruyorlardı.[120] Havariler döneminde Kudüs'te bulunan kilise, Yahudi cemaatinin merkezi görevini görmekteydi. Kilise piskoposu ve aynı zamanda İsa'nın kardeşi olduğu düşünülen

[114] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya, 1:* 389-390.
[115] Vladimir N. Diakov vd., *İlkçağ Tarihi-2 (Roma)*, çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), 264-265.
[116] Alp Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 1. bs. (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yayınları, 2016), 57.
[117] Kutsal Kitap, *Elçilerin İşleri*, 11: 26.
[118] Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar*, 1. Bs. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 59.
[119] Hristiyanlıkta, İsa-Mesih'in hayatı ve misyonu boyunca yanında bulunup onun dünyadan ayrılmasından sonra onun öğretisini yaymaya başlayan öğrencilerine verilen isimdir. Bkz. Zafer Duygu vd., *Kristolojiye Giriş*, 1. bs. (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 30.
[120] Albert Houtin, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/437-455 (1981): 443.

Yakup[121], başlarında Havarilerin bulunduğu misyon gruplarını yeni inanışı yaymaları için bölgenin her tarafına gönderdi. Bu misyon faaliyetlerine Yahudilerin dışında putperestler de ilgi duymaya başlamışlardı. Bu ilk misyon hareketinde Pavlus'un da Hristiyan olduğunu görüyoruz.[122] Ancak Pavlus'un Hristiyan oluşu bir yandan bu yeni harekâta taze kan olup kuvvetlendirmekle birlikte, onların arasında fikir ayrılıklarının çıkmasına ve ikiye bölünmelerine neden olmuştur.[123]

Hristiyanlık misyon anlayışının oluşum ve gelişim evrelerinde hiç şüphesiz Pavlus'un katkısı çok büyüktür. Bir bütün olarak Hristiyanlık geleneğinde önemli bir yere sahipti.[124] Pavlus aynı zamanda bugünkü Hristiyanlık dininin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Modern araştırmacılara göre bugünkü Hristiyanlık, Hz. İsa'nın getirdiği düzenden çok Aziz Pavlus'un yorumlarına dayanmaktadır. Pavlus'un telkinleri, ağırlık merkezi olarak Hz. İsa'yı ele almaktadır.[125] İlk başlarda İsa-Mesih yanlılarına karşı sert bir tutum içerisinde olan Pavlus, ilerleyen zamanlarda Havari Hananya tarafından vaftiz edildi ve Hristiyanlığın en önemli savunucularından biri oldu. Bu olaydan sonra Kudüs'e giderek havarilerin harekâtına dâhil oldu.[126]

Aziz Pavlus'u önemli kılan başka bir etken ise, eskatolojik fikirleri mister ayinleri ile sentezlemesidir.[127] Zira Pavlus'un doğduğu yer olan Tarsus, doğu ve batının kesiştiği, her iki kültürün kaynaştığı önemli bir metropol merkeziydi. Pavlus aynı zamanda Hristiyanlık inancının Anadolu'da yayılmasında ki ilk öncüllerinden biriydi.[128]

Pavlus bir müddet kendisini vaftiz eden Hananya'nın yanında Şam'da kalmış ve ilerleyen zamanlarda ondan ayrılarak Antakya'ya yerleşmiştir. Pavlus'un bu yeni inanışı kabul etmesi, Antakya merkezli Helenistik İsa cemaati içinde bir dönüm noktası olmuştur. Pavlus'un telkinlerinde, İsa'yı göklerde bulunan ilah olarak görmesi ve İsa'nın öğretilerini Yahudi olmayanlar arasında yayma faaliyetleri, Hristiyan cemaatinin arasında ihtilafa yol açmasına neden olmuştur. Zira bu

[121] Adrian Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, (London: Catholic Truth Society, 1908), 25.
[122] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya, 1:* 391.
[123] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 176.
[124] Şinasi Gündüz vd., *Misyonerlik*, 1. bs (İstanbul: Kaknüs Yatınları, 2002), 26.
[125] Tümer vd, *Dinler Tarihi*, 234.
[126] Kutsal Kitap, *Elçilerin İşleri*, 9/1-29; Eroğlu, "Hristiyanlık", 141.
[127] Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 123.
[128] Behnan Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 1. bs. (İstanbul: Yeni Anadolu Yayınları, 2017), 26.

dönemde Yakub'un liderliğindeki Kudüs cemaati, Pavlus'un telkinlerine karşı çıkarak tarihsel İsa'nın öğretilerine sıkı sıkıya bağlı kalmayı sürdürmüşlerdir. Ancak Kudüs cemaati, bir yandan Yahudilere ve Romalılara karşı varlıklarını sürdürmeye çalışırken diğer taraftan Pavlus'un liderliğinde bulunan Antakya merkezli Helenistik cemaatle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Tarihsel süreçte Pavlus'un liderliğindeki kilise öğretilerinin, Roma'nın egemenliğindeki topraklarda yayılıp gelişmesi, Kudüs cemaatinin yok olmasına neden olmuştur.[129]

Hristiyanları asıl derinden sarsan ayrılıklar özgürlük dönemlerinde meydana gelmiştir. İlk dönemlerde meşru sayılmayan bu yeni inanış harekâtı Roma İmparatorluğu'nun engeli ve kıyımları ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu yeni inanışın artarak Roma topraklarına hızlıca yayılması üzerine, 313 yılında İmparator Constantinus geri adım atarak "Milano Fermanı"nı yayınlamıştır. Bu ferman ile Hristiyanlara karşı yapılan zulümler sona erdi ve Hristiyanlık meşru din olarak kabul edilmişdir. Milano Fermanı ile Hristiyan cemaati üzerindeki baskı kalkınca, Hristiyanlar arasında ki derin fikir ayrılıkları baş göstermiştir.[130]

Roma İmparatorluğu'nun birtakım siyasi ve dini zaruriyetlerle kiliseyi desteklemesi, Hristiyanlığın hızlı bir şekilde yükselmesini ve ciddi bir ivme kazanmasını sağlamıştır. İmparator Constantinus (306-337) döneminden başlanarak İmparator Theodosius (379-394) döneminin sonuna kadar verilen destek, bir taraftan Hristiyanlığın devlet dini olmasını sağlarken diğer taraftan siyasallaşmasına neden olmuştur. Devletin bir kurumu haline gelen kilise, statü ve maddi açıdan zenginlik peşine düşmüştür. Bu gelişmeler neticesinde kilisenin bünyesinde var olan teolojik anlaşmazlıklar bu olaylara paralel olarak şekillenmiştir.[131]

1.1.1. İznik Konsili (325)

İskenderiye Kilisesi'ne bağlı olan Arius ve Athanasius arasında başlayan tartışma, Hristiyanlar arasında ki ilk evrensel konsilin İznik'te toplanmasına neden oldu. Bu konsil, 325 yılında İmparator I. Konstantinos'un daveti üzerine Roma

[129] Gündüz, *Hristiyanlık*, 30-35; Eroğlu, "Hristiyanlık", 142.
[130] Eroğlu, "Hristiyanlık", 144; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 163.
[131] Duygu, *İslam ve Hristiyanlık*, 43.

topraklarında gerçekleşti. Konsilin ana konusu, Hz. İsa'nın Tanrı olup olmaması üzerine başlatılan tartışmadır.[132]

Arius, Hz. İsa'nın Tanrı tarafından yaratıldığını savunurken, Athanasius ise Hz. İsa'nın yaratılmadığını ve gerçek Tanrı olduğunu savunuyordu. Konsilde yer alan kilise önderlerinin birçoğu Athanasius'un savunduğu öğretiyi onayladı ve Arius'un öğretisini reddetti. Bu konsilde alınan karara göre, Tanrı kelamının bir yaratıktan olmadığını ve Tanrının gerçek doğasından geldiği belirtildi.[133]

1.1.2. Efes Konsili (431)

Bu konsil, İskenderiye Patriği Cyril'in, İstanbul Patriği Nestorius'u sapkınlık ile suçlaması üzerine, 431 yılında imparatorun isteği ile Efes'te toplanmıştı. Piskopos Nestorius, İsa'nın, beşeri ve ilahi olmak üzere iki şahsın var olduğunu, beşeri olan İsa'nın Meryem'den doğduğunu, ilahi İsa'nın ise Tanrının bir kelamı olduğunu belirtmekteydi. Toplanan konsil Nestorius'un öğretisini reddederek, İsa'nın Meryem'den doğan ilahi bir şahıs olduğunu beyan etmiştir. Bu karar neticesinde Patrik Nestorius aforoz edilerek sürgüne gönderildi.[134] Bazı Hristiyan grupları Efes Konsili'nin kararlarını reddederek Patrik Nestorius'u desteklemişlerdir. Bu gruplar sayesinde Hristiyanlık Hindistan'a kadar yayılma imkânı bulmuştur.[135]

Bu konsil, aynı zamanda sonraki dönemlere birçok sorunu da miras bırakmıştır. Cyril ve Nestorius'un idare ettikleri kiliseler arasındaki kavgaların devam etmesi üzerine, 449 yılında Efes'te ikinci bir konsilin toplanmasına karar verilmiştir. Her iki Efes Konsili'nde de büyük tartışmalar ve kavgalar cereyan etmiştir. Bu kavgalar neticesinde her iki tarafta birbirlerini sapkınlık ile suçlamaktaydı ve bu şuçlamalar karşılıklı aforoz etmek ile sonuçlanmaktaydı. Roma Kilisesi'nin Efes'te toplanan konsil için haydutlar konsili demesi, bu hararetli çekişmeleri gözler önüne sermektedir.[136]

---

[132] Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1. bs (İstanbul: İSAM Yayınları, 2001), 23: 549.
[133] Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Katkı*, 100.
[134] Schimel, *Dinler Tarihine Giriş*, 182-183.
[135] Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Katkı*, 101.
[136] Duygu, *İslam ve Hristiyanlık*, 82-83.

1.1.3. Kadıköy (Kalkedon) Konsili (451)

Bu konsil, 451 yılında Evtiches'in öğretileri üzerine toplanmıştır. Evtiches öğretilerinde, İsa'da tek bir şahsın var olduğunu ve bu şahsın tanrısal olduğunu ileri sürmekteydi. Konsil, bu öğretileri reddederek İsa'nın hem beşeri hem de ilahi olduğu yönünde kararı almıştır.[137]

Roma ve İstanbul Kiliseleri Kalkedon Konsili'nin kararını kabul ederken; Suriye Kilisesi (Yakubi Kilisesi) ve Mısır Kilisesi (Kıpti Kilisesi) bu kararları reddetti. Bu konsilden sonra Süryani ve Kıpti Ortodoks Kiliseleri ile İstanbul ve Roma arasındaki birlik sonlandı. Kalkedon Konsili'nde temsil edilmeyen Ermeni (Apostolik) Kilisesi'de ilerleyen zamanlar da bu konsilin kararını reddetmiştir.[138] Kalkedon Konsili'nin kararlarını kabul eden kiliselere Diyofizitler, bu kararları kabul etmeyen kiliselereise Monofizitler denilmiştir.[139]

451 yılındaki Kalkedon Konsili'nden sonra da Hristiyan cemaati arasındaki çatışmalar devam etti. Özellikle Roma ile İstanbul Kiliseleri arasındaki üstünlük çekişmesi ön plana çıkmaktaydı. Bu çekişmelerin neticesinde, 1054 yılında Hristiyanlar arasındaki büyük bölünme gerçekleşti. Roma (Batı) Kilisesi "Katolik", İstanbul (Doğu) Kilisesi "Ortodoks" olarak anılmaya başlanılmıştır.[140]

1.2. DOĞU HRİSTİYANLIĞI (KİLİSESİ) TARİHİ

Doğu Hristiyanlığı (Kilisesi) tabiri, Erken Dönem Hristiyanlığında, Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerine bağlı Hristiyan toplulukları ile alakalı dini bir terim olarak kullanılmamıştır. Bu terim ilk başlarda Roma İmparatorluğu'nun dışında ve doğusunda yer alan eski İran için kullanılmıştır.[141] Doğu Kilisesi tabiri, en basit

[137] Tümer vd., *Dinler Tarihi*, 254; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 182.
[138] Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Katkı*, 102.
[139] Eroğlu, "Hristiyanlık", 145.
[140] Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Katkı*, 103-105; Eroğlu, "Hristiyanlık", 146; Tümer vd., *Dinler Tarihi*, 269-270.
[141] Duygu vd., *Kristolojiye Giriş*, 25-26.

şekli ile eski İran'ın Kilisesi olarak tanımlanabilir.[142] Coğrafi açıdan bakıldığı zaman bu tabir, güneşin doğmuş olduğu bölgedeki kilise anlamanı ifade etmektedir.[143]

Doğu Hristiyanlığının menşeine bakıldığında, bu yeni inanış ilk defa olarak İsa-Mesih'in yetmiş iki havarileri arasında kabul edilen Aday (Thaddeus) ve onun müridi olan Mari tarafından tebliğ edildiği iddia edilmektedir.[144] Bu bağlama dayanak olarak, Hristiyanlık inancının Edessa bölgesinde ilk kez olarak Aday tarafından ve I. yüzyılda tebliğ ettiği söylemini taşıyan "V. Abgar Efsanesi" isimli menkıbedir. Bu menkıbeye göre, efsanevi Abgar-İsa mektuplaşmasından sonra Havari Thomas yetmiş ikilerden olan Aday'ı Edessa'ya göndermiş ve burada Kral Abgar başta olmak üzere kentteki birçok kişiyi Hristiyanlık namına kazandığı belirtilmiştir.[145] Buradan hareketle, Edessa için "ilk Hristiyan Krallık", Doğu Hristiyanlığının "Misyon Merkezi" gibi ibareler kullanılmıştır.[146] Mari'nin ise üstadı Aday'ın emri ile Seleukeia-Ktesifon'a giderek burada ilk Hristiyan Kilisesi'ni kurduğu belirtilmektedir. Ancak dönemin kaynaklarında Aday ve Mari'nin isimlerinin geçmemesi[147] ve Papa Gelasius'un 494 yılında yayımladığı bir kararname ile mektup olayının uydurma olduğunu bildirmesi, bu hadiselerin doğruluk payının süpheli olmasına neden olmuştur.[148]

451 yılındaki Kalkedon Konsili'nde alınan kararlar, Hristiyanlar arasındaki ilk büyük mezhep ayrılıklarına neden olmuştur. Kalkedon Konsili'nin kararlarını kabul etmeyen Doğu Kiliseleri, "Monofizit Kiliseler" (Süryani Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Habeş Kilisesi, Kipti Kilisesi) adı ile anılmaktaydılar.[149] Özellikle Doğu

[142] Zafer Duygu, "Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme", *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2/1 (Zivistan 2017): 134.
[143] François Yakan, "Doğu Kilisesi Tarihçesi Üzerine Toplu Bir Bakış Türkiye'de Keldaniler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III-2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bügünü ve Geleceği), (Ankara, 09-10 Haziran 2001)*, ed. Abdurrahman Küçük (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 13.
[144] Yakan, "Doğu Kilisesi Tarihçesi Üzerine Toplu Bir Bakış Türkiye'de Keldaniler", 13-14.
[145] Eusebios, *Kilise Tarihi,* çev. Furkan Akderin (İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2011), 30; George Phillips, *The Doctrine of Addai, The Apostle* (London: Trübner-CO., Ludgate Hill, 1876), 4-8.
[146] Steven Runciman, "Some Remarks on the of Edessa", *Cambridge Historical Journal*, 3/3 (1931): 238.
[147] Duygu, "Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme", 136-137.
[148] William Cureton, *Ancient Syriac Documents Relative to the Earlisest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries* (London: Williams and Norgate, 1864), 6-7.
[149] Tümer vd., *Dinler Tarihi*, 274.

Hristiyanlığının erken dönem kuruluş ve gelişiminde Süryani Kilisesi'nin önemi büyüktür.[150] Süryani Kilisesi merkez olarak Antakya bölgesini esas almaktaydı.[151]

1.2.1. Antakya Kilisesi

Süryanilerin merkezi konumunda bulunan Antakya Kilisesi, Hristiyanlık inancının biçimlendiği ilk yüzyıllarda Roma ve İskenderiye Kiliseleri ile birlikte merkezi güç odaklarından biri olmuştur.[152] Aziz Pavlus'un, Yahudi asılı Hristiyanlık inancını evrensel bir din haline getiren öğretileri burada filizlenmiş ve ilk yandaşlarını da bu bölgede bulmuştur.[153] Antakya Kilisesi aynı zamanda Kudüs'te yer alan kiliseden farklı olarak çeşitli grupları içinde barındıran ilk kiliseydi.[154] Ayrıca "Hristiyan" terimi ilk defa burada kullanılmıştır.[155] Bu açıdan bakıldığı zaman Antakya Kilisesi, Doğu Hristiyanlığının gerçek başkenti ve ilk kalelerinden biri olmuştur.[156]

Antakya bölgesi, Havariler döneminden itibaren ilk Kudüs cemaatinin misyonerleri tarafından uğrak yeri olmuş ve Barnabas, Petrus ve Pavlus gibi önemli misyon din adamları burayı bir üs olarak kullanmışlardı. Özellikle Kudüs'ün tahribinden sonra Antakya, bölgede Ana Kilise durumuna gelmişti.[157] Antakya Kilisesi misyon çalışmalarının ana merkezi konumuna getirilmişti.[158] Buradan yönetilen misyon çalışmaları ilk evrelerde Lübnan ve Anadolu bölgeleri ile sınırlı kalırken, ilerleyen dönemlerde Edessa kenti merkez olmak üzere Mezopotamya, Arabistan, Hindistan ve Ermenistan'a kadar uzanmıştır.[159]

Antakya bölgesindeki Ortodoks Hristiyanlığı, dine sonradan giren farklı etnik gruplar nedeniyle değişik eğilimler içerisine girdi ve bu eğilimler sonucunda Süryaniler ikiye ayrıldı. Batı Süryani Kilisesi'ne karşı, etkisi doğudan Suriye, Anadolu, yukarı Mezopotamya ve İran'da giderek artan Doğu Süryani Kilisesi

---

[150] Duygu, "Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme", 134.
[151] Eroğlu, "Hristiyanlık", 176.
[152] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 189.
[153] Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (1),* 1. bs. (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996), 51.
[154] Yakup Bilge, *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, 3. bs. (İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 2001), 73.
[155] Muzaffer İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*,1. bs. (İstanbul: Ekol Yayıncılık, 2003), 16.
[156] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 190.
[157]Antakya Kilisesi'nin dördüncü ve yedinci yüzyılları arasındaki yetki alanı, dört başpiskoposluk ve yüz yirmi yedi piskoposluk eyaletini kapsıyordu. Detaylı bilgi için bkz. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 198.
[158] Çelik, Süryani Tarihi, 54.
[159] Bilge, Geçmişten Günümüze Süryaniler, 78.

bulunmaktaydı. Batı Süryani Kilisesi (Yakubi Kilisesi) monofizit öğretiyi benimserken, Doğu Süryani Kilisesi diyofizitizme ya da Efes Konsili'nden (431) sonra ki adıyla Nasturiliğe yönelmiştir.[160]

1.2.2. Edessa (Urfa) Kilisesi[161]

Hristiyanlık inancının Edessa bölgesine girişi her ne kadar efsanevi menkıbelere dayansa da; Edessa Kilisesi, Doğu Hristiyanlığının oluşum ve gelişimine önemli katkılar sağladı.[162] İlk yüzyıllarında Antakya Kilisesi'nin yetki alanında bulunan Edessa Kilisesi, ilerleyen dönemlerde yaptığı çalışmalar ile Antakya Kilisesi'ni geride bırakarak Süryanilerin merkezi ve Doğu Hristiyanlığının önemli kalelerinden konumunda yer alıyordu.[163]

Edessa Kilisesi'nin bünyesi altında yapılan çalışmalar, Hristiyanlık inancına önemli katkılar sağlamıştı. Özellikle Tityanus'un dört İncil'i derleyerek Diatessaron'u[164] oluşturması ve Piskopos Rabulla'nın Süryanice Peşitta[165] eseri Doğu Hristiyanlık tarihine önemli ölçüde katkı yapmıştı.[166] Aynı zamanda Edessa merkezli yapılan misyon faaliyetleri neticesinde Hristiyanlık, başta Mezopotamya olmak üzere birçok bölgede yayılma imkânı bulmuştur.[167]

1.3. EDESSA'DA HRİSTİYANLIK

1.3.1. Hristiyanlık Öncesi Edessa İnancı

Edessa gerek pagan döneminde gerekse Hristiyanlığın şehirde egemen olduğu dönemlerde, komşusu Harran ile birlikte önemli bir dinsel ve kültürel merkez olarak önemini tarih boyu sürdürmüştür.[168] Edessa'nın önemli bir kültürel ve dinsel merkez olma konumunu sürdürmesinde iki önemli etken mevcuttur. Bunlardan ilki,

---

[160] Atiya, Doğu Hristiyanlığı Tarihi, 266.
[161] Çalışmamızın birinci ve üçüncü bölümlerinde Edessa Kilisesi ve din adamlarının faaliyetlerinden detaylı bahsettiğimizden dolayı tekrara düşmemek açısından konuyu kısa tutmakta yarar gördük.
[162] Blömer, "Edessa ve Osrhoene", 168.
[163] Aziz Günel, Türk *Süryaniler Tarihi, 1*. bs. (Diyarbakır: -, 1970), 31.
[164] Tityanus tarafından 150-160 yıllarında dört İncil'in tek bir eserde derlenmiş halidir. Bkz. Duygu vd, *Kristolojiye Giriş*, 25.
[165] II. Yüzyılda İbranice Tanak'tan Süryanice'ye çevrilerek oluşturulmuş olan Eski Ahit kitabıdır. Bkz. Duygu vd., *Kristolojiye Giriş*, 49.
[166] Atiya, Doğu Hristiyanlık Tarihi, 275.
[167] Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, 176; Umut Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, 1. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 158-159.
[168] Ahmet Kütük. "Roma-Bizans Kaynaklarında Harran ve Çevresi", *Harran ve Çevresi Tarih*, ed. Abdullah Ekinci (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019), 96.

Edessa'nın erken dönemlerden itibaren Antakya, Hierapolis, Nusaybin ve Harran gibi önemli kültürel merkezlere komşu olmasıdır. İkinci unsur ise, Edessa'nın bulunduğu coğrafi konum itibari ile Helenizm'den Suriye, İran ve Babil kültürlerine, Hristiyanlıktan Yahudiliğe kadar çeşitli kültürel ve dinsel yapıların kesiştiği bir konumda yer almasıdır.[169]

Edessa ve çevresindeki kültürlerle ilgili kaynaklar, Süryani – Ermeni vakayinameleri, İslam kaynaklarıyla sınırlı olsa da yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkan bulgu ve kalıntılar ile gün geçtikçe daha da zenginleşmektedir. Özellikle pagan dönemi ile ilgili gün yüzüne çıkarılan arkeolojik bulgu ve kalıntılar neticesinde Harran, Soğmatar ve Edessa'nın mitolojisi hakkında önemli veriler elde edilmiştir. Bölge genelinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ışığında gün yüzüne çıkartılan Göbeklitepe, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Soğmatar, Çöplük Tepe, Tell İdris, Nevali Çori ve Balıklıgöl'deki arkeolojik buluntular, bölge genelinin önemli bir dini kült merkezi olduğunu göstermektedir.[170] Edessa Kralı V. Abgar döneminde Hristiyanlık şehirde hızla yayılsa da paganist inançlar ve ritüeller tamamen terk edilmemiş ve M.S. V. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür.[171] Kral Abgar da tamamen Hristiyan ilkelerine boyun eğmemiş ve kendi özel hayatında paganist inançlarına devam etmiştir. Hristiyanlığın hızla şehre yayıldığı dönemde sarayında bulunan büyük sunağın yerinde kalması bu fikri desteklemektedir.[172]

Edessa ve çevresinde paganist inançların yanı sıra tarihi vesikalar şehirde bulunan küçük bir Yahudi topluluğundan bahsetmektedir.[173] Edessa kentinin Hristiyanlaşmasına ilişkin inanılan menkıbede de Yahudi-Hristiyan işbirliği vurgulanmaktadır.[174] Ayrıca kentte bulunan Yahudi toplumu, Kuzey Mezopotamya bölgesinin Hristiyanlaşmasında da önemli rol üstlenmişlerdi.[175]

[169] Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm*, 3. bs. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014),85.
[170] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 121.
[171] Ross, *Roman Edessa*, 86.
[172] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 111; Ross, *Roman Edessa*, 100.
[173] Burkitt, *Early Eastern Christianity,* 16.
[174] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 78.
[175] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*,174-175.

Hristiyanlık öncesi Edessa kentinde, Manihaizm inancıda önemli yer edinmiştir. Nesturiler M.S 489 yılında imparator tarafından kapatılan "Perslilerin Okuluna" kadar, kente güçlü bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir.[176]

1.3.2. Efsanevi Menkıbelere Göre Hristiyanlığın Edessa'ya Girişi

Edessa kenti ilk yerleşmelerden itibaren birçok dinin yanı sıra İsa-Mesih'ten sonra ki ilk bin yıllık süre zarfında çeşitli mezheplere mensup Hristiyanların gözünde de kutsiyet arz eden önemli bir şehirdir. O, Mezopotamya bölgesinin "*ilk Hristiyan Kenti*"dir. O, "*ilk Hristiyan Krallık*"tır. O, Doğu Hristiyanlığının "*Misyon Merkezi*"dir. O, "İsa *Tarafından Kutsanan Yegâne Şehir*"dir. O, "*İsa'nın ilk Nişanlısı*"dır.[177]

Hristiyanlık dini ilk doğduğu yıllarda küçük gruplar arasında yayılmış ve herhangi bir resmiyet kazanamamıştı. Bu nedenlerden dolayı Hristiyanlık tarihinin ilk yüzyılları karanlık bir dönemdir ve efsanevi menkıbelere dayanmaktadır. Hristiyanlığın bu dönemleri ile ilgili bilinen en eski bilgiler, Kayseriyeli Eusebios'un 325 yılında tamamladığı "Kilise Tarihi" adlı eseri ile V. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen ve yetmiş iki havarilerden biri olduğuna inanılan Aday'ın "The Doctrine of Addai" adlı eserleridir. Edessa, Hristiyan âleminde bu eserlerde geçen efsanevi menkıbeler ile şöhret bulmuştur.[178]

Efsanevi rivayetlere göre İsa-Mesih döneminde Edessa kentinde Ukoma (Kara) lakabıyla bilinen V. Abgar (M.Ö. 4–M.S. 5 ve M.S. 13-50) hüküm sürmekteydi[179] ve amansız bir hastalıktan muzdaripti.[180] Kral Abgar o sıralarda elçisi Hannan (Ananius) ile birlikte arşivlerinin koruyucuları olan Mariyab ve Şamşagram'dan oluşan bir heyeti Suriye'de bulunan İmparator Tiberius'a [181]

---

[176] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*,186.
[177] Runciman, "Some Remarks on the of Edessa", 238; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 393.
[178] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 393-394.
[179] Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 1. bs. (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), 118.
[180] Kral Abgar'ın amansız hastalığınınne olduğu hakkında çeşitli versiyonlar bulunmaktadır. VI. yüzyılda kralın damla hastalığından muzdarip olduğu iddia edilmiştir. Daha ileri bir tarihte ise kralın cüzam hastalığına yakalandığı ve bu durumu belirten sıfat olarak kralın "Kara" olarak adlandırıldığı öne sürülmüştür. Başa bir versiyona göre ise kral körlükten muzdaripti ve "Kara" lakabını buradan almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 174.
[181] Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, 16.

göndermişti.[182] Heyet dönüş yolunda Kudüs'e uğrar ve burada herhangi bir ilaç kullanmadan körlerin gözünü açan, kötürümleri yürüten, cüzamlıları iyileştiren, sağırların işitmesini sağlayan ve ölüleri dirilten bir peygamberden bahsedildiğini duyarlar.[183] Hannan burada on gün kalıp İsa-Mesih hakkındaki her şeyi not ederek Edessa'ya döner. İsa-Mesih hakkında kaydettiklerini Kral Abgar'a anlatır. İsa'nın mucizeler göstererek hastalıkları iyileştirdiğini duyan Abgar, Hz. İsa'ya hitaben yazdığı bir mektubu Hannan önderliğinde oluşan bir heyete vererek onları tekrar Kudüs'e gönderir.[184]

Kral V. Abgar ve İsa-Mesih arasında yazıldığına inanılan mektupların en eski versiyonu Eusebios'un "Kilise Tarihi" adlı eserinde yer almaktadır. Eusebios, Edessa'nın arşivlerinden çıkartıldığını iddia ettiği ve Süryanice'den Yunancaya çevrilen,[185] Abgar'ın İsa-Mesih'e gönderdiği mektup metnini şu şekilde vermektedir:

> "*Kral Abgar Ukomo'dan Kudüs bölgesinde ortaya çıkan Büyük Kurtarıcı İsa'ya selam olsun! Senin şifalı otlar ve ilaçlar kullanmadan hastalıklara bir çözüm bulduğunu duydum. Çünkü söylendiğine göre sen körlerin tekrar görmesini, kötürümleri yürüttüğünü, cüzamlıları iyileştirdiğini, günahkâr ruhları ve cinleri kovduğunu, uzun ve amansız hastalıkların pençesine düşenlere şifa sağladığını ve ölüleri dirilttiğini duydum. Senin hakkında bütün bu şeyleri duyduğum vakit, ya senin Tanrı olduğuna ve bütün bu şeyleri yapmak için gökten indiğini ya da senin Tanrının oğlu olduğunu düşündüm. Bu yüzden acele ile bana (evime) gelmeni ve yakalanmış olduğum hastalığı iyileştirmeni rica etmek üzere sana yazıyorum. Ayrıca Yahudilerin senin hakkında kötü konuştuklarını ve sana zarar vermek istediklerini duydum. Benim ikimize de yetecek küçük ama güzel bir kentim var.*"[186]

Aday tarafından yazıldığı iddia edilen " The Doctrine of Addai"de ise bu mektubun versiyonu şöyledir:

> "*Abgar Ukomo'dan Kudüs bölgesinde zuhur etmiş hekim İsa'ya selam! Seni ve tedavilerini ilaçsız ve köksüz onları nasıl gerçekleştirdiğini duydum.*

[182]Phillips, *The Doctrine of Addai,* 1-2; Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 269.
[183] Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 64.
[184] Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, 16.
[185] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 101; İsmail Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)*, (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2019), 22-23.
[186] Eusebios, *Kilise Tarihi*, 31; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 121.

Çünkü sözlerinle körlerin gözlerini açtığını, kötürümleri yürüttüğünü, sağırların duymasını sağladığını, amansız hastalıkların pençesine düşenleri şifaya kavuşturduğuna ve ölüleri dirilttiğini duydum. Seninle ilgili bütün bu harikulade şeyleri duyduğumda ya senin Tanrı olduğunu ve bu şeyleri yapmak için Gök'ten indiğini veya bu şeyleri yapman için Tanrının oğlu olduğunu düşündüm. Bu nedenle bana gelmeni, sana taptığım için ve tutulmuş olduğum hastalığı tedavi etmeni rica etmek üzere sana yazıyorum. Ayrıca Yahudilerin arkandan konuştuklarını ve sana zulmettiklerini ve sana kötü muamele etmek, seni çarmıha germek istediklerini duydum. Her ikimize de yetecek küçük fakat çok güzel, içinde huzurla yaşayabileceğimiz bir kentim var."[187]

İsa- Mesih, Ananias (Hannan) vasıtasıyla Abgar'a verdiği cevapta şu ifadelere yer verir:

"*Beni görmeden bana inanan sana ne mutlu! Çünkü benim hakkımda, beni görenlerin bana inanmayacaklarını, beni görmeyenlerin bana inanacakları ve yaşayacakları yazılmıştır. Mektubunun nedeni olan şeye, benim yanına gelmeme gelince, önce burada kendileri için görevlendirildiğim şeylerin tümünü tamamlamak zorundayım ve onları tamamladıktan sonra beni gönderenin yanına, yukarıya gideceğim, yukarıya gittiğim de, hastalığını iyileştirmek ve sana seninle birlikte olanlara hayat vermek için öğrencilerimden birini yanına göndereceğim*."[188]

Abgar ile İsa arasındaki mektuplaşmayı yazan Eusebıos, olayın devamına şöyle yer vermektedir:

"*İsa'nın göğe yükselişinden sonra aynı zamanda Toma olan Yahuda, Yetmiş ikilerden biri olduğu için bir havari olarak0 Thaddeus'u ona gönderdi ve o gelip Tobias'ın oğlu Tobias'la birlikte kaldı. Onun haberi duyulduğunda Abgar'a "İsa'nın bir havarisi onun sana yazdığı gibi buraya geldi." Diye bilgi*

[187] Phillıps, *The Doctrine of Addai*, 4.
[188] Eusebios, Kilise Tarihi, 32. İsa'nın Abgar'a gönderdiği mektubun başka versiyonu The Doctrine of Addai'de yer almaktadır. *"Beni görmeden bana inana ne mutlu! Çünkü benim hakkımda beni görenlerin bana inanmayacakları beni görmeyenlerin bana inanacakları yazılmıştır. Mektubun maksadı olan şeye, benim sana gelmeme gelince, kendisi için buraya gönderildiğim şey artık tamamlanmıştır ve ben yukarıya, beni gönderen Babam'ın yanına çıkacağım. Yukarı gittiğimde, hastalığını iyileştirmek, seni sağlığına kavuşturmak ve seninle birlikte olan herkese ebedi hayat vermek için şakirtlerimden birini sana göndereceğim. Ve kentin kutsanacak ve bir daha hiçbir düşman tekrar onun efendisi olamayacaktır."* Detaylı bilgi için bkz. Phillips*, The Doctrine of Addai*, 5.

veridi. Böylece Thaddeus Tanrının kudretiyle her hastalığı ve güçsüzlüğü iyileştirmeye başladı. Öyle ki her şey en mükemmel oldu.

Abgar onun yaptığı büyük ve olağanüstü işleri ve onun nasıl hastalara şifa dağıttığını duyunca, onun İsa'nın "Göğe yükseldiğim zaman sana senin hastalığını iyileştirecek bir öğrencimi göndereceğim" diye yazdığı kişi olduğunu tahmin etmeye başladı. Böylece o Thaddeus'un birlikte kaldığı Tobias'i yanına çağırdı ve ona şöyle dedi: "Kudret sahibi bir adamın geldiğini ve senin evinde kaldığını duydum. Onu bana getir". Tobias Thaddeus'a geldi ve ona şöyle dedi: "Kral Abgar beni çağırdı ve kendisini iyileştirmen için seni ona götürmemi emretti". Bunun üzerine Thaddeus "Mucizevî bir şekilde ona gönderildiğim için onun yanına çıkacağım" dedi. Böylece ertesi gün Tobias erkenden kalktı. Thaddeus'u yanına alarak Abgar'ın yanına geldi. Thaddeus kralın yanına çıktığında sarayın önde gelenleri orada ayakta hazır duruyorlardı. İçeri girer girmez Havari Thaddeus'un başının bir "hale-i nur" ile taçlandığını gördü. Abgar o mucizevi olayı fark edince, Thaddeus'un önünde eğildi. Orada bulunanlar bundan büyük bir şaşkınlık duydular. Çünkü onlar sadece Abgar'a görünmüş olan o görüntüyü görmemişlerdi. Abgar Thaddeus'a sordu: "Sen gerçekten bana seni iyileştirmek ve hayat vermek üzere sana öğrencilerimden birini göndereceğim diyen Tanrı'nın oğlu İsa'nın bir öğrencisi misin? Thaddeus şöyle cevap verdi: "Beni gönderen kişiye büyük bir inanç beslediğin için sana gönderildim ve yine eğer ona inanırsan, kalbindeki istek inandığın gibi gerçekleşecek".Abgar ona şöyle dedi: "eğer roma imparatorluğu beni engellememiş olsaydı, kuvvetlerimi alıp onu çarmıha geren Yahudileri ortadan kaldırmayı isteyecek kadar İsa'ya inanıyorum". Bunun üzerine Thaddeus şunu söyledi: " Efendimiz Baba'sının emrini yerine getirdi ve bu emri yerine getirdikten sonra Baba'nın yanına götürüldü". Ve Abgar ona şöyle hitap ettti: "Ben de ona ve Baba'sına inanıyorum". Ve Thaddeus şunları söyledi: "Bu nedenle elimi onun adına senin üzerine koyuyorum" ve bunu yapar yapmaz Abgar hastalığından ve çektiği acılardan kurtuldu. Abgar nasıl İsa'dan bahsedildiğini duymuşsa derhal onun öğrencisi tarafından iyileştirildi. Hem de ilaç ve ot kullanmaksızın tedavi edildiğine hayret etti. Bundan başka Thaddeus yalnızca onu değil damla hastalığına tutulmuş olan Abdus oğlu Abdus'u da iyileştirdi. Çünkü o da geldi ve Thaddeus'un dizlerine kapandı. Onun dualarını aldı ve iyileşti. Aynı Thaddeus birçok olağanüstü iş gerçekleştirerek ve Tanrının sözünü vaaz ederek onların yurttaşlarından çoğunu şifaya kavuşturdu.

Bundan sonra Abgar şöyle dedi: "Ey Thaddeus, bütün bu şeyleri Tanrı'nın kudretiyle yaptın ve biz de çok hayret ettik. Ancak buna ilaveten senden rica ediyorum: Bana İsa'nın gelişini, bunun nasıl gerçekleştiğini, onun kudretini, duyduğum bütün bu şeyleri onun hangi güçle yaptığını anlat." Ve Thaddeus şöyle dedi: "Şimdi susacağım. Ancak kelimeyi vaaz etmek için gönderildiğimden yarın benim için bütün yurttaşları toplantıya çağır ve ben onların önünde vaaz edeceğim"... Böylece Abgar yurttaşlarına sabahleyin toplanmalarını ve Thaddeus'un vaazını dinlemelerini emretti. Bundan dolayı ona altın ve gümüş kaplar verilmesini emretti. Ancak Thaddeus şöyle diyerek bunları kabul etmedi: "Kendi eşyalarımızı bıraktığımıza göre başkalarınınkini nasıl alırız?" Bu şeyler 340 yılında cereyan etti. Eusebios'un naklettiği bu efsanevi menkıbe o zamanın uygar dünyasında çok meşhur olmuştu.[189]

Efsanevi menkıbelere göre Kral Abgar, Aday'ın isteği üzerine ertesi gün tüm halkın toplanmasını ve Havarinin vaazını dinlemesini emreder. Aday, toplanan halka yaptığı vaazda: "*Kendisinin sihirbaz veya ilaçların ve hekimi olmadığını, İsa-Mesih'in bir öğrencisi olduğunu; putlara ve gökcisimlerine tapınmanın boş olduğunu, İsa- Mesih'in yüceliğinden, İmparator Claudius'un karısı Protonike'nin Kudüs'te Kutsal Haç'ı buluşunu ve onun sayesinde kızını tekrardan hayatta döndürdüğünden*" bahsederek orada toplananları Hz. İsa'ya iman etmeye çağırdı. Başta Abgar olmak üzere annesi Augustina, eşi Şalmas (Shalmath) ve kız kardeşi Mihrdad (Mahardates) olmak üzere birçok yeni kişi yeni dini kabul etti.[190] Daha sonra Aday, Hristiyanlığı kabul eden Abgar'ın yardımı ile pagan tapınaklarını yıkmış[191] ve masraflarını kralın karşıladığı bir kilise inşa etmişti. Şehir halkı bu kilisede toplanarak adaklar adamış ve otuz gün boyunca övgülerde bulunmuşlardı.[192]

Edessa, Abgar-İsa ve Abgar-Aday'ın efsaneleriyle Hristiyan âleminde şöhret kazanmıştır. Edessa'nın Hristiyan dünyası içindeki yükselişi onun, Hristiyanlığı kabul etme hikâyesine dayanmaktadır. Ancak bu hikâyenin gerçeklik payı şüphelidir. Menkıbelerin merkezinde olan "İsa'nın Mektubu" otantik değildir. Papa Gelasius

[189] Eusebios, *Kilise Tarihi*, 31-33; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*,103-104. Bu efsanevi hikâyenin başka versiyonu için krş. Phillips, *The Doctrine of Addai*, 6-8.
[190] Cureton, *Ancient Syriac Documents*, 6-7; Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, 153-154.
[191] Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi,* 119.
[192] Cureton, *Ancient Syriac Documents*, 13-14.

494 yılında yayınladığı bir kararname ile mektubun uydurma olduğunu ve gerçeklik payının olmadığını resmen ilan etmiştir.[193]

Menkıbenin şüpheli olmasının bir başka nedeni ise, Hristiyanlığı kabul eden Edessa kralının kim olduğudur. Başta Aday Doctrini olmak üzere birçok kaynakta Hristiyanlığı kabul edenin Ukomo lakaplı V. Abgar'ın değil, III. yüzyılın başlarında Edessa'da hüküm süren "Büyük" lakaplı IX. Abgar olduğudur. Duval, gerekçe olarak; Büyük Abgar'ın 203 yılında Roma'da bulunduğunu, burada Hristiyan olmasını ve Edessa'ya döndüğünde Hristiyanlık ile ilgili yaptığı faaliyetleri göz önünde bulundurmaktadır.[194] Ancak bu iddialar tutarlı görünmemektedir. Çünkü Büyük Abgar'ın çağdaşı olan Africanus, onun dindar, kutsal ve bilgili bir kişi olduğundan bahsetmekte, fakat Hristiyanlığı kabul ettiğini söylememektedir.[195] Bu iddiaların aksine Hristiyanlığı kabul eden Büyük Abgar değil, Ukomo lakaplı V. Abgar'dır. Kaynaklar arasındaki farklılığın nedeni büyük ihtimal iki kralında birbirine benzer isimlerinin ve aile fertlerinin olmasıdır. Bahisleri geçen iki Abgar da Ma'nu'nun oğullarıdır. Ukomo lakaplı V. Abgar'ın karısı Mihrdad kızı Salmat'tır. Büyük lakaplı IX. Abgar'ın karısı ise Urfa'nın iç kalesinde yer alan sütun üzerinde heykeli olan Ma'no'nun kızı Şalmat'tır. Bu iki kral arasındaki benzerlikler karışıklığa neden olmuş olmalıdır.[196]

Edessa'nın Abgar-İsa hikâyesine dayanarak Hristiyanlığı kabul etmesi şüpheli olsa da tamamen uydurma olduğunu kabul etmek hata olur. Abgar ve İsa-Mesih'in hikâyesinin şu anda sahip olduğumuz gibi doğru olmadığını, mektupların İncillerden kopyalanmış ifadeler içerdiğini ve daha sonraki teolojinin emirlerine göre çerçevelendiğini söylemek kolaydır. Ancak bu, hikâyenin dayandığı geleneği mutlaka geçersiz kılmaz. Kral V. Abgar'ın o dönemde meşhur olan Hristiyanlığa karşı merakının olmamasın ve Filistin bölgesindeki İsa-Mesih'i duymaması için hiçbir neden yoktur. Tarihçiler, sahte efsanenin nasıl ortaya çıktığını öneremedikleri sürece, bir efsaneyi yanlış olarak görecek kadar şüpheciliklerinin kurbanı olmamalıdırlar.[197]

---

[193] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 114.
[194] Duval, *Histoire d'Edessa*, 90.
[195] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 111.
[196] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya, 1*: 405; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 111.
[197] Runciman, "Some Remarks on the of Edessa", 239.

Edessa kentine Hristiyanlığın yerleşmesi ile ilgili bilgiler, başlangıçtan IV. yüzyıla kadar geçen süre zarfında efsanevi menkıbelerle iç içedir. Kilise tarihi uzmanlarının ortak kanısına göre, Edessa ve çevresine Hristiyanlık Milad'ın ilk yıllarında girmiştir.[198] Tarihi vesikalar bu dönemde Edessa'da bulunan küçük bir Yahudi topluluğundan bahsetmektedir.[199] Aynı zamanda Urfa Vakayinamesi gibi değerli, tarihi bir vesika 201 yılında, kentte oluşan sel sonucu Hristiyan kilisesinin bir bölümünün yıkılmasını belirtmesi, bu dönemde şehirde sadece bir Hristiyan kilisesinin olduğunu ve azınlık bir Yahudi cemaatinin varlığını desteklemektedir.[200] Bu dönemde bireysel anlamda bir Hristiyan gruptan söz edilebilse de kurumsallaşmış bir Hristiyanlıktan söz edilemez. Nitekim 325 yılındaki İznik Konsili'nden önce kentte kurumsallaşmış bir Edessa kilisesinden bahsetmek mümkün değildir.[201]

Tarihi kaynakların belirttiğine göre kentte M.S. II. yüzyılda bir kilise vardı ve bu kilisenin azınlık da olsa Hristiyan bir cemaati bulunmaktaydı. Bu azınlık durumundaki cemaat şehirde bulunan Yahudilerin arasından çıkmış ve İsa-Mesih'in yenilik harekâtına inananlardan oluşmuştu.[202] Filistin Yahudileri İsa hakkında kötü emeller peşinde olsalar da Edessa'da bulunan Yahudiler Hristiyanlığa karşı dostane görünüyorlardı. Edessa'da Hristiyanlığın yerleşmesinde tarihsel anlamda güçlü bir Yahudi-Hristiyan işbirliği bulunmaktadır.[203]

Edessa kentine Hristiyanlık yayılmadan önce halkın çoğunluğu Süryaniler ve Aramiler'den oluşuyordu. Edessa halkının dili Süryanice idi.[204] Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Antakya'yı geride bırakacak kadar önemli bir dini merkez haline gelen Edessa, Süryanilerin genel kültür beşiği ve kaynağı olması sonucunda bütün Mezopotamya'ya Hristiyanlığın yayılmasını sağlamıştır.[205] Doğu Hristiyanlığının formasyon ve gelişiminde Edessa büyük bir rol oynamıştır.[206] Süryani Kilisesi

---

[198] Hayes, *Urfa Akademisi,* 30.
[199] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 16.
[200] Hayes, *Urfa Akademisi*, 30-31; Evren Yılmaz vd., "*Edessa'dan Urfa'ya*: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (Aralık 2013): 4.
[201] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 177.
[202] Barış Salman, *Orta Euphrates Mozaikleri Işığında Edessa ve Samosata Mozaikleri* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007), 62-63.
[203] Leslie W. Barnard, "The Origins and Emergence of the Church in Edessa During the First Two Centuries A. D.", *Vigiliae Christianae*, 22/3. (September 1968), 161-175.
[204] Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 64.
[205] Aziz Günel, Türk *Süryaniler Tarihi, 1*. Bs. (Diyarbakır: -, 1970), 31.
[206] Blömer, "Edessa ve Osrhoene", 168.

merkezi Edessa olmak üzere, Yakın Doğu'dan başlayarak Hristiyanlığı yaymak için büyük misyona girişti. Bu misyon neticesinde aynı dili konuşan Asurlu (Suriyeli: Süryani) halkın çoğu Hristiyanlaştı. Edessa, eski Suriye medeniyetinin önemli bir ocağı ve Süryani yazısının doğduğu yer[207] olmasından dolayı, buradaki halk diğer halklara göre Hristiyanlığı çabuk benimsemişlerdir. İran bölgesinde yaşayan Perslerin katı dini kurallarından dolayı bu bölgede Hristiyanlık yayılma imkânı bulamamıştır.[208] Aynı zamanda Edessa Kilisesi'nin dilinin Süryanice olması nedeniyle Yunan görünümlü kiliselerden ayrılarak özgün bir hava almasını sağlamıştır. Fakat bu özgünlük Edessa Piskoposu Rabbula'nın anti-Nestorian olmasından dolayı fazla sürmemiş ve zamanla Edessa Kilisesi, Antakya'ya ve Yunanca konuşan diğer büyük Hristiyan merkezlerine asimile edildi.[209]

Edessa ve Nusaybin bölgelerine giden ve gelen ticaret kervanları aracılığı ile Hristiyanlık Ermenistan bölgesinde görülmeye başlanmıştı. Ancak ilk üç asırda burada kurumsallaşmış bir Hristiyanlıktan yer almıyordu. Hristiyanlık bu bölgelere aristokrat bir ailenin çocuğu olan Grigoryas adlı bir papaz vasıtasıyla IV. asrın başında (M.S. 301) girmişti.[210]

Nesturi ağırlıklı teolojilerin üretildiği Edessa, Hristiyanlığın Mezopotamya bölgesindeki önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.[211] Başta Paul olmak üzere birçok Hristiyan misyoneri Edessa, İran, Asya, Arap bölgesi, Çin ve Hindistan bölgelerinde önemli faaliyetlerde bulunmuşlardı. Hatta Edessa kentinden başlayıp Afganistan bölgesinde son bulan, Hristiyan misyonerleri için bir güzergâh bulunuyordu.[212] IV. asırda Edessa'dan Hindistan bölgesine misyonerlerle birlikte başlarında bir piskoposun bulunduğu 72 ailelik bir cemaat gönderilmiştir.[213] Bu açıdan bakıldığı zaman Edessa'nın bölgede Hristiyanlığı yaymak için kapı görevi gördüğünü anlamaktayız.

---

[207] Wilhelm Barthol, *İslam Medeniyeti, F. Köprülü, İzahlar ve Düzeltmeler*, 6. bs. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 10.
[208] Bilge, *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, 48-49.
[209] Barnard, "The Origins and Emergence of the Church in Edessa", 275.
[210] Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, 1. bs. (İstanbul: Yaylacık Maatbası, 1987), 1: 41.
[211] Kürsad Demirci, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi,* 1. bs. (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları, 2018), 16.
[212] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 176; Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*, 158- 159.
[213] Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, 42.

Hristiyanlığın ortaya çıktığı ilk yüzyıllarda bir kaos dönemi hâkimdi. Roma İmparatorluğu Yahudilik gibi birçok dini inanca hoşgörülü yaklaşmasına rağmen Hristiyanlığa olumlu bakmamıştır. Çünkü Hristiyanlık imparatorluğun geleceği için bir tehdit olarak görülmüş ve bundan dolayı üç yüzyıl boyunca belli aralıklarla Hristiyan malları talan edilmiştir.[214] Bu kaos ortamında Edessa'da bulunan Hristiyanlar da etkilenmişlerdi. Doğu Hristiyanlığına karşı girişilen ilk sistemli ve korkunç kıyım İmparator Trajan dönemine (M.S. 98-117) denk gelmektedir. Doğu seferi esnasında Edessa bölgesine gelen imparator burada büyük bir katliama girişti (M.S. 105). Putperest ahalinin Hristiyanlığa girişini engellemek için, Urfa Piskoposu Barsamyo'nun vasıtasıyla Hristiyanlığı seçen putperestlerin baş kâhini olan Şarbil'in başını testere ile kestirdi ve kız kardeşini de öldürdü. Doğu'da 11.000 Hristiyan'ın öldürülmesi, Hristiyan dinini kabul eden askerlerin Ermenistan'a sürülmesi ve Kudüs Piskoposu Şamun'un haça gerilmesi büyük korkulara neden olmuştur.[215] Hristiyanlar üzerindeki bu kıyımlar 313 tarihine kadar aralıklar ile devam etti. Şubat 313 yılında İmparator Constantinus tarafından "Milano Fermanı" yayınlandı. Bu ferman ile Hristiyanlara karşı yapılan takibata son verildi. Bütün Roma eyaletlerinde olduğu gibi Edessa'da da bu ferman yürürlüğe konulmuş ve şehirde Hristiyan tebaa üzerindeki baskı hafiflemişti.[216]

İmadeddin Zengi, 24 Aralık 1144 yılında II. Joscelin'in hâkimiyetinde bulunan Edessa kentini kuşatarak almayı başardı. Böylece Edessa yaklaşık yarım asırlık (1098-1144) Haçlı istilasından sonra yeniden Türk-Müslüman dünyasına kazandırıldı. Zengi, burada bulunan Hristiyanların kilisesine dokunmamış ve ibadetlerinde serbest bırakmıştı. Sadece şehirdeki Franklara ait kiliselere el konuldu ve başkiliseleri hükümet sarayına dönüştürüldü.[217] Ancak Zengi'nin ölümünden (15 Eylül 1146) sonra Fırat'ın batı tarafındaki bölgeyi himayesinde bulunduran Kont II. Joscelin Edessa'yı tekrar istila etme peşine düştü. Joscelin Edessa önünde görününce onunla anlaşan Ermeniler ihanet ederek kentin kapıları düşmana açtılar. Ermeniler Zengi'nin Edessa'yı fethettiği zaman kendilerine göstermiş olduğu hoşgörüyü çabuk unutmuşlardı. Şehirde bulunan Türk garnizonu iç kaleyi savunurken, Zengi'nin

[214] Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 71.
[215] Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (1),* 67-68.
[216] Segal*, Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 163.
[217] Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 2. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 2: 148.

ölümü sonrası yerine geçen Nureddin Mahmud beş gün sonra Halep kuvvetleri ile yardıma yetişti. Nureddin'e karşı koyamayacağını anlayan Joscelin çareyi kaçmakta buldu. İhanetlerinin cezasından korkan Edessa'nın Hristiyan halkı da onun peşine takılmıştı. Türkler Joscelin ve onun peşine takılan Ermenileri Fırat kenarında kılıçtan geçirerek öldürdüler.[218]

1.3.3. Hristiyan Menkıbelere Göre Edessa'daki Kutsal Emanetler

1.3.3.1. Kutsal Mendil (Portre)

İsa-Mesih'in, Kral Abgar'a cevap olarak yazdığı mektup, Edessa kentini düşmanlarına karşı koruyan, koruyucu bir kutsal eşya olarak görülmekteydi. Zaman içerisinde aynı işlevi kazanan ve kutsal olarak kabul edilen İsa-Mesih'in portesi ortaya çıkmıştır. Süryanice kaleme alınan Adday'ın Öğretisi'nde geçen menkıbeye göre, Kral Abgar sekreteri Hannan ile birlikte saraya mensup iki saygın kişi olan Marihab ve Shamshagram'ı Suriye'de bulunan İmparator Tiberius'a elçi olarak göndermişti. Daha sonraları Hannan beraberinde bulunan kişilerle birlikte İsa-Mesih'in ününü duyan bir gruba katılarak Kudüs'e gelmişlerdir. Hannan burada İsa'yı bularak onun hakkındaki her detayı işleyerek kaydetmiştir. Edessa'ya dönen Hannan İsa- Mesih hakkında gördüğü her şeyi Kral Abgar'a aktarmıştır. Abgar bunun üzerine bir mektup yazarak Hannan'ı ikinci kez Kudüs'e göndermiştir.[219] Hannan, Edessa kentinden Adar ayının 14'ünde (Yahudilerin Fısıh bayramından bir ay önce) ayrılmış ve 12 Nisan Çarşamba günü (Fısıh bayramına üç gün kala) Kudüs'e vararak İsa-Mesih'i başrahip olan Gamaliel'in evinde bulmuştur. Aynı zamanda saray ressamı olan Hannan seçkin renkler kullanarak İsa'nın bir portresini yaptı. Edessa'ya döndüğünde yanında getirdiği resmi Abgar'a sundu. Kral Abgar bu portre karşısında büyük bir sevinç yaşadı ve onu sarayının en güzide odalarından birine yerleştirdi.[220]

Helenler arasında yaygın olan söylenceye göre de, ressam Hannan İsa'nın yüce güzelliği ve sürekli değişen yüz hatlarından dolayı bitkin düşerek fırçasını kullanamaz hale gelmişti. Bunu gören İsa-Mesih, tuvali kendi yüzüne bastırdı ve

[218] Işın Demirkent, "Ortaçağ'da Urfa", 63.
[219] Phillips, *The Doctrine of Addai*, 1-2.
[220] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 118; Phillips, *The Doctrine of Addai*, 1-2.

mucizevî bir şekilde yüz hatları tuvalin üzerine işlendi.[221] Başka bir inanışa göre ise Paganist bir faninin elleri "*Tanrı'nın Oğlu'nun portresini çizmeye muktedir değildir. Çünkü O'nun sadece yüzü değil, bütün bedeni kutsaldı*."[222] Portrenin "fani ellerin eseri olmadığı" inancı ilk kez 569 yılında ortaya çıkmıştır.[223] Mektup ve portrenin güvenirliği tartışmalı olsa da Edessa'nın savunmasında büyük bir öneme sahiptiler.[224] Hatta portre, sonradan ortaya çıkmasına rağmen savunmada mektuba göre daha fazla önem kazanmıştır.[225] Bir söylenceye göre Abgar, kentin dış kapısında bir oyuk içerisinde bulunan pagan tanrısının heykelini kaldırır ve yerine İsa'nın suretinin bulunduğu portreyi yerleştirir. Böylece kentin koruyucu portresi, görevini bu sembolik noktadan yerine getirecektir. Zamanla paganizme dönüş yapan Abgar'ın torunu bu portreyi bulunduğu yerden alarak yok etmek istedi. Dönemin Edessa piskoposu portrenin bulunduğu oyuğa bir atforne lamba yerleştirerek portrenin görünmesine engel olmuş ve portrenin yok edilmesine mani olmuştur.[226]

Portre farklı zamanlarda Edessa halkından istenmiştir. Edessa kenti bazen bu kutsal emanetler sayesinde kurtulmuş bazen de bu emanetler şehir için muhasara sebebi olmuştur.[227] Portrenin, Edessa kentinin üzerindeki koruyuculuğuna en dikkat çekici örnek olarak dönemin İran Şahı Hüsrev I. Anuşirvan'ın 544 yılında başarısızlıkla neticelenen Edessa kuşatması gösterilir. Savaşın en şiddetli anında Edessa halkı için umutların kalmadığı düşünülürken, gece vakti dönemin şehir piskoposu olan Eulalius'a heybetli bir kadın görünerek ona İsa'nın kutsal portresinin bulunduğu yeri mucizevî bir şekilde gösterdi. Eulilus, Şafak vakti kadının kendisine gösterdiği yere giderek kapının üzerinde bulunan oyuktaki lambayı kaldırdı ve arkasında İsa- Mesih'in portresini bulmuştur. Portreyi alan piskopos kalenin altında bulunan maden ocağına gitmiştir. Persler son saldırı hazırlıklarını yaptıkları esnada piskoposun elinde bulunan lambadan mucizevî bir şekilde birkaç damla yağ damlayarak çukurdaki ateşi parlatır. Bu ateş sonucu pers askerleri ve savaş aletleri büyük zarar görürler. Piskopos elinde kutsal portre ile kentin surlarının üzerine çıkar

[221] Hayes*, Urfa Akademisi,* 37.
[222] Duval, *Histoire d'Edesse*, 94.
[223]Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 119; Cecile Morrisson, *Bizans Dünyası, Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, çev. Aslı Bilge, (İstanbul: Aytıntı Yayınları, 2014), I: 247
[224] Ekinci*, Ortaçağ'da Urfa*, 184.
[225] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya,* 1*:* 7.
[226] Duval, *Histoire d'Edesse,* 94; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya, 1:* 7.
[227] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 184.

ve portreyi İranlı askerlerin bulunduğu alandaki büyük bir odunluğa çevirmesi ile odunluk alev alarak İran ordusu yok olur. Böylece Hüsrev büyük bir hezimet içerisinde ordusuyla geri çekilmek zorunda kalmıştır.[228]

Kral Abgar'ın, İsa-Mesih'e gönderdiği, ressam olduğu söylenen Hannan tarafından yapılan veya İsa-Mesih'in bizzat yüzünü bir mendile silmek suretiyle yüzünün hatlarının işlendiği rivayet olunan ve Edessa kentine ait olduğuna inanılan Mandylion'un; gerek Hristiyan sanat dünyasında gerekse Ortaçağ'ın, Bizans-İslam ilişkisinde oynadığı rol çok önemlidir.[229] "Hogion Mandilion" olarakta bilinen kutsal mendil üzerindeki İsa portresi ilerleyen zamanlarda Bizans ressamlarının ve Hristiyan sanatçılarının ilgisini çekmiş, binlerce ikona üzerine işlenmiştir.[230] Portrenin ün kazanması ile birlikte sonraki hacılar, İsa- Mesih'in olduğu farz edilen ve kumaş üzerinde yer alan Edessa'nın ünlü kutsal mendilin görmek için şehre akın ettiler.[231]

Bizans İmparatoru Romanos Lekapenos'un Kumandanı olan Loannes Kurkuas'ın idaresinde bulunan Bizans orduları 942/43 yılında Meyyafarikın (Silvan), Amid (Diyarbakır), Resulayn, Nisibis (Nusaybin) ve Dârâ'yı idarelerine aldıktan sonra üzerinde İsa-Mesih'in tasvirinin yer aldığı, kutsal mendilin bulunduğu Edessa kentini kuşatarak şehir halkından mendili istediler.[232] Bunun üzerine Halife al-Muttaki[233], kendi dininin hükümlerini bilen fakihleri toplayarak kanunlarının esirler karşılığında kutsal mendili vermeyi kabul edip etmediklerini sordu. Orada bulunan fakihler bu suale karşı şöyle demişlerdir: "*Böyle bir mendil kutsal bir şey olsa da, Müslümanlar aç, çıplak ve muzdarip bir halde oldukları için mendili vermekte bir mahzur yoktur*."[234]

İsa'nın tasviri, Halife el-Muttaki'nin izniyle 200 Müslüman esirin serbest bırakılması ve ileri tarihlerde Edessa kentinin tekrardan taciz edilmeyeceği teminatı

---

[228] Egeria, *Egeria'nın Hac Yolculuğu*, çev. Aytuğ Arslan (Ankara: Alter Yayınları, 2012) , 40; Duval, *Histoire d'Edesse*, 208-209; Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 119.
[229] Işıltan, *Urfa Tarihi*, 18.
[230] Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa'nın Dünya İnanç Turizmindeki Yeri*", Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, ed.-(Ankara: ŞURKAV Yayınları, 2002), 138.
[231] John Freely, "Urfa ve Harran Seyyahları", *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, ed. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,2002), 376
[232] Demirkent, "Ortaçağ'da Urfa", 51.
[233] Honigman, "Urfa", 53.
[234] Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 256; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 185.

karşılığında Bizanslılara teslim edildi.[235] Portre, 15 Ağustos 944 yılında İstanbul'a getirilerek büyük bir merasimle Ayasofya Kilisesi'ne ve İmparatorluk Sarayı'na götürüldü.[236] Orada kutsal tasvir, "inançlının ihtişamı adına, imparatorların emniyeti adına, kentin ve Hristiyan İmparatorluğunun yaşamı adına" Kraliyet Sarayı'nda ve Ayasofya Kilisesi'nde sergilendi.[237]

Edessa'da bulunan Hristiyanlar gerçek portrenin hala kendilerinde olduklarını iddia etmeye devam ettiler. Melkitler, gerçek kutsal emanet olan tasvirin kendi "Rab'in resminin evi"nde muhafaza ettiklerini iddia ediyorlardı. 787 yılında İznik Konsili'nde resimlere saygı konusu konuşulduğunda kendisine gönderme yapılan, Edessa kentinde bulunan bu Melkit portresi olmuş olmalıdır. İstanbul lektoru olan Leo Edessa Kentinde bulunduğunu ve bu kutsal portreyi gördüğünü belirtmiştir.[238] İlerleyen zamanlarda bu tasvir, Edessa'daki Hristiyan mezheplerinin sayısı kadar çoğaltıldı ve her mezhep kendi tasvirinin gerçek olduğunu ileri sürüyordu. Kim olduğu belli olmayan bir gezginin belirttiğine göre, Edessa kentinde Melkit, Yakubi ve Nesturyani mezheplerinin bünyesinde bulunan ve İsa- Mesih'in suretinin yer aldığı iddia edilen üç portre vardı. Hristiyan ahali bu porteleri, Edessa'nın, Müslümanların idaresine geçmesinden sonra ki dönemlerde de muhafaza ettiler. Daha sonra şehir Haçlılar tarafından ele geçirildiğinde İsa-Mesih'in portreleri Batı'ya götürüldü. Bunlar içerisinde en ünlüsü "Torino Mendili"dir.[239]

Edessa'da yaygın olan bir inanca göre de İsa'ya giden elçinin kutsal mendili Hz. Eyyüb'un kuyusuna düşürdüğü ve bu nedenle kuyu suyunun şifalı olduğuna inanılmasıdır. Yabancı bir seyyah olan Amerikalı misyoner H. G. Badger Edessa ziyareti esnasında karşılaştığı bu kuyudan ve kuyu hakkındaki efsaneden bahsetmektedir. Badger'in aktardığı efsaneye göre;

> *İsa-Mesih'in peşkirini alan elçiye, onu efendisine götürene kadar kesinlikle açmaması gerektiği talimatı verilmişti. Elçi Eyyub'un kuyusuna geldiğinde merakına yenik düşerek peşkiri açar ve aniden duyduğu sesler nedeniyle korkarak peşkiri kuyunun içine atar. Peşkiri attığı kuyu önceden kuru*

[235] Süryani Mihail, *Vakayiname*, 217; Demirkent, "Ortaçağ'da Urfa", 51.
[236] Honigman, "Urfa", 53.
[237] Freely, "Urfa ve Harran Seyahları", 376.
[238] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 277.
[239] Freely, "Urfa ve Harran Seyyahları", 377.

bir hendekken ansızın yüzeyinde mucizevî şekilde bir kaynak peydahlanır. Müslümanların ve Hristiyanların nezdinde bu kuyudaki suyun çeşitli cilt hastalıklarını iyileştirdiğine inanılır ve bir kille karıştırılarak, bölgede buğday ve arpa gibi mahsullerin haşaratlara karşı korunmasında kullanılır.[240]

1565-1566 yılları arasında Güneydoğu Anadolu bölgesini ziyaret eden Portekizli seyyah Mestre Afonso, Edessa ziyaretinde kutsal bir sudan bahsetmektedir. Daha önceleri Venedikli, sonraları Ermeni bir papaz kılığına giren Afonso, Edessa ziyareti esnasında; İsa-Mesih'in burada bir mucize gerçekleştirdiğini, kentte yer alan bir su çukurunun cüzamlılara deva olduğunu ve bu kutsal su için çeşitli bölgelerden insanların kente geldiğinden bahsetmektedir. Afonso'nun bahsettiği kuyu büyük ihtimal bu kuyu olmalıdır.[241] Benzer bir inanışa göre de elçinin mendili Ulu Cami içerisinde bulunan bir kuyuya attığıdır.[242]

1.3.3.2. Varak Haçı ve Meryem Ana Tasviri

İsa- Mesih'in Kral Abgar'a cevap olarak gönderdiği mektup ve İsa'nın portresinden sonra Edessa kentine kutsiyet veren üçüncü menkıbe, İsa-Mesih'in Golgota'da gerildiği "Varak Haçı" efsanesidir. Mor Aday Doctrinin'de geçen efsaneye göre, İmparator Claudius'un eşi Protoniçe İsa- Mesih hakkında duyduğu mucizevî olaylardan etkilenerek yanında iki oğlu ve bir kızıyla beraber Kudüs'te bulunan kutsal yerleri ziyaret etmek için gider.[243] Protoniçe, Kudüs kilisesi başkanı Yakup'a İsa-Mesih'in gerildiği Varak Haçı'nı ve defnedildiği mezarı kendisine göstermesini ister. Yakup, kutsal yerlerin denetiminin Yahudilerde olduğunu ve Hristiyanların buraya girişinin yasak olduğunu belirtir. Bunun üzerine Protoniçe Yahudi liderlerini toplayarak kutsal yerlerin denetimini Hristiyanlara bıraktığını bildirir. İmparatoriçe, Yakup ile beraber İsa'nın mağara mezarına geldiğinde üç tane haç ile karşılaşır. Yeni Ahid'in tüm kitaplarında ifade edildiği üzere, İsa-Mesih iki haydutla beraber haça gerilmiş ve onlarla birlikte gömülmüştür. Efsaneye göre Protoniçe'nin kızı o esnada ansızın düşerek yere yığılır ve ölür. İmparatoriçe bunun üzerine mağara mezarda diz çökerek dua etmeye başlar. Protoniçe'nin büyük oğlu, bu ölümün kendileri için bir şans olduğunu ve orada bulunan üç haçın kardeşinin

[240] Freely, "Urfa ve Harran Seyahları", 387.
[241] Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar,* 2. bs. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 73-74.
[242] Derman Bayladı, *Dinler Kavşağı Anadolu*, 1.bs. (Ankara: Say Yayınları,1998), 149.
[243] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 10.

üzerinde deneyerek gerçek haçın hangisi olduğunu bulabileceklerini belirtir. Kraliçe oradaki haçları sırasıyla kızının kalbine doğru tutar ve üçüncü haçı kızına tutması ile kızının canlanıp ayağa fırlaması bir olur. Protoniçe bunun üzerine İsa-Mesih'in gerilmiş olduğu gerçek haçı Yakup'a teslim eder ve İsa'nın mezarının bulunduğu yere görkemli bir kilise yapılmasını ister.[244]

Varak Haçı, Hristiyanların en önemli ve en çok saygı gösterilen kutsal bakiyelerinden biri olup İsa'nın gerildiği gerçek haçın bir parçası olarak görülmekteydi. Bu kutsal haç Van'da bulunan Varak Manastırı'nda muhafaza edilmekteydi. Sivas'a giden Andzeruni Kralı olan Serekerim Loannes,[245] beraberinde kutsal haçı da almıştı. 1029 yılında Loannesin ölümünden sonra oğulları, babalarının vasiyeti üzerine haçı tekrardan Varak Manastırı'na götürmüşlerdir.[246]

Edessa'nın kutsiyeti için önem arz eden Varak Manastırı'nın kutsal haçı ve Meryem Ana'nın potresi 541 (25 Şubat 1092-27 Şubat 1092) yılında Edessa'ya getirildi.[247] Varak haçı burada bulunan Aziz Havariyun Kilisesi'ne[248] konulmuştur.[249] Kral Abgar'ın milleti, bundan dolayı büyük bir sevinç yaşadılar ve görkemli bir törenle kiliseye naklettiler. Kentin reisi, Piskopos Boğos ve onunla birlikte gelen diğer ruhanilere iltifat etti. Fakat birkaç yıl sonra bu kutsal emanetler haksız bir suretle gasp edildi.[250]

---

[244] Michael Thomas, "The Conversions of Adiabene and Edessa in Syriac Christianity and Judaism: The Relations of Jews and Christians in Northern Mesopotamia in Antiquity", *Concordia Theologıcal Journal*, 7/1 (Winter 2020),31; Phillips, *The Doctrine of Addai*, 10-15.
[245] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 185.
[246] Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi(1098-1118),* 33.
[247] Mateos, *Vakayiname*, 177.
[248] Aziz Havariyyün Kilisesi'nin yeri, günümüzdeki Fırfırlı Cami'nin yeri olarak gösterilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*.
[249] Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi(1098-1118)*, 33; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 185.
[250] Mateos, *Vakayiname*, 177.

İKİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIĞA AİT MEKÂNLAR

2.1. KİLİSELER

2.1.1.Eski Kilise

Edessa Hristiyanları, büyük göllerin civarında bulunan ve Eski Kilise olarak adlandırılan tek bir kiliseye sahiptiler. İlk Hristiyan kilisesi olarak bilinen bu mabet, zamanla başka kiliselerin inşası ile birlikte, diğer kiliseler ile karıştırılmamak için Eski Kilise olarak anılmaya başlanmıştır.[251] 201 senesinde meydana gelen ve kentin büyük bir bölümünün zarar görmesine neden olan sel felaketi, Kral Abgar'ın sarayı ile ilk Hristiyan kilisesinin yıkılmasına neden olmuştur.[252] Piskopos Amazonlos zamanında bu kiliseye kanallar yapılmıştır.[253]

Segal'ın, aktardığı bilgilere göre, bu kutsal mabetin yerleşim yeri üzeinde Makam-ı İbrahim mabeti yer almaktadı.[254] Bir rivayete göre, Kral Abgar'ın daveti üzerine, Hz. İsa'nın dünyadan ayrılmasından sonra kendi yerine temsilci olarak gönderdiği Havari Aday, Edessa halkına buradan hitap etmiştir.[255]

Roma İmparatorluğu'nun Edessa'da hâkimiyet sürdüğü dönemde, Edessa Hristiyanları gördükleri baskı sonucu bu kilise terk edilmiş ve muhtemelen 303 yılında şehirde meydana gelen sel felaketi ile birlikte yıkılmıştır.[256]

2.1.2. Büyük Kilise

313 yılındaki Milano Fermanı'ndan sonra Hristiyan tebaasının üzerindeki Roma baskısı ve zulmü ortadan kaldırılmıştı. Hristiyan halk bu refah dönemine paralel olarak inançlarını serbestce yaşama imkanı bulmuşlardı. Bu bağlamda, bu mabet Edessa'da kurulan ikinci kilisedir.[257] Katedral olarak da anılan bu kilise, Edessa piskoposu Kona tarafından Eski Kilise'nin bulunduğu yerin üzerine inşa edilmiştir. Piskopos Kona'nın ömrü bu katedrali tamamlamaya yetmediğinden

[251] Duval, *Histoire d'Edesse,* 14.
[252] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 57.
[253] Mihail, *Süryani Mihail Vakayinamesi (1042-1195),* 60.
[254] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 59.
[255] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir,* 58.
[256] Duval, *Histoire d'Edesse*, 15.
[257]Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 254.

dolayı, halefi olan Sa'ad tarafından tamamlanmıştır.[258] Edessa Piskoposu Aitallaha tarafından 327-328 tarihlerinde ekleme yapılarak doğu yönüne doğru genişletilmiştir. Edessa'da bulunan diğer kiliseler gibi bu mabedin de giriş tarafı batıdaydı.[259] Yakın zamanda herhangi bir kalıntısı bulunmayan bu kilise, 3 Nisan 679 yılında meydana gelen depremde büyük zarar görmüş ve 718 yılında tamamen yıkılmıştır.[260]

2.1.3. Ayasofya Kilisesi

Edessa bölgesinde inşa edilmiş olan bütün kiliseler arasında, en büyüğü ve en ömemlisidir. İmparator Justinianus'un (527-565)[261] emriyle Edessa Melkit Piskoposu Amazonius tarafından, Piskopos Kona'nın inşa ettirdiği kilisenin yanında, pınarın kenarında inşa ettirilmiştir. Başkent Konstantinopolis'de bulunan kilisenin bir benzeri olmasından dolayı Ayasofya Kilisesi olarak adlandırılmaktaydı. Yapımında hiçbir maddi masraftan kaçınılmayan bu muhteşem kilise; altın kaplamaları, cam ve mermerlerin kalitesisinin yanı sıra, İsa-Mesih'in Kutsal Portesi'ni bünyesinde bulundurmasıyla şöhretini her tarafa yaymaktaydı. Çok bilinen bir ilahide, Amazonius'un yaptırdığı bu kilise coşkun bir dil ile tasvir edilmektedir.[262]

Urfalı Mateos, bu kilisenin yıkılma tarihi hakkında 1105-1106 yılları arasını göstermektedir; 1105-1106 yıllarında Urfa'da bulunan Ayasofya Kilisesi'nin batı tarafı yıkıldı ve binanın büyük bir çoğunluğu yere döküldü.[263] Geriye kalan malzemesinin bir kısmı tamirat işlerinde bir kısmı ise kireç ocaklarında kullanıldı. Başka bir kaynakta yer verilen bilgiye göre de malzemesinin İçkaleye ve Harran Camii'ne taşındığı belirtilmektedir.[264]

2.1.4. On İki Havari Kilisesi

Kentin doğusunda Vali Fuat Caddesi üzerinde bulunan bu kilise, Edessa Piskoposu Rabulla'nın halefi olan Piskopos Hiba (435-457) tarafından inşa edilmiştir.[265] Kilise kitabesinin günümüze kadar ulaşamamasından dolayı kesin

---

[258] Duval, *Histoire d'Edesse*, 15: Segal, *Edessa*, 237; Mor Diyonsiyos Tel-Mahroya, *Mahıtbonusa (Ahk Sıhoho Dantiro bı-Beh Arko dı-Batikno)*, (Paris: J. B. Chobat, 1895), IV: 40 vd.
[259] Segal, *Edessa* , *(Urfa) Kutsal Şehir* 238.
[260] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 255; Mor Dionsions Tell-Mahroyo, *Mahıtbonuso*, 104 vd.
[261] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi,* 92.
[262] Bu kilisenin ilahideki ayrıntılı tasviri için bkz. Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 246-247.
[263] Urfalı Mateos, *Vakayiname* 230.
[264] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 322.
[265] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 257.

yapılış tarihi bilinmemektedir.[266] Yapılışı itibariyle görkemli ve dünyada başka bir eşi benzeri olmayan bu kilise, halk arasında ‘‘Yeni Kilise’’ ve ‘‘Büyük Kilise’’ olarak da adlandırılmıştır.[267]

Yakın zamanda ‘‘Fırfırlı Camii’’nin inşa edildiği yerde bulunan bu yapı, doğu-batı istikametinde uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Bazilika üç neften meydana gelmektedir. Bazilikanın orta nefi diğer iki nefine göre daha geniş ve yüksek yapılmıştır. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar sivri kemerlerle ayrılmışlardır. Orta nef, diğer iki nefe göre, dört kubbe ile kaplıyken yan nefler çapraz tonozlarla örtülmüştür. Orta nefin ortasında bulunan kubbe, diğer kubbelere göre daha yüksektir ve kasnağında sütünceler üzerine oturan 24 pencere bulunmaktadır. Üstü örtü, ortada doğrudan sütunlara, yanlarda ise duvara gömülmüş örme sütunlara oturtulacak şekilde yapılmıştır. Yapılan bu sütunlar dış tarafa da yansıtılarak cepheyi hareketlendirmiştir. Yakın zamanda apsisleri[268] olmayan bu bazilikanın batı cephesi, giriş kısmında yarım kubbeli, dıştan ise sivri kemerli şeklinde olup pembe renkli taştan yapılmıştır.[269]

Kilise camiye dönüştürüldüğünde güney yönünde bulunan pencerelerden biri mihrap haline getirilmiş ve güneyindeki duvarın ortasında yer alan yarım sütunun önüne taş minber yapılmıştır. Birçok tahribata uğramış bu bazilikanın, mihrap kısmında yer alan M. 1956 tarihi, kilisenin camiye dönüştürüldüğü tarihi göstermektedir. Camiye dönüştürülmeden önce bir müddet cezaevi olarak da kullanılmıştır.[270]

2.1.5. Havari Thomas Kilisesi (Ulu Kilise)

Havari Aziz Thomas adına,[271] Edessa Piskoposu Kora (Kyrhos) tarafından kentin güneybatı yakasına, muhtemelen Balıklı Göl’ün kuzeyine inşa edilmiştir.[272]

---

[266] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, 1. bs. (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1993), 81.
[267] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 239.
[268] Kiliselerde koronun arkasında yer alan yarım yuvarlak ve çokgen şekili, çoğu tonoz örtülü bölüm. . Bkz. *Birecik, Halfeti, Suruç Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları,* ed. Aynur Durukan (Ankara: GAP Yayınları, 1999), 425.
[269] Zeynep Mercangöz- Emine Tok- İnci Türkoğlu, ‘‘Şanlıurfa’nın Hristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizmindeki Yeri’’, *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu* (Şanlıurfa, 01-05 Haziran 1998), ed. – (Ankara: GAP Yayınları, 2000), 223, dipnot 21.
[270] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, 81.
[271] Mar Yeşua, *Mar Yeşua Vakayinamesi*, çev. Mualla Yanmaz (İstanbul: Şehir Matbaası, 1958), 18.

Ağustos 394 yılında, Edessa Piskoposu Kona yönetiminde, kentin batı surlarının dışında bulunan Aziz Thomas'ın kalıntıları bu kiliseye nakledilmiştir.[273] Ulu Kilise olarakta bilinen bu kutsal yapı halk arasında Havari Thomas adıyla anılmaya başlanmıştır. 441-442 yıllarında Anatolus adında bir general, Havari Thomas'ın kemikleri için gümüş bir şapel yaptırmıştır.

Aquitanya'lı Rahibe Egeria çıktığı hac yolculuğunda Edessa'ya uğramış ve bu ziyareti, kilisenin yapılış tarihinin hemen sonrasına denk gelmiştir.[274] Rahibe Egeria bu kilise hakkında şunları kaydetmiştir:

> *''Tanrımız İsa adına Edessa kentine geldik ve varır varmaz derhal kiliseye ve Aziz Thomas'ın Martyrıumu'na gittik. Orada, geleneğe göre dualar edildi, kutsal yerlerde geleneksel olarak yapılan diğer şeyler yerine getirildi; ayrıca Aziz Thomas ile ilgili bazı şeyler okuduk. Oradaki kilise oldukça büyük, çok güzel, yeni yapılmış ve Tanrı'nın evi olmasına değecek bir yerdir.''*[275]

Roma İmparatoru Anastasius, 500-501 yıllarında çıkardığı bir ferman ile esnaftan dört yılda bir alınan vergiyi kaldırdı ve aynı zamanda esnafı yıllık vergiden muaf tuttu. Bu ferman, Edessa bölgesi ve bütün Roma İmparatorluğu şehirlerinde yürütüldü. Dört yılda bir Roma İmparatorluğu'na yüz kırk altın veren Edessa halkı, bu haber üzerine büyük bir coşku yaşamış ve Ulu Kilise'nin avlusunda toplanarak eğlence ve ziyafetler yaparak kutlamışlardır.[276]

Edessa bölgesinde M.S. 500-501 yıllarında şiddetli bir kıtlığın baş göstermesi üzerine, Edessa Valisi Demosthenes imparatora giderek onu bu felaketten haberdar etmiştir. İmparatorluk tarafından yoksul halka yapılan yardımlar yeterli gelmediğinden dolayı kıtlık oluşmuş ve buna bağlı olarak salgın hastalıklar gün geçtikçe çoğalmaya başlamıştır. Ulu Kilise'de hizmet gören Papaz Mar Mevath-il ve Mar Stratonikus, Urfa kilisesine bağlı olan yapının birinde revir kurdular. Halktan

---

[272] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 257.
[273] Duval, *Histoire d'Edesse*, 149.
[274] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 239.
[275] Egeria, *Egeria'nın Hac Yolculuğu*, 38.
[276] Mar Yeşua, *Vakayiname,* 18.

ağır hasta olanlar bu revire yatırılmaktaydı.[277] Bazı kaynaklarda yer alan bilgiye göre, Rizvaniye Cami'nin yerinde Aziz Thomas Kilisesi bulunuyordu.[278]

2.1.6 Aziz Kosmas ve Aziz Dometius Kiliseleri

Edessa Piskoposu Valagaş (Eulogius) tarafından yaklaşık 379 yılında Daniel'in şerefine bir kilise inşa ettirildi. VI. yüzyılda bu kutsal mabede ya siyatik hastalığını tedavi etme başarısı ile ünlenen hekime ya da bu ismi taşıyan Hristiyan şehide izafeten Dometius Kilisesi adı verildi.[279]

Seruc'a gönderilen İranlı Arap birlikleri geçtikleri yerleri yağmalayarak, Fırat'a kadar ilerlediler. İranlı Araplar ile savaşmak üzere, Roma subaylarından Patriciolus, oğlu Vitalionus ile birlikte Fırat'a geldiler. Burada İranlı bir subay ile çarpışarak yanındaki İranlı birliklerini öldürdü ve yönünü Urfa'ya çevirdi. Urfa'ya vardığında muhacirlerden Kevad'ın kenti kuşatması üzerine Fırat'ı tekrar geçerek Şamişat (Samosata=Samsat) bölgesine gelip durdu. Urfa'ya karşı konaklanan Kevad'ın kurduğu ordugah, Aziz Kosmas ve Aziz Dometius Kiliseleri'nden başlayarak Aziz Sergius Kilisesi'ni ve buraya kadar olan bütün bahçeleri kaplıyordu. Kentin bütün kapıları sonuna kadar açık olmasına rağmen İsa-Mesih'in takdisi nedeniyle İranlılar şehre giremedikleri gibi birçok kayıp vermişlerdir.[280]

2.1.7. Meryem Ana Kilisesi

503 yılındaki İran Muhasarasında Edessa kenti büyük bir tahribata uğratıldı. İmparator Anastasius, bu tahribatı ortadan kaldırmak ve kenti onarmak için Edessa Valisi Eulogius'a iki yüz altın lira verdi. İmparator aynı zamanda Edessa piskoposuna şehir surlarının onarılması için yirmi altın daha verdi. Şehirde Meryem Ana adına ithafen inşa edilecek kilise için imparator nazırı olan Urbikius, Edessa piskoposuna on altın daha vermiştir.[281] Bu kilise, 489'da imparator Zenon'un kararnamesi ile kapatılan İran Okulu'nun bulunduğu yere inşa edilmiştir.[282]

Abu'l Farac, bu kilisenin inşası ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Abbasi hükümdarı Abdulmelik, Athanasius Bar Gaumaye'yi Edessa'dan yanına çağırarak

[277] Mar Yeşu, *Vakayiname*, 24-25: Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 293-294.
[278] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 329.
[279] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[280] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 37-38.
[281] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 51.
[282] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir,* 241.

Mısır'a emir olarak tayin ettiği kardeşi Abdülaziz'in[283] iradesini ona teslim etti. Athanasius, burada güç kazanarak Arap ülkelerinin idaresine sahip oldu. Nüfuzunu artırdı ve son derece büyük bir zenginliğe ulaştı. Edessa kentinde sahip olduğu dört yüz hanın gelirinden Meryem ana adına ithafen muhteşem bir mabet inşa ettirdi.[284]

2 Mart 1077-1 Mart 1078 tarihlerinde Apukağ'ın oğlu Gürcistan Prensi Kürpolat Davit'in muhafızlarından biri olan Vasıl, Filantos'un emri ile bir süvari ordusu eşliğinde Edessa'ya gelerek kenti altı ay boyunca muhasara etti. Bu muhasara karşısında şehir halkı Pavatanos'un kardeşi olan, kendi dükleri Leon'a karşı ayaklandılar. Leon bunun üzerine firar ederek Proksimos da S. Asduadzadzin (S. Meryem) kilisesine sığındı. Şehir halkı kiliseye girerek minberin altına saklanmış olan Leon'u burada acımasızca öldürmüşlerdir.[285]

Segal, Meryem Ana Kilisesi'nin yeri olarak yakın zamanda üç yeri göstermektedir; Halil-ür Rahman Cami, İmam Sekkaki Cami ve Hüseyin Paşa Cami'dir.[286] Bu yerler arasında en olası yer Halil-ür Rahman Cami'dir. Zira bu cami, M.S. 504 yılında Urbikius'un maddi açıdan yardım sağladığı ve monofizitler anısına yaptırılan Meryem Ana Kilisesi'nin yerine XIII. yüzyılda Eyyübiller döneminde inşa edilmiştir.[287] Kilisenin çan kulesi ise minareye çevrilmiştir.[288]

2.1.8 Aziz Aday ve Aziz Yuvvannes (John) Babtist Kilisesi

457 yılında Edessa piskoposu Hiba'nın ölümü ile ikinci defa piskoposluğa gelen Nona'nın, şehirde yaptırdığı önemli kutsal yapılardan biride Aziz Yuvvannes (John) Babtist[289] Kilisesi'dir.[290] Hristiyanlık için önemli bir yapı olan kilisenin cephesi, kırmızı mermerden inşa edilmiş ve 32 adet sütunla süslenmiştir. Balıklıgöl'ün kuzeyinde, kış hamamının yanındaki bazilikanın çevresinde yükselmekteydi. Kral Abgar ve Edessa'ya Hristiyanlığı getiren Havari Aday'ın

[283] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 287.
[284] Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 189.
[285] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 155.
[286] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 329.
[287] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, 19.
[288] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 257.
[289] Hristiyanlıkta John the Babtist olarak bilinen Hz. Yahya'dır.
[290] Duval, *Histoire d'Edesse*, 175.

kemikleri kraliyet mezarından getirilerek bu kilise içine yerleştirilmiştir.[291] Bu nedenle halk arasında Aziz Aday Kilisesi olarak da anılmıştır.[292]

Franklar zamanında bu kilisenin çatısı ve kiremitleri yenilenerek restore edilmiştir. Bu kilisenin içerisinde yaklaşık yüz büyük pencere bulunmaktaydı ve içeriye ışığın girip kuşların girmemesi için kurşundan kafesler yapılmıştı. İlk zamanların birçok Hristiyan piskoposu ve kilise babası burada gömülüydü. Piskoposluk tahtının arkasında, kilisenin ortasında Frankların piskoposu gömülüydü. Kapağı tek bir taş olan mezarın üzerinde kızıl mermer bloka piskoposun tasviri oyulmuştu.[293]

Süryani Mar Yeuşa, 497 yılındaki olayları anlatırken, dönemin Urfa Valisi Alexander'in her cuma günü Aziz Yuvvannes Babtist ve Aziz Aday Kiliselerinde oturarak davalara bir para karşılığı olmaksızın baktığını belirtmektedir.[294] Bu nedenle şehirde haksızlığa uğrayan mazlumlar cesaretlenerek davalarını Alexander'e getirip hallettirirlerdi. Zengiler döneminde kısa bir süre yün deposu olarak kullanılan bu kilise, 1183 yılında lambadan çıkan yangın sonucu yıkılmıştır.[295] Yakın zamanda bu kilisenin inşası yerinde Selahaddin Eyyübi Cami bulunmaktadır.[296]

2.1.9 Aziz Stephanos Kilisesi (Kızıl Kilise)

Miladi 412 yılında Edessa Piskoposu Mor Rabbula, imparator II. Theodosios'dan aldığı özel bir izin ile kentin ortasında bulunan bir Yahudi Sinogogu'nu[297] Stephanos Kilisesi'ne çevirmiştir.[298] İnşasındaki kırmızı mermerlerin çokluğundan dolayı halk arasında ''Kızıl Kilise'' olarak da anılmıştır.[299]

Hristiyanlık için önemli olan bu kilise, 1170-1175 yıllarında Zengiler devrinde bir süre tahıl ambarı ve diğer tarım aletlerinin konulduğu zahire ambarı

---

[291] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 240-241.
[292] Evren Yılmaz vd., "*Edessa'dan Urfa'ya*: Urfa'da Kilise'den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar", 8-10.
[293] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 314.
[294] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 17.
[295] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 322.
[296] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya*, (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1990), 31.
[297] Duval, *Histoire d'Edesse*, 16.
[298] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 239.
[299] A. Cihat Kürkçüoğlu, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, çev. Zuhal Karahan Kara (Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, 2000), 44.

olarak işlev görmüştür.[300] Sonraki yıllarda bu kilisenin yerine Zengiler döneminde bugün ki Ulu Cami inşa edilmiş ve kilisenin çan kulesi minareye dönüştürülmüştür. Piskopos Rabbula tarafından sinagogdan dönüştürülen bu kilisenin avlu duvarları, avlu kapıları ve cami avlusunda bulunan bazı sütun başlıkları günümüze kadar gelmiştir.[301]

2.1.10. Aziz Sergios ve Aziz Simeon (Şem'un) Kiliseleri

V. yüzyılda Edessa piskoposu Hiba tarafından, kentin Doğu Kapısı'nın dışında inşa edilmiştir. Mimari olarak, On İki Havari Kilisesi gibi eşsiz ve görkemli bir yapıydı. Aziz Sergios Kilisesi olarak adlandırılan bu yapı, daha sonra şehit Aziz Şem'un'a ithafen Aziz Sergios ve Aziz Şem'un Kilisesi olarak halk arasında adlandırılmıştır.[302]

Urfalı Mateos kaleme aldığı Vekayinamesinde; Sultan Alparslan'nın Urfa muhasarasını anlatırken Aziz Sergios Kilisesi'nden bahsetmektedir. Sultan Alparslan, Ermenistan ve Amid şehirlerine hâkim olduktan sonra yönünü Urfa kentine çevirdi ve büyük bir ordu ile kentin kapısına kadar önünde bulunan bütün yerleri istila etti. Bu esnada Urfa kentinin dükü olan, Bulgar kralı Alüsan'nın oğlu Vasil, bu muhasara karşısında kentin her tarafını tahkim etmeye başladı. Sultan elli gün Urfa'yı muhasara altında tutup şiddetli hücumlarda bulunmuşsa da herhangi bir netice alamamıştır. Şehir halkı, Allah'ın kendilerini koruduğuna inanarak muhasaraya güçlü bir şekilde direnmişlerdir. Sultan Alparslan, başarısız olan muhasara neticesinde hatıra olarak İran'a götürmek için surdan bir taş parçası koparıp kendisine getiren kişiye büyük mükâfatlar vaat etti. Bu büyük vaat üzerine devrin emiri olan Abu Suar kentin şark tarafında bulunan Aziz S. Sergis Mabedi'ni işaret ederek, ''*İşte, yakınımızda bir mabet var ve içerisinde bize karşı koyabilecek kimse bulunmuyor*'' dedi. Müslümanlar bu kiliseyi yıkmak için büyük bir çaba sarf ettiler fakat bir taş bile koparmayı başaramadılar. Sultan Alparslan muhasarayı

[300] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 322.
[301] Kürkçüoğlu, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, 44.
[302] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 240.

kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine şehir halkı kurtuldukları için o günü büyük bir sevinç ve bayram havasında kutladılar.[303]

M. S. 500-501 yılında Roma İmparatoru Anastasius, yaşanan büyük kıtlık üzerine çıkardığı bir ferman ile khrusarguron[304] vergisini kaldırdı. Bu haber üzerine Urfa halkı büyük bir sevinç yaşadı.[305] VI. yüzyıla ait bir Suriye vesikası, Edessa'da bu fermanın ilanına duyulan memnuniyeti şöyle tarif etmektedir:

> ''*Bütün şehir sevinç içindedir; büyük küçük herkes beyaz elbiseler giymişti; yanan meşaleler ve dumanı tüten buhardanlıklar taşıyorlardı. Dini şarkılar ve ilahiler söylenerek, Allah'a hamd etmek ve imparatoru kutsamak için Sen Serj ve Sen Simon Kilisesi'nde toplandılar. Burada kurban tenavülü ayini icra edildi. Bu kurban ayini şehre avdet edildi ve bir hafta boyunca şehirde sevinç devam etti. Bu bayramın her yıl kutlanmasına karar verildi. Bütün esnaf halkı rahatlamıştı ve büyük kilisesini avlusunda ve kentin direkli galerilerinde şenlikler tertip ettiler*.''[306]

503 yılında Urfa kenti Persler tarafından muhasara altına alındı. Persler şehir halkının direnci karşısında herhangi bir başarı elde edemedikleri gibi başta Aziz Sergius Kilisesi olmak üzere birçok kilise ve manastırı ateşe vererek büyük tahribata bulundular.[307] V. yüzyılda günümüz Sırrın bölgesine inşa edildiği tahmin edilen bu kutsal mabede rastlamak mümkün değildir. Fakat bölgede bulunan bir kısım evlerin temellerinde ve bahçe duvarlarında eski bir yapıya ait olabilecek büyük taşlar kullanılmıştır.[308]

2.1.11. Havariler Kilisesi

Melkitlere ait olan bu kilise muhtemelen kentin batısında bulunan Büyük Kapı'nın yakınlarında V. yüzyılda inşa edilmiştir. Mar Yeşua, 500-501 yıllarında Edessa'da meydana gelen kıtlığı anlatırken bu kiliseye değinmektedir. Şehirde meydana gelen kıtlık sonucu her gün binlerce insan açlıktan ölmekteydi. Kentin

---

[303] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 139-140; Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)*, 69.
[304] Roma döneminde halktan alınan yıllık vergi.
[305] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 18.
[306] Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/139.
[307] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 39-40.
[308] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 289.

valisi, Havariler Kilisesi'nin altında yer alan Büyük Kapı'nın yanındaki hamamı hastalar için açtırmıştır. Her gün buradan birçok ölü çıkıyordu ve Mar Petnos bu gayretlere bizzat refakat ediyordu.[309] Segal, bu kilisenin yerinde bugün Hacı Yadigâr Camii'nin bulunduğunu belirtmektedir.[310]

2.1.12. Toros Kilisesi

Küropolat Toros, Edessa'ya herhangi bir şekilde hâkim olup Hristiyanları Müslümanların himayesinden kurtarmayı düşünüyordu. Toros, kentin surlarının iç kaleden başlayarak yeniden inşa etmeye başladı. Böylelikle Edessa kentinin bir kısmını surla tahkim etti. Çünkü o sırada iç kale İranlıların elinde bulunmaktaydı ve orada Türk muhafızlarla birlikte Tutuş tarafından konulmuş bir Ermeni birliği bulunmaktaydı. Maniag (Maniaces) kalesinde olan Aspasalar,[311] Toros'un şehirdeki surları tahkim ederek kaleyi şehirden ayırdığını fark edince, etraf bölgelerdeki emirlere mektup gönderip Toros'un yaptıklarını onlara bildirdi. Kumandan emirlere, Kürpolat Toros'un kenti deniz kapsından St. Toros Kilisesi'ne kadar surlarla tahkim ettiğini, iç kaleyi ele geçirdiğini ve Edessa'ya fiilen hâkim olduğunu bildirdi.[312]

2.1.13. Şehitler (İtirafçılar) Kilisesi

Piskopos Abraham (346-361) tarafından Edessa kentinde 346 yılından sonra ilk Hristiyan şehitleri Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habib'in şerefine bir kilise (hatta ev) inşa ettirilmiştir. Piskopos Abraham, Kuzey Kapısı'nın civarında, surların içinde bulunan bu evi büyükçe bir kilise şeklinde inşa ettirmiştir.[313]

Yunanlıların 1456 (M.1145) yılında Edessa kentine hâkim olan Joscelin, Antakya'ya gittiği vakit Harran ahalisi toplanarak, Musul emiri Zengi'ye Edessa'nın içinde asker bulunmadığını bildirdiler. Zengi birlikler toplayarak, Kasım ayının 12. gününde gelerek Edessa'yı kuşattı. Zengi'nin birlikleri Şems Kapısı önünde ve İtiraf Kilisesi'nin civarında çadırlarını kurmuş ve şehre karşı yedi mancınık ile ok yağmuruna başlamışlardır.[314] Kilisenin kuzey bazilikası mancınık saldırılarına karşı

---

[309] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 25.
[310] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 329.
[311] "Asbasalar'' veya kısatılmış haliyle ''sbasalar'' harfiyen ''süvari kumandanı'' denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 184, dipnot 191.
[312] Urfalı Mateos, *Vakayiname*, 184.
[313] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[314] Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 378.

açık hedef haline gelmişti. 503 ve daha sonra 580 yıllarındaki İran saldırılarında harap olan bu kiliseden günümüze herhangi bir kalıntı ulaşamamıştır.[315]

2.1.14. Şehit Barlaha Kilisesi

Edessa piskoposu Diogenes tarafından muhtemelen 409 yılından sonra kentin en önemli kutsal mabetlerinden biri olarak inşa ettirilmiştir.[316] Bu kilise, Barlaha adına ithafen Barlaos Kapısı olarak adlandırılan Güney Kapısı'nın yakınlarında yükselmekteydi. Bu kutsal mabet aynı zamanda Edessa Piskoposu Hiba'nın 448 yılında zimmetine geçirmekle suçlandığı kefen beziyle, beklide ketenden yapılan kefen beziyle, bilinmektedir. Edessa'nın üç piskoposu olan Nona (Ö. 460-461), Asklepios (Ö. 525) ve Andreas (Ö. 532) buraya gömülmüştür.[317]

2.1.15 Norhut Kilisesi

Halfeti ilçesi sınırları içerisinde olup Norhut Köyü'nde bulunan bu kilise V. yüzyılda üç nefli[318] bazilikal[319] planlı şekilde Bizans döneminde yapılmıştır. Yakın zamanda bu kilisenin çatısı yıkılmış olup harap bir şekildedir.[320]

2.1.16. Mar Kona Kilisesi

Edessa Piskoposu Hiba'nın 448 yılında görevden alınmasından sonra geçici bir süreliğine piskoposluk görevine Nona geçti. 457 yılında piskopos Hiba'nın ölümü ile ikinci kez Edessa piskoposu olan Nona selefine göre daha inşa edici bir piskopos olmuştur. Nona piskopos olarak ilk döneminde kilisenin şapelini inşa ettirmiştir. Bu muhtemelen Kona Katedrali'dir.[321]

Duval, Edessa'da inşa edilen kiliseleri anlatırken Mar Kona Kilisesi'ne de değinmektedir. Piskopos Nona tarafından Beth Şemeş Kapısı'nın yanında, duvarların

---

[315] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[316] Duval, *Histoire d'Edesse*, 16.
[317] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 239.
[318] Kiliselerin iç bölümünde, birbirilerinden sütun veya paye dizileriyle ayrılmış birimlerden her biri. Bkz. *Birecik, Halfeti, Suruç Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları,* ed. Aynur Durukan (Ankara: GAP Yayınları, 1999), 425.
[319] Erken Hristiyan mimarisinde yan geçitleri bulunan kilise. Bkz. *Birecik, Halfeti, Suruç Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları,* ed. Aynur Durukan (Ankara: GAP Yayınları, 1999), 425.
[320] A. Cihat Kürkçüoğlu, ''Şanlıurfa'nın Dünya İnanç Turizmindeki Yeri'', *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, ed.- (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 2002), 142.
[321] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 240.

dışında inşa edilen bu kilise fakir hastalar için darülaceze görevi görmekteydi.[322] 500-501 yıllarında Edessa'da yaşanan kıtlık nedeniyle kilise ve enodokseyon mezarlıkları ölüler ile dolmuştu. Bu nedenle dönemin şehir valisi, ölülerin gömülmesi için Mar Kona Kilisesi'nin yanındaki mezarlığı açtırmıştı.[323] Bu mezarlık muhtemelen Edessa piskoposu Aitallaha döneminde inşa edilmişti.[324]

2.1.17. Büyük Vaftizhane

Edessa piskoposu Barsai tarafından 369-370 yılında katedralin bir eklentisi olarak yaptırıldı. Bu mabedin başındaki ''büyük'' sıfatıyla, o dönemde birden çok vaftizhanenin olduğunu anlamaktayız.[325]

Edessa'da, 717-718 tarihlerinde meydana gelen deprem sonucu birçok can kaybı ve tahribat meydana gelmiştir. Şehirdeki birçok binanın yanı sıra Büyük Vaftizhane'de bu deprem esnasında yıkılmıştır.[326]

2.1.18. Tella (Viranşehir) Martyrionu

Viranşehir ilçesi sınırları içerisinde bulunan, Bizans dönemi Hristiyanlık yapılarının Urfa bölgesindeki en büyük örneklerinden biri olan sekizgen planlı bu kutsal yapının 34.5 x 32 metre çapındaki kubbesinin bazalt taşından yapıldığı ve sekiz paye üzerine kurulduğu kalıntılarından anlaşılmaktadır. Sekiz payesinden sadece bir payesi günümüze gelebilmiştir.[327]

Büyük bir nekropolün[328] ortasında bulunan bu kutsal mabedin IV-V. yüzyıllar arasında önemli bir aziz için martyrion olarak inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bu görkemli martyrionun, Viranşehir'de doğan, sonraları kendi ismi ile ''Yakubilik'' olarak adlandırılan ''Monofizit'' Süryani cemaatini bir araya toplayan ve ''Tibeloya'' (Evrensel Metropolit) unvanını alan, 578'de Mısır'da ölen, cesedinin 622 yılında Viranşehir'e getirilen Mar Yakub'un gömüldüğü Fısılta Manastırı olma ihtimali bulunmaktadır.[329] Başka bir kaynakta martyrion hakkında verilen bilgi bu

[322] Duval. *Histoire d'Edesse*, 17.
[323] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 26.
[324] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 242.
[325] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[326] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 265.
[327] Kürkçüoğlu, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, 43.
[328] Toplu mezar alanların bulunduğu yere verilen isimdir.
[329] Kürkçüoğlu, *Adım Adım Şanlıurfa*, 38.

ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu kaynakta verilen bilgiye göre Mar Yakub'un manastırı, Viranşehir yakınlarında bulunan Pesiltha Manastırı'ydı.[330]

2.1.19. Büyük Keşişlik (Büyük Alanlı)

Urfa'nın 21 km kuzeybatı istikametinde bulunan ve 910 m. yükseklikteki Keşişlik Dağı üzerine kurulmuş olan bir yerleşim alanıdır. İlk olarak Fransız arkeolog Henri Pognon tarafından incelenmiş olan bu yerleşim alanı içerisinde eski bir kilise kalıntısı ve Süryanice yazılmış çok sayıda kaya mezarı bulunmaktadır.[331]

2.1.20. Aziz Nerses Kilisesi

Aziz Nerses Kilisesi, Şanlıurfa ilinin Halfeti ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kilisenin, 1173 yılında Rumkale'de ölen Patrik Nerses tarafından XII. yüzyıl sonlarında yapıldığı tahmin edilmektedir.[332] Kale surlarının içerisinde güneyde yer alan bu kilise, doğu-batı istikametlerinde dikdörtgen planlı olup, üç nefli ve üç apsislidir.[333] Kilisenin içerinde yer aldığı Rumkale, Ermeniler tarafından 1113-1292 tarihleri arasında "kotolikosluk makamı" olarak kullanılmıştır.[334] XVIII. yüzyılda Mezopotamya seyahatine çıkan İngiliz Richard Pococke, gözlemlerinde bu kiliseye değinmektedir. Pococke, bir tepenin üzerinde yer alan, küçük, ancak muhteşem bir işçilik gösteren bu kutsal yapıyı "Gotik" olarak adlandırmıştır.[335] Hasluck, Rumkale'nin Türklerin hâkimiyetine girdikten sonra XVII. yüzyılda bu kilisenin camiye çevrildiğini belirtmektedir.[336] Bu kutsal mabedin sadece kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir.[337]

---

[330] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir,* 143, dipnot 129.
[331] Henri Pognon, *Inscriptions Semitiques de la Syrie, de la Mesopotamie et de la Region de Mossoul*, (Paris: J. Gabalda Kitapevi, 1907), 101-102.
[332] Frederick W. Hasluck, *Christianity and İslam under the Sultans I*, (Oxford: Clarendon Press, 1929), 53.
[333] Meryem Acara, "Rumkale'deki Eserler", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999), 337.
[334] Ernst Honigmann, "Rumkale", *İslam Ansiklopedisi*, 1. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 9: 779-780.
[335] Richard Pococke, *A Description of the East and Some other Countries, Observations on Palestineor Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia*, (London: W. Bowyer, 1745), 2/1: 157.
[336] Hasluck, *Christianity and İslam under the Sultans I*, 574.
[337] Acara, Rumkale'deki Eserler", 337.

2.1.21. Akkese (Hanefiş) Kaya Kilisesi

Akkese Kilisesi, Viranşehir-Şanlıurfa karayolunun 16 km güney istikametindeki Akkese Köyü'nde yer almaktadır. Roma Dönemine tarihlenen bir kaya mezarının Bizans İmparatorluğu Döneminde (MS. IV-V) genişletilerek kilise olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Kilisenin tavanında yer alan ve taşa kabartma olarak işlenen çentikli haç motifi bulunmaktadır. Ayrıca bu kilisenin, Hristiyanlık öncesi pagan tapınağı olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.[338]

2.1.22. Meryem Ana Kilisesi

Birecik ve çevresi Ortaçağ döneminde, özellikle Haçlı Seferleri esnasında önemli bir merkez olmasına rağmen günümüze çok az sayıda kilise ulaşabilmiştir.

Birecik, Halfeti ve çevresinde yapılan araştırmalar ve seyahatnamelerde yer alan bilgilere göre buralarda altı kilise ve bir şapel tespit edilmiştir. Tespit edilen bu yapılardan biri tamamen yıkılmış, biri türbeye ve ikisi camiye dönüştürülmüş ve diğer ikisi ise tahrip olmakla birlikte günümüze ulaşabilmiştir. Şapel ise orijinalde burçtur.

Tespit edilen bu yapılar arasında tümüyle yıkılıp günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşamayan Meryem Ana Kilisesi'dir. Bu kilise İmparatoriçe Helena tarafından muhtemelen IV. yüzyıl başlarında Birecik kentinin kuzeydoğusunda, Bağlar Surları'nın içerisinde yaptırılmıştır. Bu kilisenin varlığı, Bizans İmparatorluğu döneminde kale dışında bir yerleşme ibaresinin olduğunu da düşündürür. Bu mevki günümüzde Sancak Mahallesinin yanı sıra halk arasında "Kilise Mevkii" olarak da bilinmektedir. Ayrıca, Meçan Kapı civarında tespit edilen Roma dönemine ait kanalizasyon sistemi ve yine aynı civardaki Hüseyin Özateş Evi'nin döşemesinde tespit edilen Geç Roma-Erken Hristiyanlık dönemine ait mozaik parçaları da, yerleşmenin erken evresinin diğer kanıtlarıdır.[339]

2.1.23. Savaşan Kaya Kilisesi

Savaşan Kaya Kilisesi Halfeti'nin yaklaşık 2 km kuzeyinde yer alan Savaşan Köyü'nde bulunmaktadır. Birecik Barajı'ndan sonra sular altında kalan bu köye

[338]Viranşehir Belediyesi, "Akkese (Hanefiş) Kilisesi", erişim: 13 Ekim 2021, https://www.viransehir.bel.tr/content/files/turizm-reh_(4).
[339] Meryem Acara, "Kent Surları", 196.

karadan ulaşım mümkün olmadığından kaderine terk edilmiştir. Bu yerleşim yerinin güney sahilinde yapılan araştırmalar neticesinde 17 kaya yerleşimi tespit edilmiştir. Bu kaya yapıları arasında en önemlisi XIII. yüzyıl veya daha öncesine tarihlenen Ermeni Kilisesi'dir.[340]

Kayanın oyulması ile yapılmış olan bu Ermeni Kilisesi doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup iki bölümden oluşmaktadır. Tek nefli ve tek apsislidir. Doğu, batı ve güney cephelerinde kaya kütlesi bulunan kilisenin sadece kuzey cephesi dışa açılmaktadır. Bu bölümden apsise doğru açılan dikdörtgen bir pencere yer alır. Doğu duvarında yuvarlak kemerli ve kare planlı apsis bulunmaktadır. Güney duvarında farklı yükseklik ve genişliklerde beş niş vardır. Batı duvarı ise dikdörtgen bir açıklıktan kilisenin narteksine[341] açılmaktadır. Kilisede olduğu gibi güney duvarında üç niş, batı duvarında dış tarafa açılan bir koridor ve koridorda iki niş bulunmaktadır. Bu alan nişlere kadar toprakla doludur. Koridor, nartekse ve kiliseye geçişi sağlayan ana giriştir.[342]

Savaşan Kaya Kilisesi ve narteksin duvarları kazıma tekniği ile çeşitli süsleme ve haç motifleriyle bezenmiştir. Farklı boyutlarda duvarlara kazınılan bu haç motiflerinin arasında Yunan haçı ve Malta haçı gibi çeşitli tipte haçlarla donatılması dikkat çekicidir. Ayrıca, kilise ve narteksinin duvarlarında farklı tipte başka haç motifleri mevcuttur. Bu haç motifleri, kilisenin İkonoklasmus döneminde yapıldığını veya duvardaki bezemelerin bu dönemde işlendiğini göstermektedir.[343]

Bazı rivayetlere göre, Roma döneminde, papazlık törenleri bu köyde yapılmaktaydı. Bölgeye atanacak olan Hristiyan din görevlilerinin bu yerleşim yerine uğramadan eğitimlerinin tamamlanmış sayılmaması ve diploma gibi belgelerini

[340] Ali Yamaç, "Fırat Kaya Yerleşimleri", erişim: 27 Mart 2022, https://www.researchgate.net/publication/336680742_fırat_kaya_yerleşimleri

[341] Erken Hristiyan dönemi mimarisinde kilisenin ana mekânına açılan ve genellikle batı tarafında yer alan giriş bölümü. Bkz. *Birecik, Halfeti, Suruç Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları,* ed. Aynur Durukan (Ankara: GAP Yayınları, 1999), 425.

[342] Meryem Acara, "Halfeti Çevresindeki Eserler", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999), 263.

[343] Acara, "Halfeti Çevresindeki Eserler", 263-392.

buradan almadan göreve başlayamıyor olmaları günümüz Hristiyan âleminin ilgi ve alakasını bu bölgeye yönelmesini sağlamıştır.[344]

2.1.24. Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah Cami (Kilise Cami)

Kilise Camii olarak anılan bu yapı, Halfeti İlçesi Saylakkaya Köyü'nde yer almaktadır. Yapının inşa kitabesi mevcut olmadığından dolayı yapılış tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, mimari özelliklerini göz önünde bulundurarak yapının V. yüzyıl Bizans İmparatorluğu dönemine ait olduğunu söylemek mümkündür.[345]

Kilisenin uzun kenarı kuzey-güney doğrultusunda olup dikdörtgen planlıdır. Üç nefli bir plana sahip olan yapı, düzgün kesme taşlarından inşa edilmiştir. Kuzeyde, camiye dönüştürüldüğünde eklenen son cemaat yeri bulunmaktadır. Yapının kuzey duvarında, ortada yer alan yuvarlak kemerli bir çerçevenin içerisinde basık kemerli dikdörtgen bir kapı; batısında bir, doğusunda iki tane olmak üzere dikdörtgen şekilli üç pencere bulunur. Doğu duvarında, alt seviye dışarıya açılan dikdörtgen bir pencere yer almaktadır. Güney duvarında, altta ve üste olmak üzere iki tane dikdörtgen pencere vardır. Batı duvarında ise eşit aralıklı üç dikdörtgen pencere ile yukarı tarafta küçük boyutlu bir pencere yer alır. Kilisenin güney duvarında iki, batı duvarında bir tane olmak üzere üç kapısı bulunmaktadır. Bu üç kapıda camiye dönüştürülme esnasında taşlarla örülerek iptal edilmiş ve kuzey cepheden cami kapısı açılmıştır.[346]

İngiliz gezgin Richard Pococke, çıktığı Mezopotamya gezisinde 19 Ağustos 1738 yılında Edessa'ya uğramış ve bu bölge ile ilgili gözlemlerini kaleme alırken Saylakkaya Köyü'nde bulunan Kilise Cami'ye de değinmiştir. Pococke kaleme aldığı seyahatnamesinde gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır:

> "*19 Ağustos'ta Rumkale bölgesinde Fırat'ı aşarak Mezopotamya'ya ulaştık. Bu bölge, İbraniler arasında Aram olarak adlandırılan Suriye ile aynı isme sahipti ve ayrıca Padan Aram, bazen Aram-Naharaim veya Nehirlerin Aram'ı olarak Suriye'den daha açık bir şekilde ayırt edilebilirdi. Fırat'tan*

[344] Zeki Poyraz vd., "Birecik Baraji Sonrası Yer Değiştiren Eski Halfeti'nin (Şanlıurfa) Turizm Potansiyeli", *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 7/13 (2015): 64.
[345] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, 1. bs. (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013), 172.
[346] Acara, "Halfeti Çevresindeki Eserler", 265-268.

tepelere doğru fıstık bahçeleri arasında yol aldık ve bozuk bir yolda yaklaşık bir buçuk saat yol katederek Cibin (günümüzde Saylakkaya) adlı bir Ermeni köyüne geldik, burada kesme taştan yapılmış çok eski bir kilise var; onlarda bir manastır geleneği olduğu için burada keşiş odaları olduğu tahmin edilen yüksek duvarlarla kapatılmış bir alan vardı ve köyün dışında, büyük bir mezarlığın yakınında kayaya oyulmuş ve üzerlerine taş örtülü mezarların olduğu başka bir kilisenin kalıntıları vardır."[347]

Bizans dönemine tarihlenen bu yapı günümüze camiye dönüştürülmüş olarak gelebilmiştir. Caminin yapısına bakıldığı zaman kilisenin izlerini görebilmekteyiz.

2.1.25. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi

Birecik ilçesine bağlı İnceler Köyü mevkiinde yer alan, Geç Antik Çağ'a ait bir yapı kalıntısıdır. Yapı kalıntısı Türkiye Bilimler Akademisi'nin Birecik kırsalında gerçekleştirdiği envanter çalışması esnasında tespit edilmiştir.[348] Yüksek bir tepenin üzerinde yer aldığı için kaleye benzetilen bu yapı kalıntılarına çevre sakinleri tarafından "Kalecik" manasına gelen "Keloşk" denilmektedir. Burada yer alan büyük yapı kalıntısının kilise olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.[349]

Roma dönemine tarihlenen bu yapı kalıntısı üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar, güney istikametinde iyi şekilde korunmuş ana yapı, bu yapıya paralel olarak kuzey istikametine konumlanmış hücrelerden oluşan kanat ve doğu istikametindeki büyük yapıdır.[350] Büyük yapı kalıntısı, doğu – batı istikametinde dikdörtgen biçimli bir yapı olup batı bölümü iki katlı, doğu bölümü ise tek katlıdır. Bu yapı kalıntısı kesme taşlar ile yapılmış ve tüm cephe duvarlarında dikdörtgen biçimli pencere aralıkları bulunmaktadır. Bu dikdörtgen aralıklar şebekeyi (kafes) andırdığından dolayı yöre halkı bu yapıyı "Kafesli Kilise–Şebekeli Kilise" anlamına gelen "Deyr Şebek" ismiyle de anmaktadırlar. Küçük yapı kalıntısı, büyük yapının 5 metre kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Yapının cephe duvarlarında yer alan arkosolium

[347] Pococke, *A Description of the East and Some other Countries, Observations on Palestineor Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia*, 158-160
[348] Turgut Saner vd., "Keloşk Kale (Birecik) 2004", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (30 Mayıs – 3 Haziran 2005): 217.
[349] A. Cihat Kürkçüoğlu, "Birecik'in Saklı Kalmış Bir Turizm Değeri: Keloşk – Deyr Şebek", *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 5 (Eylül 2009): 22.
[350] Turgut Saner vd., "Keloşk Kale (Birecik) 2004", 217.

nişleri buranın büyük bir anıt mezar olduğunu bize göstermektedir.[351] Burada yer alan üçüncü yapı kalıntısı ise kayaya oyulmuş, ana yapının güney istikametinde bulunan kaya mezarıdır. Mezar odasında biri yarı işlenmiş olan üç kline bulunmaktadır. Bu üç ana yapı dışında doğu istikametinde iki büyük sarnıç yer almaktadır. Kaya zemin üzerine açılmış olan sarnıçlar, aşağıya doğru gidildikçe genişleyen bir yapı göstermektedir.[352]

Keloşk yapı kalıntılarının yerleşim planı, mimari özellikleri, Suriye ve Halep çevresi ile benzer görüntüler barındırması, bu kompleksi eski bir manastır olarak da teşhis etmeye olanak vermektedir. Ayrıca, büyük yapıda kullanılmış olan taş karkas inşaat tekniğinin bir benzeri Anadolu'da henüz tespit edilememiştir.[353] Kilise ve manastırının yanı sıra buranın Roma döneminde bir karakol yapısı olarak kullanıldığı da düşünülmektedir.[354]

2.1.26. Eski Mağara Camii

Birecik ilçesinde yer alan yapının inşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. İki kitabesi bulunan yapının kuzey tarafındaki kitabesinde H. 1221/ M. 1806 yılında onarıldığı yazılıdır. Güney tarafında bulunan tarihsiz kitabesinde "*Bu büyük hücreyi eski müftü Seyyid Hacı Abdülkadir Efendi inşa etti*" yazılıdır.[355]

Doğu, batı ve güney cephelerinin kayaya oyulması ile inşa edilen yapının, halk tarafından eski bir kilise olduğu belirtilmektedir. Ancak, kilise olarak kullanıldığına dair herhangi bir mimari veri bulunmamakla birlikte, Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk dönemlerde gizli ibadet yeri olarak kullanılmış sivil bir yapı olabilir.[356]

Ana kaya kütlesinin içine oyularak biçimlendirilmiş olan yapı, kuzey – güney istikametinde yaklaşık 13. 78 x 15. 95 m boyutlarında dikdörtgen planlı düzensiz bir mağaradan oluşmaktadır. Mağara Camii, üzerinde bulunan evlerden ve kanalizasyonlardan dolayı su sızdırması sonucu boşaltılmış ve 1964 senesinde ön

[351] A. Cihat Kürkçüoğlu, "Birecik'in Saklı Kalmış Bir Turizm Değeri: Keloşk – Deyr Şebek", 23-24.
[352] Turgut Saner vd., "Keloşk Kale (Birecik) 2004" 218.
[353] Turgut Saner vd., "Keloşk Kale (Birecik) 2004", 218
[354] A. Cihat Kürkçüoğlu, "Birecik'in Saklı Kalmış Bir Turizm Değeri: Keloşk – Deyr Şebek", 24.
[355] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, 157.
[356] Meryem Acara vd., "Eski Mağara Camii", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan (Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999), 90, 392.

tarafına aynı isim ile anılan yeni bir cami yapılmıştır. Yakın zamanda yeni yapılan caminin arkasında kalmış olan Mağara Camii, her geçen gün su sızdırması nedeniyle tahrip olup yıkılmaya yüz tutmaktadır.[357]

2.1.27. Kargılı (Zakzuk) Kaya Kilisesi

Kargılı Kaya Kilisesi, Şanlıurfa'nın yaklaşık 52 km güneydoğusunda yer alan Kargılı Köyü'nün 500 m doğusunda bulunmaktadır. Ana kayanın oyulması ile yapılmış olan bir kaya kilisesidir. Zakzuk Kilisesi'nin yapısı 6. 30 x 6. 65 m boyutlarında olup sonraki dönemlerde güney tarafı 5. 10 x 2. 60 m açılarak genişletilmiştir. Kemerli ve geniş bir yapıya sahip olan kilisenin giriş bölümü doğuya bakmaktadır. Girişin karşısında bir apsis olup, bu apsisin etrafında Süryanice kitabeler mevcuttur. Apsisin kuzeyinde bir arkosolium bulunmaktadır. Kilisenin dış tarafında, batı istikametine bakılacak şekilde bir apsis daha yer almaktadır. Aynı zamanda yapının her iki tarafına merdivenler yapılmış ve bu merdivenlerin yanında arkosoliumlu bir kaya yapısı mevcuttur. Bu alanda yapılan yüzey araştırmalarında Erken Bizans dönemine tarihlenen seramikler tespit edilmiştir.[358]

2.1.28. Beyburcu Kilisesi

Halfeti ilçesinin sınırları içerisinde yer alan bu yapının kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Roma Dönemi'ne tarihlenen bu yapı kalıntısının kilise olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Beyburcu Kilisesi ile ilgili kaynaklarda maalesef fazla bilgi bulunmamaktadır. İngiliz gezgin Richard Pococke çıktığı Mezopotamya gezisinde 19 Ağustos 1738 yılında Edessa'ya uğramış ve bölge ile ilgili gözlemlerini kaleme aldığı seyahatnamesinin bir bölümünde Beyburcu Kilisesi'nin kalıntılarından bahsetmektedir. Pococke eserinde bu kilise kalıntısı hakkındaki gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır:

> "*Ağustosun 20'sinde bir saatte iyi inşa edilmiş eski bir kilisenin bulunduğu Negrout (şimdi Norhut) adlı bir köye geldik. Bir saatten fazla bir zaman içinde Kızılburç'dan geçtik ve dar bir vadiden inerek, bir kilisenin kalıntılarını ve bundan biraz daha ötede bir diğeri ve bunun ötesindeki bir tepede bazı kalıntılarını gördüğüm Bebeburç'a (şimdi Beyburcu) geldik. Bir*

[357] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, 157; Acara, "Eski Mağara Camii", 91.
[358] Bahattin Çelik, "2015 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolotik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (23-27 Mayıs 2016): 342-343.

saat yolculuk yaptık ve Golouşa'ya (Keloşk) geldik ve yarım saat içinde Dagouly (?)'e ve aynı mesafeden Zoumey (?)'e gittikten sonra bir yarım fersah daha ileri giderek bir çoban kalesi olan Rışvanlılar kampına geldik. Bunlar Kürt idiler. Burada günün bir bölümünde çadırlarından birinin yakınında kaldık."[359]

Roma dönemine tarihlenen Beyburcu Kilisesi'nin sadece yapı kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Alanda yapılacak olan bir arkeolojik kazı çalışması ile bu yapı hakkında daha fazla bilgi gün yüzüne çıkartılabilir.

2.1.29. Birecik Bağlar Şapeli

Birecik kentinin kuzeydoğusunda, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu mevkide yer almaktadır. Bağlar surlarının ortasında bulunan ve dış tarafa beş cephesi yansımış olan Sekizgen Burç'tur. Yöre halkı tarafından bu çokgen burcun kilise veya şapel olarak kullanıldığı söylenmektedir. Bizans yerleşiminin yoğun olduğu mevkide bulunmasından dolayı şapel olarak kullanılmış olabilir.[360]

2.1.30. Bildim Köyü Şapel Yapı Kalıntısı

Eyyübiye ilçesine bağlı Bildim Köyü'nde yer almaktadır. Şapel yapısı büyük blok kesme taşlarının üst üste konulması ile oluşturulmuştur. Roma dönemine tarihlenen yapı kalıntısının Hristiyanlık zamanında şapel olarak kullanıldığı düşünülmektedir.[361]

Günümüze dek kalıntıları gelen bu şapel yapısı hakkında kaynak ve belgelerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı kalıntısının bulunduğu alanda yapılacak bir arkeolojik kazı çalışması neticesinde yapı ile ilgili detaylı bilgiler daha net bir şekilde gün yüzüne çıkarılacaktır.

2.1.31. Bazilika Kilisesi (Kanisat-at-Rum)

Bazilika Kilisesi yapı kalıntıları, Harran İlçesi'nin Sur İçi bölgesinde yer almaktadır. Bu bölge ilk olarak 1950 yılında Seton Lloyd ve William Brice

[359] Pococke, *A Description of the East and Some other Countries*, 158-159.
[360] Acara, "Kent Surları", 197, 392.
[361] Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

tarafından araştırılmıştır.[362] Rumlara ait olan bu yapının Roma döneminde kilise olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Yakın zamanda bu yapının bulunduğu alan, kuzey ve doğu taraflarında yüksekçe yığılmış ve dökülmüş duvar ile derin bir oyuk görünümündedir. Yakın zamanlarda bu alanda taş ocakçılığının çok fazla yapılması neticesinde görünür durumundaki kalıntılar azalmıştır. Yapının apsisini çevreleyen, ana kemerini destekleyen sekizgen büyük payelerinden biri ayakta kalmıştır. Yapının güney tarafındaki açık kolonun iki sütunu ayakta kalabilen diğer alanlardır. İki noktada, ayakta kalan sekizgen payandanın ve güney koridorun uç duvarının yakınında, işlemeli yüz boyunca derin ve kavisli oyuklarla oyulmuş dikdörtgen taş grupları bulunmaktadır. Yapının üst kısmının nihai yıkımının bir deprem sonucu olduğu tahmin edilmektedir.[363]

En-Nedim, kaleme aldığı *El-Fihrist*'in bir bölümünde Harranlıların takviminden bahsederken Bazilika Kilisesi'ne detaylı olarak değinmektedir.[364] En-Nedim eserinde bu kilise hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

> "*Bu ayda (Kânunuevvel) otuz günde yani hamd reisi ayının başında rahip, yüksek, dokuz basamakla çıkılan bir minber üzerine oturur. Eline ılgın ağaçından asâ alır. Diğerlerinden her birine uğrar, bu sopayla üç veya beş veya yedi defa vurur. Sonra bir hutbe okur, onların topluluğunun diğer milletten daha devamı çok, imkânı bol, yüksek olması için devletlerinin, eski hükümranlık günlerinin geri gelmesini, câmilerin, Rum kilisesinin, Kadınlar Çarşısı denen çarşının harap olması - zira bu yerlerde eskiden onların putları vardı, Hristiyan olunca Roma hükümdarları bunları söküp atmışlardı, açıkladığımız bu şeylerin yerinde Azûz dininin yeniden gelmesi için dua eder. Sonra rahip minberden iner. Kesilen kurbanlardan yerler, içerler. Reis bugün onların hazinesi için her adamdan iki dirhem para alır.*"[365]

---

[362] Mustafa Ulukavak vd., "Arkeolojik Kazı Alanlarının İnsansız Hava Aracı Değerlendirme Uçuşu: Harran Bazilika Kilise Örneği", *Harran ve Çevresi Arkeoloji,* ed. Mehmet Önal vd., (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019), 458.
[363] Seton Lloyd vd., "Harran", *Anatolian Studies*, (1951): 105-108.
[364] Daniel Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, (St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1856), II: 34; Seton Lloyd vd., "Harran", 91.
[365] Muhammed b. İshak En-Nedim, *El-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 34.

Geçmişte meydana gelen depremler ve bu alanda yapılan taş ocakçılığının etkileri neticesinde, günümüze bu kilise yapısının sadece kalıntıları gelebilmiştir.[366]

2.1.32. Surp Sarkıs Kilisesi (Hıdır İlyas Kilisesi)

XVII. yüzyılın ortalarında Urfa'yı ziyaret eden Portekiz Seyyah Tavernier, Aziz Efraim tarafından yaptırıldığı düşünülen Hıdır İlyas Kilisesi'nin, kentte yer alan en önemli Ermeni kilisesi olduğunu ifade etmiştir. Tavernier, kilisenin içerisinde Gregoryen harfleriyle yazılmış büyük bir İncil'in yer aldığını ve çevresindeki mağaralarda başta Aziz Efraim'in olmak üzere birçok Hristiyan mezarının bulunduğunu aktarmaktadır. Küçük bir şapel yapısının içerisinde sürekli iki üç lambanın yandığını ve burada sekiz günde bir ayin düzenlendiğini yine seyyahın gözlemlerinden öğrenmekteyiz.[367] Aslında bu kilise Aziz Sarkis'e ithafen yapılmıştı ama Müslüman halkın saygı ve hoşgörüsünü kazanabilmek açısından genellikle Hıdır İlyas Kilisesi olarak anılmaktaydı.[368] XIX. yüzyılda Urfa'yı ziyaret eden bir seyyahın gözlemlerine göre, bu kilisede sekiz Hristiyan mezarı bulunmaktaydı ve aralarındaki en büyük mezarda Aziz Efraim yatmaktaydı. Aziz Efraim'in mezarının bu kilisede olduğu düşüncesi, bu mabedi Süryaniler nezdinde önemli kılmıştır.[369]

2.2. MANASTIRLAR

2.2.1. Deyr Yakup Manastırı

Halk arasında ''Nemrud'un Tahtı'' veya ''Cin Değirmeni'' olarak da bilinen ve şehir merkezinin 7 km güneybatısında yer alan Deyr Yakup Manastırı, M.Ö. I. yüzyılda putperest mabedi olarak inşa edilmiş ve M. S. V. yüzyılda manastır olarak kullanılmıştır. İlk kez 1839 yılında yabancı gezgin Helmuth Von Moltke tarafından keşfedilen bu kutsal mabedin kalıntıları arasında; manastır yapısı, keşişlere ait mağaralar, anıt mezar ve sarnıçlar yer almaktadır.[370]

Bir rivayete göre, M.S. V. yüzyılda Suruç Episkoposluğu görevine kadar yükselmiş olan Suruçlu Aziz Yakup döneminde, bu yapı kalıntısının manastır olarak

---

[366] Seton Lloyd vd., "Harran", 79.
[367] Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 198.
[368] İsmail Asoğlu, "Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa'da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular", *Art-Sanat*, 17 (2022): 52.
[369] Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)*, 60-61.
[370] A. Cihat Kürkçüoğlu, ''Şanlıurfa'nın Önemli İki Turizm Değeri: Deyr Yakup Ve Çardak Manastırları'', *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 33 (Ocak 2019): 26.

kullanılmasından dolayı buranın Deyr Yakup (Yakup'un Manastırı) olarak adlandırıldığı ileri sürülmektedir. Manastırın doğu kısmında yer alan ve sert kayanın oyulması ile oluşturulmuş olan keşiş odaları bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.[371]

Edessa krallarının (Abgarlar) yatığı tahmin edilen bu yapı; doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı, iki katlı büyük manastır yapı kalıntısının zemin katının doğu bölümü üç katlı anıt mezardır. Süryanice yazılan iki kitabesinde ''Ma'nu oğlu Şaredu'nun karısı Amaşşamaş'' yazılmaktadır. Ayrıca kemer kilit taşına işlenmiş olan haç rozetinden buranın Hristiyanlık döneminde mezarlık olarak kullanıldığını göstermektedir.[372]

2.2.2. Doğuluların Manastırı

Yakın zamanda herhangi bir kalıntısı bulunmayan bu manastır, ''Beth Şemeş Kapısı'' olarak adlandırılan Güney Kapısı'nın dışında yükselmekteydi.[373]

İmparator Mauricius'un (582-602) hükümdarlığı döneminde büyük bir zülüm dalgası ortaya çıkmıştır. Mauricius'un yeğeni olan Malatya piskoposu,
Edessa kentine gelerek Doğuluların Manastırı'nda bulunan papazlara Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabul etmelerini emretmiştir. Emrinin reddedilmesi üzerine yaklaşık dört yüz kişilik Monofizit papaz ve keşişini Güney Kapısı'nın dışında bulunan hendekte öldürtmüştür. Daha sonraki yıllarda burada şehit edilenlerin anısına bir anıt mezar dikilmiştir. Monofizitlerin dışında birçok insan katledilmiş ve onların ayinlerine katılan insanlar da şehirden sürülmüştür. Bu katliam sonrasında Melkitler, Monofizitlere ait olan kilise ve manastırları ele geçirmişlerdir.[374]

2.2.3. Çardak Manastırı

Deyr Yakup Manastırı'nın kuş uçuşu 1.5 kilometre kuzeybatı istikametinde bulunmaktadır. Dağlar üzerinde kalıntıları yer alan bu manastır yapısının V. yüzyılda inzvaya çekilen keşişler için inşa edildiği düşünülmektedir.

Yakın zamana kadar gelmiş olan manastır kalıntılarından buranın dikdörtgen planlı ve iki bölümlü olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kalıntılar üzerinde haç ibaresi ve istiridye kabartmaları yer almaktadır. Manastır kalıntısının doğu istikametinde

[371] Kürkçüoğlu, *Adım Adım Şanlıurfa*, 37.
[372] Kürkçüoğlu, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, 40-42.
[373] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 248.
[374] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 143-144.

bulunan bir sıra mağarada, keşişlerin ikamet ettikleri tahmin edilmektedir. Keşişlerin ikamet ettikleri mağaranın yakınında büyük bir sarnıç bulunmaktadır.[375]

2.2.4. Kasr El-Benat (Kızlar Sarayı)

Manastır kalıntısının yer aldığı yerleşim yerinde, ondan fazla Süryanice yazının bulunmasından dolayı burası ‘‘Yazıtlı Tepe’’ olarak da adlandırılmıştır. Yazıtlı Tepe’nin güney istikametinde mağara ve kaya mezarları bulunmaktadır. Bu kaya mezarları arasında, en büyüğünün üzerinde kabartma haç ve çiçek motifleri yer almaktadır. Mezarın güney istikametinde bulunan giriş cephesindeki Süryanice yazıtlarda burada yatan kişilerden ‘‘Keşiş Abrohom’’ adı okunabilmektedir. Yazıtlı Tepe’de yer alan ve okunan diğer yazıtlarda ‘‘Ben Sargis’’, ‘‘Ben Gabar’u’’, ‘‘Amaryu’’, ‘‘Ben Keşiş Şim’un’’ ve ‘‘Ben Demet(ri)ono’’ gibi keşiş isimleri Kasr el-Benat’ın, Tektek dağlarında Erken Hristiyanlık döneminin önemli merkezlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır.[376]

2.2.5. Sene Mağara (Senem Mığar)

Soğmatar kalıntılarının 11 km kuzey istikametinde bulunan Büyük Senem Mığar Köyü’ndeki mevcut mimari kalıntılar ve kayadan oyma yapılar, buranın Erken Hristiyanlık döneminde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Burada yer alan, kesme taşlardan inşa edilmiş olan üç katlı anıtsal yapının bir manastır olduğu tahmin edilmektedir. Urfa’da bulunan ve M.S. 435’e tarihlenen Aziz Stefanos Kilisesi’ne mimari benzerliğine dayanarak buranın V.yüzyıl başlarında inşa edildiği düşünülmektedir.

Bu mimari yapının kuzey yönünde, kayalara oyulmuş kiliseler yer almaktadır. Burada bulunan kiliselerden birinin kayadan oyulmuş saçağına işlenmiş olan haç motifleri, antroloc’lar (düğümler),baklava dilimleri, hayat ağacı motifleri, bir vazodan dışarı çıkan üzüm salkımlı asma dalları ve kuş motifleri V.yüzyıl Bizans Sanatı özelliklerini yansıtmaktadır.[377]

Soğmatar M.Ö. 400-M.S. 200 tarihleri arasında bir paganist merkezi olmasına karşın Sene Mağara bölgede bulunan Hristiyan Süryanilerin önemli bir merkeziydi.

---

[375] Kürkçüoğlu, ‘‘Şanlıurfa’nın Önemli İki Turizm Değeri: Deyr Yakup ve Çardak Manastırları’’, 28.
[376] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Harran Yolların Buluştuğu Kent*, 1.bs. (Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, 2000), 69-70.
[377] Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, 158.

Zira Soğmatar bölgesinde tanrısal gücü temsil eden gök cisimlerin heykelleri bulunurken Sene Mağara'da Hristiyanlık sembolü haç motifleri bulunmaktaydı.[378]

2.2.6. Çatalat (Çatlar) Manastırı

Soğmatar'ın 16 km. güneydoğu istikametinde, Çatalat Köyü'nde V. yüzyıl Roma İmparatorluğu döneminden kalma yapı kalıntıları bulunmaktadır. Bu mimari yapı kalıntılarından birisi yaklaşık 2 m. eni 4 metre yüksekliği bulunan kemerli bir kapıdır. Diğer kalıntı ise büyük bir yapının köşe duvarlarına aittir.[379]

2.2.7. Deyr-i Kâdi Manastırı

Günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşılamayan bu manastır yapısı, Harran kapılarından Bâbû Fundakı'z - Zeyt denilen yerde bulunmaktaydı.[380] Bu manastır yapısı hakkındaki detaylı bilgiler, En-Nedim'in El-Fihrist eserinde bulunmaktadır. En-Nedim, eserinin bir pasajında Harranlıların bayramlarından bahsederken bu manastıra değinmektedir:

> "*Onların yılbaşı Nisan ayıdır. 1-2-3 Nisan günleri Zühre'yi (Venüs) temsil eden Beltâ putuna (ilâhına) yalvarırlar. Bu günleri grup grup ve birer birer putlarının (ilâhlarının) evine girerler, kurban keserler, hayvanları diri diri yakarlar. 6 Nisan'da Ay ilâhı Sin için bir sığır keserler, gün sonunda etini yerler. 8 Nisan günü oruç tutarlar, kuzu etiyle iftar ederler. Bugün yedi ilâh (gezegen), şeytanlar, cinler, ruhlar için bayram yaparlar. Yedi ilâh için yedi kuzu, körlerin rabbi, şeytan ilâhlar için birer kuzu yakarlar. On beşinci günü kuzey âyini için, kurbanı yaparlar, güneşe taparlar, kurbanlar keserler, yakarlar, yerler-içerler. 20 Nisan'da Deyr-i Kâdi denen manastıra çıkarlar. Bu manastır Harran kapılarından Bâbü Fundakı'z-Zeyt denen yerdedir. İlah Kırkıs Zühal için, kör ilâh Aris yani Merih için Sin ilâhı Ay için birer erkek, dokuz kuzu, yedi ilâh için yedi kuzu, ilâhi'l-cinn için bir kuzu, saatlerin rabbi için bir kuzu keserler. Çok sayıda kuzu ve horoz yakarlar. 28 Nisan günü Harran kapılarından Bâbüsserâb önündeki Sebtî köyünde bulunan manastıra çıkarlar, ilâh Hermes için büyük bir sığır, yedi ilâh, cinlerin ilâhı, saatlerin ilâhı için dokuz kuzu keserler. Yerler, içerler. Bugün hayvan kesmezler.*"[381]

---

[378] Kürkçüoğlu, *Adım Adım Şanlıurfa*, 24.
[379] A. Cihat Kürkçüoğlu vd., *Harran Medeniyetler Kavşağı*, 1. Bs. (Şanlıurfa; Harran Yayınları, 2003), 67.
[380] Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus, II*, 24.
[381] En-Nedim, *El-Fihrist*, 1004.

En-Nedim'i eserinde Deyr-i Kâdi'den bahsederken buranın bir manastır olduğunu belirtmektedir. Bazı kaynaklarda ise buranın Hristiyanlara değil, Harran Sabiilerine ait bir tapınak olduğu öne sürülmektedir.[382]

2.3. NEKROPOLLER

2.3.1 Mor Kosmas ve Mor Damianus Nekropolü

Edessa piskoposu Kona, Beth Şemeş Kapısı'nın[383] dışında yoksullar için bir cüzzam hastanesi inşa ettirmiştir.[384] Bu hastanenin yanına şehit edilen iki hekim Aziz Kosmas ve Aziz Damianus adına birde anıt mezar yaptırmıştır. Daha geç bir döneme ait olan bir belgede kentin güneyindeki ovada Kosmas'ın, kentin yakınlarında bulunan bir kayalığın üzerinde ise Damianus'a ait olmak üzere iki ayrı anıt mezarın var olduğu belirtilmektedir. Bu şehit hekimler tedavileri ile bilindiğinden Mor Kosmas'ın mozolesi Eyyüb'un Kuyusu'na yakın bir yerde, yoksul cüzamlılar için yapılan hastanenin ise bugünkü Eyyübiye Mahallesi'nde, Güney Kapısı'nın civarında olduğunu varsayabiliriz.[385]

2.3.2. Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habib Nekropolü

Hristiyanlık dönemi Edessa şehitlerinden Mor Şmona ve Mor Gurya, Roma İmparatoru Diocletian'ın 297 yılındaki zulmünün başlangıcında başları kesilerek, Mor Habib ise 309 yılında Roma İmparatoru Licinius döneminde diri diri yakılarak şehit edilmişlerdir.[386]

Edessa kentinde mezarlıklar surların dışında yer aldığı gibi, azizlere ait kutsal eşyalarda kentin dışında muhafaza edilmekteydi. Roma İmparatorluğu yasaları kentin içinde gömülmeyi yasaklamaktaydı ve bu yasak M.S. 350 tarihine kadar sürmüştür. Bundan dolayı bu üç şehit şehir surlarının yakınında bulunan tepeye gömülmüş ve burada onlara ithafen bir anıt mezar (mozole) inşa edilmiştir. Anıt mezarın yanı başında bulunan manastırın papazları bu mozolenin etrafına toplanarak günlük ayinlerini gerçekleştirirlerdi. Edessa halkı, 503 yılındaki Pers kuşatması sırasında başta bu mozolenin içinde bulunan üç şehidin kemikleri olmak üzere kentin etrafında

[382] Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus, II*, 630; Seton Lloyd vd., "Harran", 92.
[383] Güney Kapısı
[384] Duval, *Histoire d'Edesse*, 138.
[385] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 241.
[386] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 22.

bulunan bütün şehit kemiklerini alarak Kuzey Kapısı'nın yanında, surların içinde inşa edilmiş olan İtirafçılar Kilisesi'ne taşıdılar.[387]

2.3.3. Havari Toma Nekropolü

Edessa'nın, İsa-Mesih'in mektubu ve tasvirinden sonra en çok saygı duyulan kutsal eşyası; İsa'nın ölümünden sonra emri üzerine Aday'ı Edessa'ya gönderdiğine inanılan ve Doğu'nun Havarisi olarak kabul edilen Aziz Toma'nın naaşı idi.[388] Efsaneye göre Aziz Toma Hristiyanlığı yaymak için gittiği Hindistan'da şehit düşerek buraya defnedilmiş ve zamanla bir tüccarın kemiklerini Edessa'ya getirdiğine inanılır.[389] Edessa Piskoposu Kora (Kyrhos) tarafından Ağustos 394 yılında tabutu kentin güneybatısında, muhtemelen Balıklıgöl'ün kuzeyinde inşa edilmiş olan bir kiliseye nakledildi.[390]

2.3.4. Çamlık Parkı Nekropolü

Şanlıurfa merkezde yer alan Çamlık (Şehitlik) Parkı dönemin müze müdürü olan Osman Öçmen tarafından 1997 yılında yapılan kazı çalışmalarında burasının I. ile III. yüzyılları arasına ait Roma dönemi mezarlığı olduğu tespit edilmiştir.[391]

Bir ayı bulan kazı çalışmaları neticesinde yedi adet kaya mezarı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu mezarların birinin döşemesinde bir görüşe göre, Edessa krallarından VIII. Büyük Abgar (M.S. 117-212), diğer bir görüşe göre de İsa-Mesih ile mektuplaştığına inanılan ve Edessa'da Hristiyanlığı kabul eden V. Abgar Ukkama (M.S. 13-50), sırtında pelerini ile mezarı yaptıran aile bireylerinin arasında tasvir edilmiştir. Son yıllarda bu kaya mezarı içerisindeki mozaik ile birlikte kapatılmış ve düzenlenen parkın altında kalmıştır.[392]

2.3.5. Kızılkoyun Nekropolü

Antik Edessa Nekropolü olarak da adlandırılan Kızılkoyun Nekropolü'nun kurtarma kazısı ve temizlik çalışmaları 18. 06. 2012 yılında Şanlıurfa Müze Müdür Vekili Celal Uludağ başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Yapılan kurtarma kazılarında

[387] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 228.
[388] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 229.
[389] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 297.
[390] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[391] Abdullah Ekinci, *Müze Şehir Urfa*, 104.
[392] Kürkçüoğlu, ''Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları İçindeki Sit Alanları'', 116.

M.Ö. I. ve M.S. IV. yüzyılları arasında kullanıldığı tahmin edilen 75 adet kaya mezarı tespit edilmiştir. Kazı çalışmalarında gün yüzüne çıkartılan kültür varlığı buluntular, genel itibari ile Roma ve Geç Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir.

Kızılkoyun Nekropolü'nun bulunduğu alan dik yamaç ve kireç taşı kayalıktır. Dik yamaçlardan faydalanılarak her taraçada mezarlar sıralanmıştır. Bu mezarlar kare ve dikdörtgen şekilde tek odalı mezarlar, ön girişli tek odalı mezarlar, ön girişli çok odalı mezarlar, iç içe iki veya üç odalı mezarlar ve tek odalı dromoslu[393] mezarlardır. Nekropol alanında bulunan mezarların iç kısımları farklı mimarilere sahiptir. Bu mimari farklılığın gömülen kişilerin statü farklılıkları, meslek farklılıkları ve ekonomik farklılıkları sonucu doğduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca yapılan kazılarda bir nişin içerisinde yer alan birer adet Roma Dönemi'ne ait mezar odası koruyucu asker heykeline rastlanmıştır.[394]

2.3.6. Kale Eteği Nekropolü

Şanlıurfa merkezde yer alan Kale Eteği Nekropolü'nun kazı çalışmaları 18. 06. 2012. Yılında Şanlıurfa Müze Müdür Vekili Celal Uludağ başkanlığında gerçekleştirilmiştir. 47.000 m^2 alanda yapılan çalışmalar neticesinde M.S. II.-VI. yüzyıllara tarihlenen 76 adet Geç Roma Dönemi kaya mezar odaları tespit edilmiştir. Bu alanın kazı çalışmaları öncesinde iskân olarak kullanılması bazı mezar odalarının zarar görmesine neden olmuştur.

Kale Eteği Nekropolü'nde gün yüzüne çıkartılan mezar odaları dromoslu kaya oda mezarlar ve dromossuz kaya oda mezarlar şeklindedir. Bu mezar odaları arazinin topografyasına göre yamacın doğu ve batı yönlerinde uzanan eteklere yapılmıştır. Kayanın oyulması ile yapılan bu mezar odaları planları ve büyüklükleri bakımından birbirinden farklıdır. Farklı ebatlarda yapılmış olan kaya mezar odalarının ailedeki birey sayılarına göre değişkenlik gösterdiği tahmin edilmektedir. Mezar yapılarının genelinde, yürüme zemininden itibaren bir eğimle basamaklarla inen dromos kapı başlangıcında bitmektedir. Mezar odalarının kapıları, bazı

[393] Antik çağlarda çoğunlukla tümülüs veya toprak altında bulunan mezarlarda, mezar odasına girişi sağlayan dar ve uzun geçit.
[394] Müslüm Demir, ''Şanlıurfa Kızılkoyun ve Kale Eteği Nekropolü Kurtarma Kazı ve Temizlik Çalışmaları,'' *Harran ve Çevresi Arkeoloji*, ed. Mehmet Önal vd. (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019), 251-260.

mezarlarda dikdörtgen monoblok şeklinde taşın konulmasıyla bazılarında ise silindir şeklindeki mono blok taşın konulmasıyla kapatılmıştır.

Mezar odalarının üç kenarında ölülerin üzerine yatırıldıkları kemerli (arcosoliumlu) kliniler ve ‘‘locus’’ adı verilen, ölüyü içine gömmek amacıyla kaya mezar odasının duvarına dik açılan nişler[395] bulunmaktadır. Alanın topoğrafik yapısından dolayı mezar odalarına girişi sağlayan dromosların üst kısımları tonoz ile kapatılmıştır. Buradaki tonoz yapı ihtiyacının mezar odalarına dışarıdan gelen su, toprak gibi istenmeyen maddelerin engellemesi için olduğu tahmin edilmektedir.

Kale Eteği Nekropolü alanında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, eski dönemlere ait mozaikler tespit edilmiştir. Edessa Kralı Abgar dönemine ait bir mozaik yazıtında; ‘‘*Ben Aşadu oğlu Barsimya, bu ebediyet evini benim için, çocuklarım için, efendim ve velinimetim Abgarın hayatı için yaptım. Aşadu oğlu Hannan*’’ yazılmaktadır. Zenodoro Mozaiği yazıtında ‘‘*beş yüz yetmiş yılının şubat ayında, bu ebediyet evini kendim için çocuklarım için yaptım. Ben Bar’ata oğlu Abdnahay … Bar’ata’nın eşi, Za’rura’nın kızı*’’ yazılmaktadır. Bulunan mozaik yazıtlarında da anlaşılacağı üzere, Edessa halkı nekropolleri ölümden sonra yaşamın devam ettiği sonsuzluk ebediyet evi olarak gördükleridir. Kazı çalışmalarında tespit edilen kaya mezar odalarında, ölü hediyesi olarak bırakılan çok sayıda pişmiş topraktan yapılan kandillere rastlanmıştır.[396]

2.4. KEŞİŞ MAĞARALARI

2.4.1. Çoban (Keşiş) Mağaraları

Çoban Mağaraları, Şanlıurfa İli’nin Harran İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu alanda, Roma dönemine tarihlenen on adet mağara bulunmaktadır. Ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş bu mağaralar yaklaşık 3 x 3 m genişliğindedir. Bu yapıların Roma döneminde kaya mezar olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.[397] Ancak, Roma Dönemi’ne ait mezarların genellikle yerleşim yerlerinin hemen dışına yapıldığı bilinmektedir. Bu mağara yapılarının çevresinde

[395] Genellikle kemerli duvar hücresi. Bkz. *Birecik, Halfeti, Suruç Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları,* ed. Aynur Durukan (Ankara: GAP Yayınları, 1999), 425.
[396] Müslüm Demir, Şanlıurfa Kızılkoyun ve Kale Eteği Nekropolü Kurtarma Kazı ve Temizlik Çalışmaları, 256-260.
[397] Harran – Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, “Harran Yönetim Planı”, erişim: 27 Mart 2022, https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/68245,uyp-harran-yonetim-planipdf.pdf?0

Roma dönemine ait herhangi bir yerleşim yeri henüz tespit edilmediğinden dolayı, bu yapıların kaya mezarı olarak kullanılma ihtimali oldukça zayıftır. Bu mağaraların daha çok keşişler tarafından ibadet ve barınma amaçlı olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Hristiyanlığın erken dönemlerinde keşişlerin inziva hayatı için yerleşim yerlerinin dışını tercih etmeleri bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Öte yandan, bu mağara yapılarının, Tektek Dağları'nda hayvanları otlatan çobanlar tarafından geçici bir süreliğine barınma amaçlı olarak kullanıldığı rivayet edilmektedir.[398]

2.4.2. Gologoç Harabeleri

Hristiyanlığın ilk dönemlerine tarihlenen bu harabeler, Çatalat Manastırı'nın 10 km güneyinde, Tektek Dağları bölgesinde yer almaktadır. Bu kutsal yapının Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Edessa dağlarına inzivaya çekilen keşişlerin inşa ettikleri tahmin edilmektedir. Bu yapı bloklar şeklinde kesilmiş kalker taşlarından oluşmaktadır. Günümüze bu yapıya ait sadece silmeli büyük kemer kalıntısı ulaşabilmiştir.[399]

2.4.3. Yolbilen (Heftamal) Mağaraları

Kayaya oyulmuş bu mağaralar, Viranşehir ilçesinin Yolbilen (Heftamal) Mahallesi'nde yer almaktadır. Bu mağaraların, Hristiyanlığın ilk evrelerinde Edessa çevresindeki dağlarda inziva hayatına çekilen keşişler tarafından sığınma amaçlı inşa ettikleri tahmin edilmektedir.[400]

---

[398] Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, (Şanllıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, -), 193.

[399] "Mezopotamya'nın İncilerinden Viranşehir," *GAP Şehir Dergisi*, 2 (Konya: GAP Gündem Gazetesi, 2021), 75-77; Viranşehir Belediyesi, "Gologoç Harabeleri", erişim: 13 Ekim 2021, https://www.viransehir.bel.tr/content/files/turizm-reh_(4).

[400] Akbıyık, Mehmet. *Şanlıurfa İlinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Pllanlamaya Yönelik Öneriler* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 103; Viranşehir Belediyesi, "Yolbilen (Heftamal Mağaraları", erişim: 13 Ekim 2021, https://www.viransehir.bel.tr/content/files/turizm-reh_(4).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HRİSTİYAN DİN ADAMLARI

3.1. EDESSA KİLİSESİ'NDEKİ HİYERARŞİK YAPILANMA VE DİNİ MAKAMLAR

3.1.1. Hiyerarşik Yapılanma

Edessa Kilisesi, III. yüzyılın sonlarından itibaren ciddi bir hiyerarşik kurumsal yapılaşmanın içine girmiştir. Özellikle İznik Konsili'nden sonra, idari yönden Antakya Kilisesi'ne bağlanmasıyla Metropolitlik merkezi olmuştur.[401] Edessa Kilisesi'nin Metropolitlik yetkisi bütün Osrhoene bölgesini kapsamaktaydı. İdari yetkisi altında başlıca şu önemli Episkoposluk merkezleri bulunmaktaydı: güneyde Harran ve Rakka, doğuda Viranşehir ve Resulayn, batıda Suruç ve Birecik bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra Kirkesion, Tell-Mahre, Dausara, Himeria, Nea Valentia, Marcaupolis ve Ma'ratha bölgeleri de Edessa Kilisesi'nin idari yetkisi altında bulunmaktaydı[402].

3.1.2. Dini Makamlar

Kilise yönetiminde başlangıçtan itibaren dini makamlar üç sınıfa ayrılmıştı: Diyakosluk, Keşişlik (Papazlık) ve Episkoposluk.[403]

3.1.2.1. Episkoposluk

Kilise yönetiminde en üst rütbedir. Gözetmen anlamına gelen Episkoposluk, Yunanca kökenli bir kelimedir. Episkoposluk; Patriklik, Mafiryanlık ve Metropolitlik olmak üzere üçe ayrılır.[404]

3.1.2.1.1. Patriklik

En üst dini lider makamıdır. Episkoposların ve metropolitlerin başıdır. V. asırda Patriklik rütbesi Antakya, Roma ve İskenderiye Kiliselerine verilmiştir[405].

---

[401] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 453.
[402] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 182.
[403] Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 309.
[404] İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, 71.
[405] Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 1. bs. (İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2003), 86-87; İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, 71.

3.1.2.1.2. Mafiryanlık (Catlitlik)

Genel anlamına gelen Mafiryanlık, Patriklik makamının bir altı ve Metropolit makamının bir üstüdür.[406]

3.1.2.1.3. Metropolit

Patrikhane dışındaki cemaat mensuplarının yaşadıkları yere Matranlık adı verilmekteydi. Matran, patrikten sonra gelen en yetkili kişidir. Ruhani ve İdari yetkileri bulunan Matranlık idaresi, piskoposlardan oluşurdu. Günümüzde Matran kelimesi yerine, Yunanca kökenli olan Metropolit kelimesi kullanılmaktadır. İslam kaynaklarında Matran kelimesi, "Hristiyan tebaa arasındaki davalara bakan kadı" olarak geçmektedir.[407]

3.1.2.2. Papazlık (Keşişlik)

Bu rütbeye sahip olabilmek için, Diyakosluk basamaklarından geçmek gerekir. Diyakosluk makamında, evlenen bir kişinin erişebileceği en son rütbe Papazlıktır. Papazlıkta, cemaat içi ve cemaat dışı faaliyetleri ile kendisini kanıtlamış olan kişiye, Başpapaz anlamına gelen "Horepiskopos" unvanı verilir. Başpapaz rütbesinde bulunan kişi evlenebilir fakat eşi ölünce tekrar evlenemez.[408] Evlenmeyen ve bekâr olan papaza ise, "Rahip" denir.[409]

3.1.2.3. Diyakosluk

Bu basamakta bulunanlar, kiliselerde papaz yardımcısı olarak görev yaparlar. Tanrı'nın kutsal sözlerini yaymak ve halkı kiliseye gelmeleri için teşvik etme gibi sorumlulukları bulunur. Mürennim, Okuyucu, Mürettip, Başdiyakos ve İncili Diyakos gibi alt birimleri mevcuttur.[410]

3.1.2.3.1 Mürennim (Mzamrono)

Ayin esnasında okunacak olan ilahilere eşlik eden, güzel sesli ve protokol bilgisi olan kişi ve kişilerdir. Mürennim olan kişinin 10 yaşını bitirmiş olması ve gerekli kilise öğrenimini bilmesi lazımdır. Bu basamakta yer alan kişileri bir sonraki

---

[406] İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, 71.
[407] Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar*, 60-63; Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 87.
[408] Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 85.
[409] Günel, Türk *Süryaniler Tarihi*, 309.
[410] İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*,72; Duygu vd., *Kristilojiye Giriş*, 25.

basamağa terfi ettikleri zaman tören düzenlenir. Bu tören esnasında kademe atlayacak olan kişinin, başının her tarafından bir tutam saç kesilerek tepsi içerisinde temiz bir yere bırakılır. Bu uygulama Pazar ayininden sonra yapılan takdis ve atamanın ufak bir ayrıntısıdır.[411]

3.1.2.3.2. Okuyucu (Koro)

Pazar günleri yapılan ayinler esnasında ilahi söyleyen koro üyelerinden birisidir. Bu rütbede bulunan kişinin 12 yaşını geçmiş olması ve ilköğrenimini tamamlamış olması gerekir. Bu makamı büyük çoğunlukta "Ahid'in Çocukları"ndan oluşuyordu.[412]

3.1.2.3.3. Mürettip (Afodyakna)

Kilisenin düzen ve intizamından sorumludur. Ayin esnasında ortamın tertip ve düzene sokulması için gereken işlerden mesuldür. Bu basamakta bulunan kişinin 17 yaşını doldurmuş olması ve kilise tarihini bilmesi gerekir.[413]

3.1.2.3.4. İncili Diyakos (Evangebya)

Kilisenin işlerinde papazın hizmetçisidir. Ayin yönetme yetkisi yoktur. Fakat papazın olmadığı zamanlarda duayı başlatabilir ve yönetebilir. Aynı zamanda papazın yokluğunda vaftiz, vaiz, nikah ve cenaze işlemlerini gerçekleştirebilir. Bu rütbeyi alacak kişinin, 17 yaşını doldurmuş olması ve kilise tarihini bilmesi gerekir.[414]

3.1.2.3.5. Başdiyakos (Arhedyakno)

Bu basamakta yer alan kişi, papazın bir numaralı yardımcısı ve diyakosların başkanıdır. Ayinlerde icra edilen seremoninin yöneticisi durumundadır. Alt rütbede bulunan diyakosların mesul oldukları işleri belirler. Diyakoslar arasında oluşabilecek tatsız olayları araştırır ve buna bağlı yaptırımlarda bulunabilir. Bu rütbede yer alacak kişinin, 25 yaşını tamamlamış ve kilise hizmetlerini kavramış olması gerekir.[415]

---

411 Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 83.
412 Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya 1:*, 454; Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 83.
413 Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 83-84.
414 İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, 72-73.
415 Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, 84.

3.1.3. Edessa'da Din Adamlarının Yetkileri

Edessa piskoposlarının yargı alanındaki yetkileri, bütün Osrhoene eyaletini kapsamaktaydı. Edessa piskoposu, güneyde Harran ve Rakka, batıda Batnae ve Birecik, doğu istikametinde ise Viranşehir ve Resulayn'daki komşu piskoposlukları denetlemek ile yükümlüydü.[416] Piskoposların kendi astları üzerindeki yetkileri tam olduğu gibi, kendisine itaat etmeyen bir papazı geçici süreliğine görevden uzaklaştırma ve aforoz etme gücüne sahipti. Papazların ise üstleri konumunda bulunan piskoposların keyfi eylemlerine karşı, patriklik mahkemesine ve imparatorun kendisine başvurma hakları bulunmaktaydı. Bu konudaki en güzel örnek şüphesiz piskopos Hiba'dır. Kilise mallarını zimmetine geçirmekle suçlanan Hiba, geçici süreliğine görevden uzaklaştırılmış ve Kadıköy Konsili'nde yargılanmasından sonra görevine tekrar dönmüştür. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Edessa piskoposunun otoritesi geniş bir alanı kapsamaktaydı. Zira Hiba, Kadıköy Konsili'nde yargılanırken kendi otoritesinin altında yaklaşık iki yüz din görevlisinin olduğunu ileri sürmüştü.[417]

Kilise yönetiminde piskopostan sonra en yetkili kişi olarak "Rabbaita (Vekilharç)" gelirdi. Kilisenin hazinesinden ve gayrimenkullerden sorumludur. Vekilharç, "Bena-ı Qıyomo" yani "Ahit'in Erkek Çocukları" arasından atanmak zorundaydı. Ahit'in Çocukları (Benay-ı Qıyomo ve Benat-ı Qıyomo) papazlara bağlıydı. Papazlar özel olarak bunların mutluluklarından sorumluydu. Ahit'in Çocukları bölge papazları için konulmuş kuralların birçoğuna uymak zorundaydı.[418] Rabbula piskoposluk döneminde yazdığı kurallarda, bu grubun sorumluluklarına detaylı olarak yer vermektedir.[419]

Edessa Piskoposu, kilisenin büyük giderleriyle de ilgilenmek zorundaydı. Kilise yönetimi ek vergilerden muaf tutulsa da kendi arazileri için vergi ödemek zorundaydı. Ayrıca kutsal mabetlerin bakımı ile ilgilenmek, kilise mensuplarının

---

[416] Kirkesion, Tell-Mahre, Himeria, Dausara, Nea Valentia, Marcaupolis ve Maratha bölgeleri de Edessa Kilisesi'nin yargı yetkisi altındaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 182.

[417] Kadıköy Konsili'nde, Hiba'yı destekleyen belgeyi imzalayan kilise mensupları arasında; on yedi papaz, otuz yedi diyakoz, on üç alt diyakoz ve bir papaz adayı bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Segal*, Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*,182.

[418] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*,182-185.

[419] Bu kurallar Edessa Piskoposu Rabbulla tarafından kilise mensupları için yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 143-149.

maaşlarını ödemek, ihtiyaç sahiplerinin giderlerini karşılamak ve esirlerin fidyesi için para harcamak zorundaydı. Piskopos bu özel ihtiyaçlar için sık sık bağış toplamaktaydı. Öte yandan piskopos resmi konağında oturarak misafir kabul ederdi. Kutsal Şehitler yortusunda şarap temin eden kişi yine piskopostur. Paskalya yortusunda kilise mensuplarını toplayarak onlara hitaben bir konuşma yapardı ve şenlik şerefine hediyeler verirdi.[420]

Edessa piskoposları kentin imar faaliyetlerine de önderlik etmişlerdir. Örneğin Nona, kendi piskoposluk döneminde bir kilise, bir vaftizhane, cüzamlılar için bir hastane, birçok manastır, köprü ve kule inşa ettirmiştir.[421] Edessa Metropolitliğine bağlı olan Birecik Piskoposu Sergius, imparatordan aldığı para ile kentin surlarını onarmıştır.[422] Edessa Piskoposu Petrus kendi döneminde imparatorun talimatı ile bir kilise yapmış ve kentin surlarını onarmıştır.[423]

Edessa'da, şehirde olduğu gibi kırsal alanda da kilise otoritesi sağlam yer edinmiştir. Köylerde piskoposun görevlendirdiği "Periodeutes"[424], onun yardımcısı "Presbyter"[425], papazlar, diyakozlar ve "yaşlı insanlar" bulunmaktadır.[426]

3.2. EDESSA PİSKOPOSLARI

3. 2. 1. Edessa Kilisesi'nin İdari Yönetimi

Efsanevi menkıbelere göre Edessa'nın ilk piskoposu, Hristiyanlığı Edessa kentine getiren Aday'dir. Aday faaliyetleri ile bu yeni inancın Edessa'da yayılmasını sağlamış ve görevini yerine getirdikten sonra ardılı olarak Agay'ı takdis etmiştir. Agay'ın Edessa piskoposluğu dönemi fazla sürmemiştir. Aday Menkıbesi'ne göre Agay, Kral Abgar'ın paganist oğlu Manu'nun isteğini yerine getirmeyi reddettiği için ayakları kırılmak suretiyle acı bir şekilde öldürülmüştür.[427] Yine bu menkıbenin aktardığına göre, Agay'ın ölümü ani olduğundan dolayı yerine kimseyi takdis etme fırsatı bulamamıştı. Bunun üzerine kaynaklarda Agay'ın ardılı olarak kabul edilen Palut, Antakya'ya giderek, buranın piskoposu olan Serapion tarafından kutsanarak

[420] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 181-183.
[421] Duval, *Histoire d'Edesse*, 176.
[422] Mar Yeşua*, Vakayiname*, 52.
[423] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 501.
[424] Bölge rahibi.
[425] Papaz.
[426] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 184.
[427] Bu efsanevi hikâyenin ayrıntısı için bkz. Phillips, *The Doctrine of Addai*, -48 vd.

takdis edildi.[428] Fakat Edessa piskoposları listesinde sıralamayı bu şekilde kabul etmek hata olur. Çünkü Aday- Agay- Palut ve Serapion bağlantısı kronolojik olarak mümkün görünmemektedir. Bu kronolojik hatayı ilerleyen bölümlerde "Palut" başlığı altında detaylı olarak açıklamaya çalışacağız.

Edessa piskoposluk makamında Agay ile Palut arasında bir belirsizlik bulunmaktadır. Burkitt bu boşluğu İsani, Hastasp ve Akay ile doldurmayı önermektedir.[429] Fakat bu üç ismin dini rütbeleri ve hangi dönemlerde yaşadıkları belirsizken, bu öneriyi kabul etmek büyük bir hata olur.[430]

Edessa'nın piskoposluk makamında Agay ile Palut arasındaki belirsizliğin bir başka benzeri Palut ve Qona arasında görülmektedir. Zira değerli bir belge olan Meçhul Urfalı Vakayinamesi, Qona'dan önceki hiçbir Edessa Piskoposunun adını anmamaktadır. Palut muhtemelen II. yüzyılın sonlarında veya III. yüzyılın başlarında Edessa Piskoposu makamında bulunurken; Mor Qona ise Urfalı Vakayinamesi'ne göre III. yüzyılın sonlarında bu makama gelmişti. Şarbel'in İşleri ve Barsamya'nın İşleri, Edessa piskoposluk listesinde Palut'un ardılı olarak Abshelama ve Barsamya adlarını vermektedir. Hayes ise, bu iki isimden sonra Tiradat ve Şolulo'yı; Barsamya ve Qona arasına piskopos olarak yerleştirilebileceğini belirtmektedir.[431] Fakat bahsi geçen bu isimlerin hakkında kesin bir bilgi bulunmadığından dolayı sıralamayı bu şekilde kabul etmek ciddiyetten uzaktır.

Meçhul Urfalı Vakayinamesi'ne göre, Edessa'da III. yüzyılın başlangıcına kadar piskoposluk yapanların listesi şöyledir:[432]

Qona	289-313
Sacad/So'ad	313-324
Aytaloha/Aitallaha	324-346
Abraham/Abrohom	346-361
Barses/Barse	361-378
Valagaş/Eulogius	379-387

[428] Phillips, The Doctrine of Addai, 50; Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 18.
[429] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 30 vd.
[430] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 412.
[431] Hayes, *Urfa Akademisi*, 137-138.
[432] Duval, *Histoire d'Edesse*, 138, 168; Hayes, *Urfa Akademisi*, 137.

Cyrus/Kyrrhos	387-396
Silvanus/Silwanus	396-398
Pequida/Fqido	398-409
Diyogen/Diogenes	409-412
Rabbula	412-435
İbas/Hiba	435-457
Nonnus/Nona	457-471
Cyrus/Qiyore	471-498
Petros/Pierre	498-510
Paulos/Fawlus	510-523

3.2.2.1. Aday (Thaddeus)

Tarihi vesikalara göre, Hristiyanlığı Edessa'ya getiren ve yayan ilk kişidir. Edessa'nın bilinen ilk piskoposudur. Aynı zamanda İncil'i ilk defa Edessa halkına öğretmiştir.[433]

Daha önce değindiğimiz Abgar-İsa menkıbesinde Kral Abgar, İsa-Mesih'i yaşadığı kente davet eden bir mektup yazmıştı. İsa-Mesih ise Abgar'a cevap olarak verdiği mektubunda, bulunduğu yerdeki görevinin henüz bitmediğini ve kendisinden sonra ona bir öğrencisini göndereceğini belirtmişti. Menkıbenin devamında İsa-Mesih göğe yükseldikten sonra On İki Havarilerden Toma olan Yahuda, Abgar'a verilen teminatı yerine getirmek için Yetmişlerden biri olan Aday'ı Edessa kentine göndermiştir. Edessa'ya gelen Aday, Filistinli bir Yahudi olan Tobias oğlu Tobias'ın evinde kalmıştır.[434]

Aday, Edessa'da Hristiyanlık ile ilgili verdiği vaazda başta Kral Abgar olmak üzere birçok kişinin yeni dini tecrübe etmesini sağlamıştır. Daha sonra Aday, burada Abgar'ın masraflarını karşıladığı bir kilise inşa etmiştir.[435] Başta Agay olmak üzere

[433] Cihat Kürkçüoğlu, "İnanç Turizminin Dünyadaki Önemli Bir Merkezi: Peygamberler Kenti Urfa", *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, ed. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 104.
[434] Phillips, *The Doctrine of Addai*, 5-6; Eusebius, *Kilise Tarihi*, 31; Han J.W.Drijvers, "Early Syriac Christianity: Some Recent Publications", *Vigiliae christianiane*, 50/2(1996): 171.
[435] Cureton, *Ancient Syriac Documents*, 13-14.

Palut, Abdşlomo ve Barsamya, Aday'ın öğrencileri oldular. Aday ile birlikte Eski ve Yeni Ahid'i, Paygamberleri ve Havarilerin işlerini incelediler.[436] Havari Aday, Edessa kentinde vaazlar vererek yeni dini tebliğ etmeye devam etmiştir. Şehir dışında bulunan köylerde de kiliseler inşa etmiş ve buralara papazlar atamıştır.[437]

Hristiyanlığı Edessa'da inşa eden Aday,[438] öğrencileri ile birlikte Mezopotamya'nın birçok yerine giderek yeni dini tebliğ etmeye başlamışlardır.[439] Havari Aday'ı bütün bu misyonerlik faaliyetleri sonucu yorgun düşmüştür. Öleceğini anlayan Aday, yerine ardılı olarak Agay'ı seçti; diyakon görevinde bulunan Palut'u papazlığa yükseltti ve yazıcı Abdşlama'yı diyakonluğa atadı.[440] Aday, orada bulunanlara, İsa-Mesih'in yolunda gitmelerini, bu yeni inanışa hizmet etmelerini, ibadet ve doğruluktan ayrılmamalarını, dünya malına tamah etmemelerini ve bu dünyada hiçbir şey elde edemeyecekleri üzerine nasihatlerde bulunmuştur. Bunun üzerine orada bulunan Agay, Palut, Abdslomo ve diğer yoldaşları, onun öğrettiği yoldan gideceklerini ve ondan devraldıkları bu mirası, kurtuluş gününe kadar tebliğ edeceklerini ifade etiler.[441] Ayrıca Aday, havarilerine kiliselerde; Yasa ve Peygamberlere, İncil'e, Simon Petrus'un[442] Roma'dan, Zebede oğlu Yuhanna'nın[443] Efes'ten gönderdiklerine uymalarını, Aziz Pavlos'un mektuplarını ve On İki Havarinin İşleri'ni okumalarını ve esas almalarını tavsiye etmiştir.[444]

Aday, İyar[445] ayının 14'ünde ölmiştür. Bütün şehir halkı üzüntüden dolayı büyük üzüntü ve matem içindeydi. Onun ölümüne sadece Hristiyanlar değil, aynı zamanda şehirde yaşayan Yahudi ve Pagan halkları da yas içindeydiler. Ancak onun ölümüne en çok başta Kral Abgar olmak üzere, sarayın ileri gelenleri üzülmüşlerdi. Abgar büyük bir saygıyla onun cenazesini taşıdı ve büyüklerinden biri öldüğünde onları gömdüğü gibi gömdü. Aday'in cenazesi Kral Abgar'ın hanedanının bulunduğu

[436] Hayes, *Urfa Akademisi*, 35; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*,1: 401.
[437] Phillips, *The Doctrine of Addai*, 38.
[438] Drijvers, "Early Syriac Christianity", 165.
[439] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 402.
[440] Duval, *Histoire d'Edesse*, 87-88; Phillips, *The Doctrine of Addai*, 39.
[441] Phillips, *The Doctrine of Addai*, 39-45.
[442] Diğer bir adı Aziz Şem'un. İsa-Mesih'in On İki Havarilerinden birisidir.
[443] Aziz Yakup'un kardeşi, ikisi de On İki Havariler arasındadır.
[444] Hayes, *Urfa Akademisi*, 35; Duval, *Histoire d'Edesse*, 88.
[445] İbrani takvimine göre, resmi yılın sekizinci ayıdır ve dini yılın ikinci ayıdır. 29 gün süren bu ay, Gregoryen takviminde Nisan-Mayıs aylarına denk düşer.

mezarlığa, süslü ve görkemli bir lahitin içine konuldu.[446] Tüm kilise mensupları onun ölüm yıldönümünü her yıl andılar.[447] The Doctrine of Addai başta olmak üzere bazı kaynaklar, Aday'in naşını, kendisinin inşa ettiği kiliseye gömüldüğünü ileri sürmektedirler.[448]

3.2.2.2. Agay

Edessa'da Aday'ın ölümünden sonra kilise yönetimi Agay'a geçmiştir. Aday'ın ardılı olarak kutsadığı Agay, zincirlerin ve krallık tacının yapımcısı olarak bilinmektedir.[449] Agay'in yardımcıları Palut ve Bar Şlomo (Ab Şlomo)'dur.[450] Agay ile ilgili tarihi vesikalarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Kral Abgar'ın ölümünden sonra, putperest olan oğlu Manu tarafından acı bir şekilde öldürülmüştür.[451] Ölümü ile ilgili Süryani kaynaklarında kısa bir anekdot bulunmaktadır:

"*Abgar'ın ölümünden birkaç sene sonra, şehirdeki huzur ve sükûnetten rahatsız olan oğullarından biri, kilisede olduğu bir sırada Agay'a şu emri gönderdi: "Atalarım için yaptığın gibi, benim için de altından bir serpuş yap!" Agay ona cevap olarak, "Artık Mesih adına kehnutluk yapıyorum. Şeytanın başlığı olan serpuşu yapamam." Agay'ın bu itaatsizliği üzerine, O, bir adamını kiliseye göndererek, vaaz vermekte olan Agay'ın ayaklarını kırdırdı. Agay ölürken, Palut ve Ab Şlomo'dan şu ricada bulundu: "Beni hakikati uğruna canımı verdiğim bu kiliseye defnedin*…" Kilisede ve tüm şehirde, onun cemaati arasında hissedilen acı kederin ötesinde, Aday öldüğü zaman hissedilen acı ve kedere benzer bir üzüntü ve acı oluştu. Ayakları kırılan Agay, kısa bir süre zarfında (kan kaybından) ölünce, Palut'u takdis edemedi.[452] Agay vefat ettikten sonra, naaşı Büyük Kilise'nin içinde, kapının hemen yanında, erkekler sahını ile kadınlar sahının arasına gömülmüştür.[453]

---

[446] Hanedanlığa ait bu mezarlığın Edessa Kalesi civarında olduğu düşünülmektedir. Bkz. Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 122.
[447] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 122.
[448] Phillips, *The Doctrine of Addai*, 46; Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 103.
[449] Hayes, *Urfa Akademisi*, 35.
[450] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 409.
[451] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 18; Duval, *Histoire d'Edesse*, 88.
[452] Phillips, *The Doctrine of Addai*, 48 vd; Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*,122-123.
[453] Hayes, *Urfa Akademisi*, 46; Duval *Histoire d'Edesse*, 88.

3.2.2.3. Palut

Edessa Piskoposu Palut'un yaşamı ve kilise yönetimi hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Aday Menkıbesi'nde Palut'un piskopos oluşu ile ilgili bilgi yer almaktadır. Menkıbeye göre:

> "*Ayakları Manu tarafından kırılan Agay, kısa bir süre sonra (kan kaybından) ölünce yerine Palut'u takdis edemedi. Bunun üzerine Palut Antakya'ya gitti. Antakya Piskoposu Serapion tarafından kutsanarak piskoposluk makamına yükseldi. Serapion da Roma Piskoposu Zephyrinus'tan piskoposluk yetkisi almıştı. Zephyrinus da bu yetkiyi, Efendimiz Mesih'ten bu yetkiyi alan Mor Şem'un'dan alanlardan almıştı*."[454]

Menkıbede olduğu gibi çoğu kaynakta Palut, Agay'ın ardılı olarak kabul edilmektedir. Fakat sıralamayı bu şekilde kabul etmek tarihi bir hata olur. Zira Aday-Agay-Palut-Serapion bağlantısı kronolojik olarak mümkün değildir.[455] Aday'ın Edessa'ya gelişi İsa'dan hemen sonradır. Muhtemelen M.S. 29-31 arası. Vefatı ise 35-40 yılları arası. Ardılı olan Agay'ın piskoposluğu 41-45 yılların arasındadır.[456] Menkıbede Palut'un Agay'ın ardılı olduğu öne sürülmektedir. Menkıbede adı geçen Serapion'un Piskoposluk dönemi 190-220 yılları arasında[457] olduğuna göre, Palut'un Agay'ın ardılı olması mümkün değildir. Burada yapılan bir başka hata ise, Serapion'un Roma Piskoposu olan Zephyrinus tarafından takdis edildiği ifadesidir. Zira Serapion'un piskoposluk döneminde Zephyrinus henüz piskoposluk makamında bulunmuyordu.[458]

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Edessa'nın piskoposlar listesinde Agay'dan hemen sonra Palut'u yazmak kronolojik bir hataya neden olur. Fakat 190-200 yılları arasında Serapion'un kutsadığı kişi kesinlikle Palut'tu. Palut, Agay'ın hemen ardılı olmasa da Serapion ile aynı çağda yaşamıştır. Palut muhtemelen II. yüzyılın sonlarında ya da III. yüzyılın hemen başında Edessa Piskoposluğuna getirilmiş olmalıdır. Edessa ve Antakya Kiliselerinin birleşmesi sonucunda, ilk olarak bu dönemde Edessa Kilisesi, Yeni Ahit'in; Roma ve Batı tarafından kabul edilen yeni

[454] Sidney, H. Griffity, "The Doctrina Addai as a Pradıgm of Christian Thought in Edessa in The Fifth Century", *Journal of Syriac Studies*, 6/2(2009): 283; Phillips, *The Doctrine of Addai*, 50.
[455] Ross, *Roman Edessa*, 135.
[456] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 411.
[457] Fortescue, *The Orthodox Eastern Church,* 17; Ross, *Roman Edessa*, 135.
[458] Hayes, *Urfa Akademisi*, 126-127.

bir versiyonu ile donatıldı. Bu yeni versiyon daha önce Edessa Kilisesinin sahip olduğu Süryanice İncillerin yerine geçmişti. Kilisenin yönetimini ve ibadet etme kurallarını etkileyen bu yeni değişiklikler dolayısıyla Palut'un piskoposluğu, kilisede tam bir devrim olmuştu ve Edessa Kilisesi'nin yeniden kurulması demekti. Gösterişten uzak başlangıç dönemleri olan, I ve II. yüzyıllarda Batı'nın kiliselerinden bağımsız ve Ortodoksluğu tartışmalı olan Edessa Kilisesi, aradan fazla zaman geçmeden sadece bir anı oldu.[459]

3.2.2.4 Qona

Qona'nın hayatı ve kilise yönetimi ile ilgili kaynaklarda bilgiler kısıtlıdır. Meçhul Urfa Vakayinamesi'ne göre 289-313 yılları arasında Edessa Piskoposu Qona'ydı.[460] Qona'nın piskoposluk döneminde, İmparator Diocletianus (284-305) zamanında Edessa'da büyük bir zulüm dalgası hâkimdi. Benat-ı Qıyomo (Birlik Kızları)'da bu zulümden şiddetli bir biçimde etkilenmiştir.[461] Qona, Edessa kentinde yer alan Eski Kilise'nin bulunduğu yere Katedral (Büyük Kilise) olarak adlandırılan mabedin temellerini attırmıştır. Fakat bu mabedi tamamlamaya ömrü yetmemiştir.[462]

3.2.2.5. Sa'ad/Sacad (313-324)

Qona'nın ölümünden sonra Edessa Piskoposluğuna Sa'ad geçmiştir. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Sa'ad'ın, Piskopos Qona tarafından temelleri atılan Katedral'i (Büyük Kilise) tamamladığı bilinmektedir.[463] Mşiha Zha'ya göre, Sa'ad batılı bir piskopostu. Papa'nın başpiskopos atamasında Asur Piskoposlarının danıştığı batılı piskoposlar arasında da yer alıyordu. Piskopos Sa'ad, Papa'nın fikirlerini aldığı Batılı yüksek rütbeli din adamlarından biriydi ve muhtemelen Papa tarafından Suriye'deki başpiskoposluklara çağrılmıştır.[464]

---

[459] Hayes, *Urfa akademisi*, 38 vd.
[460] Hayes, *Urfa Akademisi*, 137.
[461] Murat Tural, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, 1.bs. (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 80. Ayrıca Edessa'nın ilk Hristiyan şehitleri olan Mor Gurya, Mor Şmona ve Mor Habib bu dönemdeki zulümler esnasında öldürülmüşlerdir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 22 vd.
[462] Duval, Histoire d'Edesse, 15.
[463] Duval, *Histoire d'Edesse*, 15-16.
[464] Mşiha Zha, *Erbil Vakayinamesi*, çev. Erol Sever, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2014), 116-117.

3.2.2.6. Aitallaha/Aytaloho (324-346)

Piskopos Sa'ad'ın halefi olan Aitallaha, 327-328 tarihleri arasında Katedral'in doğu tarafına ekleme yaparak burayı genişletmiş ve mezarlığını yaptırmıştır.[465] Aitallaha, aynı zamanda Mezopotamya piskoposlarının başında, İznik Konsili'ne üye olmuştur. Onun bu hareketi ile Edessa Kilisesi Ortodoksluğu onaylamış olur.[466]

3.2.2.7. Abraham/Abrohom (346-361)

Aitallaha'nın ardılı olan Abraham, 346 yılından sonra Edessa'nın ilk Hristiyan şehitleri adına ithafen Şehitler (İtirafçılar) Kilisesi'ni inşa etmiştir. "Ev" olarak da geçen bu kilise Mor Şmona, Mor Gurya ve Mor Habip adına yapılmış ve kemikleri burada muhafaza edilmiştir.[467]

3.2.2.8. Barses/Barse (361-378)

Piskopos Abraham'ın 361 yılında ölümünden sonra Edessa Kilisesi'nin boşalan Piskoposluk makamına, Harran Piskoposu olan Barses getirildi.[468] 369-370 yıllarında Edessa'da bulunan Katedral'in bir eklentisi olarak, Büyük Vaftizhane'yi inşa ettirmiştir.[469]

Barses'in piskoposluk döneminde Edessa Kilisesi, Ortodoks ve Arialılar olmak üzere ikiye bölünmüştü. Doğu Roma İmparatoru Valens (364-378), bu bölünmede Arialılar'ın tarafında yer almıştır. İmparator Valens 373 yılında Edessa kentine gelerek Ortodoks taraftarlarına zulümde bulunmuştur. Bu zulüm esnasında Edessa Piskoposu olan Barses, imparator tarafından şehirden sürgün edilmiştir. Barses sürgün edildiği beş yılın sonunda sürgün edildiği yerde ölmüştür.[470]

3.2.2.9. Valagaş/Eulogius (379-387)

Urfa Vakayinamesi'ne göre, Barses'in ölümünden sonra Edessa Piskoposluğuna Valagaş geçti. Edessa kentinde Daniel'in şerefine bir kilise inşa etti.

---

[465] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 237-238.
[466] Duval, *Histoire d'Edesse*, 138.
[467] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 238; Hayes, *Urfa Akademisi*, 138.
[468] Hayes, *Urfa Akademisi*, 139.
[469] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[470] Duval, *Histoire d'Edesse*, 146-148.

Bu mabed VI. yüzyılda siyatiği tedavi eden ünlü hekime veya Hristiyan şehide ithafen Mor Dometius Kilisesi adı ile anılmıştır.[471]

3.2.2.10. Cyrus/Kyrrhos (387-396)

Piskopos Valagaş'ın ölümünden sonra Edessa Kilisesi yönetimine Cyrus geçmiştir. Bu dönemde Edessa'da Havari Thomas Kilisesi'ni inşa ettirmiştir. Bir menkıbeye göre, 394 yılında Doğu Hristiyanlığının önemli havarisi Aziz Thomas'ın kalıntıları Edesa'ya getirilmiş ve bu kilisede muhafaza edilmiştir.[472]

3.2.2.11. Silvanus/Silwanus (396-398)

Hayatı ve piskoposluk dönemi ile ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Hakkında yazılan tek bilgi, Cyrus'un 396 yılında ölümünden sonra Edessa Piskoposu olmuştur ve 398'de ölmüştür.[473]

3.2.2.12.Pequida/Fqido/Pkida (398-409)

Silvanus'un 398 yılında ölümünden sonra Edessa Piskoposluk makamı bir yıl boş kalmış ve daha sonra bu makama Pequida atanmıştır.[474]

3.2.2.13. Diyogen/Diogenes (409-412)

Piskopos Pequida'nın ardılı olan Diogenes, Edessa'da en önemli mabetlerden biri olacak Şehit Barlaha Kilisesi'ni yaptırmıştır.[475]

3.2.2.14. Rabulla (412-435)

Rabulla, Halep yakınlarında bulunan Kinnesrin'de putperest bir baba ve Hristiyan bir annenin varlıklı bir evladı olarak dünyaya gelmiştir. Daha sonraları evlendiği kadın da bir Hristiyan idi.[476] Rabulla, Helen Kültürü ile eğitilmiş ve yaşadığı bölgenin yönetiminde saygın bir yer edinmiştir. Annesi ve eşi tarafından ısrarla Hristiyan yapılmak istenmişse de o inatla Hristiyanlığa karşı geliyordu. Mor Abrohom manastırındaki ruhbanların mucizelerinden etkilenerek Hristiyanlığı seçti. Onun Hristiyan oluşu, Aziz Pavlus'un Hristiyanlığı seçmesi kadar önemliydi.

---

[471] Hayes, *Urfa Akademisi,* 141; Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 238.
[472] Duval, *Histoire d'Edesse*, 149.
[473] Duval, *Histoire d'Edes*se, 150.
[474] Hayes, Urfa Akademisi,142.
[475] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 238; Duval, *Histoire d'Edesse*, 16.
[476] Duval, *Histoire d'Edesse*, 168.

Kinnesrin Piskoposu Ewsebiyos, onu din konusunda eğitmiş ve kutsal metinleri açıklamıştı. Daha sonra Halep Piskoposu Akakiyus'un yanına giderek burada eğitimini tamamlamıştır.[477]

Varlıklı bir ailenin çocuğu olan Rabulla, bütün servetini yoksul insanlara dağıtmış ve münzevi bir hayat sürmek üzere ailesini terk etmiştir. Sert bir çilecilik döneminden geçmiştir.[478] Edessa Piskoposu Diyogen'in ölümünden sonra eyaletin piskoposları, Antakya'da toplanarak piskoposluk makamını Rabulla'ya teklif ettiler. Rabulla bu görevin, Tanrı'nın ona bir buyruğu olduğuna inanarak piskoposluğu kabul etti.[479] Rabulla Edessa Piskoposu olduktan sonra da her yıl Kinnesrin yakınlarında bulunan inziva hücresine çekilir ve burada kırk gün boyunca kalarak ibadet ederdi.[480]

Rabulla'nın 412 yılında Edessa'ya piskopos olarak atanması sadece Edessa için değil, aynı zamanda bütün Doğu Süryanileri için önem arz etmekteydi. Rabulla'nın sert bir kişiliği bulunmaktaydı. Zamanın çoğunluğunu ibadet etmek ve oruç tutmakla geçiriyordu. Yeme ve giyinme başta olmak üzere gündelik hayatında basit alışkanlıkları bulunmaktaydı. Ona göre kilisede görevli olan kişilerin, her türlü lüks ve israftan kaçınmaları gerekiyordu. Rabulla, kendisinden önceki piskoposlar gibi yeni kiliseler inşa etmemiştir.[481] Sadece Katedral'in[482] yıkılmak üzere olan kuzey cephesini onarmış ve imparatordan aldığı izin ile Yahudilere ait olan bir sinagogu Aziz Stefanos Kilisesi'ne[483] dönüştürmüştür. Yeni kiliseler kurmak yerine, emrindeki bütün parayı muhtaç durumda olan halk için kullanmıştır. Şehirde kadın ve erkekler için iki tane yoksul evi yaptırmıştır. Aynı zamanda dört pagan tapınağını yıkarak buradaki taşlarla kadınlar için bir hastane yaptırmıştır.[484] Hastalara bakmak için diyakon bir kızın yönetiminde bulunan Birlik Kızları'nı görevlendirdi. Kentin surları dışında, sürgün edilen kişilerle ilgilenmesi için bir diyakon atadı.[485] Bazı

[477] Hayes, *Urfa Akademisi,* 198-200.
[478] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir,* 136.
[479] Hayes, *Urfa Akademisi*, 200-201.
[480] Tural, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, 107.
[481] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 136.
[482] Büyük Kilise.
[483] Kızıl Kilise.
[484] Duval, *Histoire d'Edess* , 169-170.
[485] Hayes, *Urfa Akademisi*, 204.

rivayetlere göre, Rabulla'nın kurduğu bu yerlerde kadın ve erkekler birlikte çalışıyordu.[486]

Edessa Piskoposu Rabbula, Süryani büyükler arasında Ortadoksluk mezhebinin en hararetli savunucularından biridir. Bu dönemde Diatessaron'un yerine Pesitta'nın kabul edilmesi Rabulla'nın Süryani ve Asur Hristiyanlıklarına en büyük katkılarından biridir.[487] Şehirde bulunan Bardaysan yanlılarına, Arius'çulara ve Markion'çulara mensup sapkın görüşlülere karşı sert bir mücadele etmiştir.[488] Bu heretik akımların taraftarlarını temizlemiş ve Borborianlar, Udayiler, Saddukiler ve Mesallialılar[489] gibi küçük muhalif gruplarını da şehirden kovmuştur. Böylece Rabbula, Hristiyanlığı kabul edenleri vaftiz ederek dönüştürmüş; iflah olmayan gruplarında evlerini Ortodoks rahipler için manastıra dönüştürerek onları kovmuş ve kenti heretik akımlarından temizlemiştir.[490] Bu mücadelesi sonucunda Edessa Kilisesi'ni bölünmelerden kurtarark tek beden etrafında örgütlemeyi başarmıştır.[491]

Edessa Piskoposu Rabbula, daha sonraları ortaya çıkan, Edessa Kilisesi'nin bölünmesine ve Doğu Hristiyanlığının parçalanmasına neden olacak Nasturyanizm'e karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştı. Diyofizit grup lideri Nastorius'un, 428 yılında İstanbul patrikliğine atanmasıyla birlikte bu akım güç kazanmıştı. Nastorius, kendisi için düzenlenen dini merasimde İmparator II. Theodosios'a seslenerek, Rafizileri[492] ortadan kaldırmak ve Rafizilerin olmadığı bir dünya için destek istemiştir. İmparatora bu desteği karşılığında kendisine cenneti vereceğini ve aynı zamanda İranlılar ile olan mücadelesinde kendisine destek de bulunacağını belirtmiştir."[493]

Rabulla ilk başlarda tereddüt etmiş olsa da Nasturyanizm'e karşı muhalif olmayı seçti ve otoritesini Monofitiz grubu lideri olan İskenderiyeli Kyrillos'un yanında kullandı. 431 yılında Edessa kentinde bir konsil toplayıp Mopsoestia'lı

[486] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 521.
[487] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 275.
[488] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 136-137.
[489] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 427.
[490] Hayes, *Urfa Akademisi*, 202-203.
[491] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 275; Duval, *Histoire d'Edesse*, 171.
[492] Sözlük anlamı, "terk eden, ayrılan, bırakan kimse". Burada İsa'da insani tabiatın istikbaline mütedair fikirlerini kabul etmeyen kişiler kastediliyor. Nastorius, Meryem'i "Tanrı'nın Anası" olarak değil , "İsa'nın Anası" olarak tesmiye ediyordu.
[493] Aleksandr A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif M.Mansel(Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 122.

Theodoros'un eserlerini yakarak imha etmiş ve Monofitiz davayı desteklemek için piskoposluk bölgesinin dışındaki konsillere katılmıştır. Hayatının sonuna dek Nasturyanizm ile mücadele etmiştir.[494] Rabbula, Süryani Kilisesi lideri olduğu halde, Batı Ortodoksluğu'nun öğretilerini ve aynı zamanda Grek dinsel felsefesini dile getirmiştir. Daha sonraları ortaya çıkacak olan Doğu-Batı Süryani ayrımının çatlakları bu dönemde ortaya çıkmıştır.[495]

Edessa Piskoposu Rabulla'ya atfedilen "Ülkede Yaşayan Ruhaniler ve Ahdin Çocuklarına Emir ve Uyarılar" başlığı altında yer alan kurallar, kilisenin ruhani hayatını daha iyi anlamamız için bizlere ışık tutmaktadır. Bu kurallar başta Edessa Kilisesi olmak üzere birçok manastır ve kiliselerde devrim niteliği taşımaktadır. Rabulla'ya atfedilen kurallar şu şekildedir:

● Kilisenin çocukları, Kutsal Kilisenin inancını doğru öğrenmelilerdir. Zira o, sapkınların doğru yoldan çıkarmasını engeller.
● Papazlar, rahipler diyakozlar ve Ahdin Çocukları hiçbir kadınla birlikte oturmamalıdır. Anneleri, kız kardeşleri ve kızları bundan istisna.
● Rahipler, diyakozlar ve Ahdin Oğulları, Ahdin Kızları'nı elbiselerini dokumaları konusunda zorlamayacaklardır. Ancak kızlar kendi iradeleri ile dokuyabilirler.
● Papazlar ve diyakozlar Ahdin Kızları'nı kendilerine hizmet konusunda zorlayamazlar.
● Papazlar, diyakozlar ve herepiskoposlar, hiç kimseden rüşvet almamalıdırlar. Özelikle kendilerinden önce rüşvet alan kimselerden.
● Papazlar ve diyakozlar, kilisenin ihtiyaçları için, Ahdin Kızları'ndan ve şehirde bulunan sivil halktan kendilerinin rızaları dışında para toplamamalıdır.
● Bir piskopos bir köye gittiği zaman, o piskopos için sivillerden para toplanmamalıdır. Eğer varsa kilisenin fonlarından ödeme yapılmalı, fonda para yoksa da bir şey verilmemelidir.
● Rahipler, diyakozlar, Ahdin Oğulları ve Kızları her türlü haram kazançtan, faiz ve ticari menfaatten uzak durmalılardır.
● Ahdin Oğulları ve Kızları kendi rahiplerinin akrabası veya akrabalarının akrabası dışında kimse ile oturmasına izin vermemeliler.

[494] Segal, *Edessa(urfa) Kutsal Şehir*,137-138; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya,* 1: 427-431.
[495] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi,* 276.

● Kilisenin çocukları oruçta sebat, ibadete acele etmelidirler. Fakirleri gözetleyip, insanlar arasında ayrımcılık yapmadan zulümlere karşı adalet istemelidirler.

● Köylerdeki papazların tümü, kendilerine başvuran yoksul kişilere ve özellikle Ahdin Kızları'na bakmalıdırlar.

● Her kilisede, başvuran yoksul kişilerin kendilerini güvende hissedebilecekleri bir ev olmalıdır. Ancak kâhinleri, muskacıları, büyücüleri ve şifa dağıtığını iddia eden sahtekârları her yerden kovmalılar ve kendi sahalarını istila etmeyeceklerine dair onlardan söz almalılar.

● Ahdin Kızları'nın yanında birileri olmadan tek başlarına gece vakti kiliseye gelmelerine ve gitmelerine izin verilmemelidir. Bu kural Ahdin Oğulları içinde geçerlidir.

● Ahdin Oğulları ve Kızları maddi-manevi sıkıntıya düştüklerinde, köylerindeki rahip ve diyakozlardan yardım istemeli, onlarda umdukları yardımı bulamadıkları zaman piskoposa başvurmalıdırlar. Aksi takdirde ihtiyaçları nedeniyle uygunsuz şeyler yapmaya zorlanabilirler.

● Ahdin Oğulları mezmurları öğrenmeli, Ahdin Kızları da ilahi (Mor Efrem daha önce Ahdin Kızlarından koro oluşturmuştu) öğrenmelidirler.

● Rahipler, Diyakozlar, Ahdin Oğulları ve Kızları, inanç ve günahta Tanrı'nın ismini zikrederek küfre girmemeli, kendine güveniyorsa kendi sözünü söylemelidir.

● Papazlar, rahipler ve diyakozlar bir yere gittiklerinde kilisenin misafirhanesi veya manastırları dışında herhangi bir yerde kalmamalıdırlar.

● Rahipler, diyakozlar ve Ahdin Oğulları, şarap ve etten sakınmalıdırlar. Eğer yiyecek bir şeyleri bulunmuyorsa, onlardan az miktarda yenilmelidir. Şarap içen ve satıldığı yere giren kişiler kiliseden uzaklaştırılmalıdır.

● İsa-Mesih'in öğrencileri ihtiyaçları dışında aç gözlü olmamalı, fakat fakirlikten de endişe etmelidirler.

● Rahipler, diyakozlar ve Ahdin Oğulları sivillere iş yaptırmamalı, sadece onları kilisenin hizmetinde tutmalılar ve ibadetin gece gündüz devamını sağlamalıdırlar.

● Ahdin Kızları'ndan birini almaya cüret eden sivil aforoz edilmeli ve menedilerek yargılanması için şehre gönderilmeli.

● Ahdin Oğulları ve Kızları'ndan itibarını düşürenler nefislerini ıslah edene kadar manastıra veya burada kalmayı istemeyenler ailelerinin yanına gönderilmeli, bu süre zarfında kiliseden uzak tutulmalıdır.

● Bir kadının kendi eşinin dışında başka bir erkekten veya bir erkeğin kendi eşinden başka bir kadından eğitim almasına izin verilmemelidir.

● Rahipler, Piskoposların özel izinleri olmadan, zinaya bulaşmış kişilerin sakrament arzına izin verilmemelidir.

● Rahipler, diyakozlar veya kilise mensuplarının hiçbiri; umumi kaplarla, sakrament için kullanılan kapları aynı yerde bulundurmamalıdır.

● Rahipler ve diyakozlar dışında kimsenin adak verilmesine izin verilmemelidir.

● Köle sahipleri, kölelerini onurlarıyla ellerinde tutup, kölelerine iyi davranmalı ve fakirleri gözetlemelidirler.

● Rahipleri olmadan Ahdin Oğullarının, kadın diyakozları olmadan Ahdin Kızları'nın toplantı veya başka yerlere gitmelerine müsaade edilmemelidir.

● Rahipler, diyakozlar veya Ahdin Oğulları orduya katılmamalıdır.

● Bütün rahiplerin Tanrı'nın Evi'nin hizmetiyle meşgul olmaları ve buraya hayvan sokmamaları gerekir.

● Ölen rahipler, papazlar ve diyakozlar sahip olduğu her şeyi kiliseye bırakmalıdır.

● Rahipler, diyakozlar ve Ahdin Oğulları yazılı veya sözlü bir belge olsun, hiç kimseye kefil olmamalıdırlar.

● Rahipler, diyakozlar ve mümkünse Ahdin Oğulları kilisede oturmalıdır.

● Rahipler ve Diyakozlar kiliselerde Evengelion da Mapharreshe'nin bir kopyasının bulunmasına ve onun okunmasına itina göstermelidir.

● Rahiplerin bulunduğu yerlerde, İncil'i diyakozlar okumamalıdır.

● Ahdin Oğullarının bulunmadığı yerler dışında, vekilharç Ahdin Oğulları arasında seçilmelidir.

● Ahdin Oğulları ve Kızları cenaze törenlerinde şarap içmemelidirler.

● Kilisenin çocukları, işte veya sözde zındıklarla münasebet kurmamalıdırlar.

● Heretiklere ait kitap ve kaplar toplanıp yok edilmelidir.

● Papazlar, kötü cinlere merakı olan kişilere adak vermemelidirler.

● Erkekler, zina etmedikleri sürece eşlerinden ayrılmamalıdırlar. Kadınlar ise hiçbir suretle kocalarından ayrılmamalı.

● Erkekler, kız kardeşlerinin ya da erkek kardeşlerinin kızını veya babalarının ve annelerinin kız kardeşlerini eş olarak almamalıdırlar.

● Ahdin Oğulları, Mezbah'ın üzerine çıkmamalı. Kilise apsesinde sebze yetiştirilmemeli, rahipler oradaki sebzeleri yememeli ve hiç kimse kilisenin bu yüksek kısımlarında yemek yememelidir. Sakramental kaplarının muhafazası için kimse buraya bir şey koymamalıdır.

● Rahipler ve Diyakozlar Sakramentleri verirken, hiçbir şekilde hediye almamalıdırlar.[496]

3.2.2.15. Hiba/İbas (435-457)

Hiba, Rabulla'nın 435 yılında ölümünden sonra boş kalan Edessa piskoposluğuna Antakya Patriği tarafından atanmıştır.[497] Edessa piskoposluğuna gelmeden önce Edessa'daki Pers Okulu'nda görev yapıyordu.[498] Aynı zamanda Hiba, Edessa Okulu'nda mantık çalışmalarını başlatan kişidir.[499]

Hiba, selefi Rabbula'nın aksine Nestorius'a karşı sempati duymuştur. Bu sempatisini, Nasturiliğin fikir babaları olarak görülen Tarsuslu Diodoros'un ve Mopsuestiali Theodoros'un eserlerini Süryaniceye çeviren komisyonda yer almasından anlıyoruz.[500] Bu komisyonda yer almasından dolayı kendisine "Çevirmen" takma adı verilmişti. Dünya zevklerine düşkün olmasından dolayı düşmanları ona "Jokey Piskopos" adını takmışlardı ve aynı zamanda onu kilise mallarını zimmetine geçirme, akrabalarını kayırma ve para karşılığı makam satma gibi zaaflarla malul olmakla suçlamışlardı. Muhalifleri, Hiba'yı Himeria piskoposu olan, Uranius'un liderliği altında bulunan Antakya Patrikliği'ne şikayet etmişlerdi.[501] Bunun üzerine Patrik Dumnos, bu sorunu çözüme kavuşturmak için Antakya'da bir konsilin toplanmasına karar vermiştir.[502]

---

[496] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 143-149; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 504-506; Tural, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, 107-110.
[497] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 278.
[498] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 138.
[499] Abdullah Ekinci, "Urfalı Bilginler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, ed. Yusuf Ziya Keskin(Ankara: TDV Yayınları,2011), 217.
[500] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 278; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 431.
[501] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 138.
[502] Downey, *A History of Antioch in Syria*, 468.

Antakya'da toplanan sinoda, Patrik Dumnos'un başkanlığında dokuz episkopos katıldı.[503] Tire'de toplanan sinoda Hiba'ya yöneltilen suçlar düşürüldü ve onun suçsuz olduğu yönünde karar verilmiştir.[504] Bu karardan memnun olmayan Monofizitler saraydaki nüfuzlarını kullanarak Patrik Domnos'u ve Hiba'yı imparatora şikayet ettiler.[505] Bunun üzerine Beyrut'ta bir komisyonun toplanmasına karar verildi. 448 yılında toplanan konsil Hiba'yı suçsuz buldu. Bunun yanı sıra komisyon, Hiba'nın kilise fonlarını kısıtlamak için Edessa Kilisesi'ne bir baş danışman atamış ve herkesin önünde Hiba'nın, Nestorius'u kınaması yönünde karar almıştır.[506]

Hiba, 449 yılının Paskalya Bayramı'ndan önce komisyon tarafından suçsuz olduğu ilan edildiği halde, Edessa'ya geldiğinde büyük bir kışkırtma ile karşılanmıştır. Bu durum üzerine Hiba, askeri komutandan yardım istemek üzere şehirden ayrılmıştır. Toplanan Monofizitler ise İstanbul'dan yeni gelen valinin önünde toplanarak ona şu şekilde bağırıyorlardı:

> " *Hiçbirimiz İsa'nın düşmanını istemiyoruz. Hiçbirimiz doğru dinimizi bozan insanı istemiyoruz. Nestorius'un sırdaşı sürgüne gönderilsin… Tapınakları soyan kişi sürgüne gönderilsin, Nestorius'un dostu sürgüne gönderilsin… Hiçbirimiz insanların düşmanını istemiyoruz. Hiçbirimiz Yahuda İskaryot'u istemiyoruz. İskaryot darağacına götürülsün. Kutsal Rabbula, bizim için dua et. Hiba senin dinine tecavüz etti… Git ve dostun Nesturius'a katıl. Kilise için doğru görüşlü bir piskopos istiyoruz. Doğru inancı suçlayan birini istemiyoruz. Hiçbirimiz Yahudi dostunu istemiyoruz. Hiçbirimiz tanrının düşmanını istemiyoruz. Hiba'yı başımızdan alın ve dünyayı kurtarın. İsa'dan nefret eden hipodroma gitsin. Pislik soyu hipodroma gitsin… Hiçbirimiz Hiba'yı istemiyoruz. Onun adını(piskoposlar) listesinden (Diptukhos) çıkarın. Kutsal Rabbula, Hiba'yı sürgüne gönder. Hiba'yı maden ocaklarına sürün. Yalvarıyoruz, emretmiyoruz. Bütün bunları İsa için yapıyoruz*."[507]

Edessa Valisi Haeras, bu ayaklanma karşısında Hiba'yı tutukladı ve kendisine atfedilen suçlardan yargılamak üzere şehre getirdi. Vali Haeras'ın başkanlık ettiği

[503] Çelik*, Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 432.
[504] Hayes, *Urfa Akademisi,* 227.
[505] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*,139.
[506] Downwy, *A History of Antioch in Syria*, 468.
[507] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 139.

yargılanmada, Hiba'ya herhangi bir söz hakkı tanınmadı ve suçlu bulunarak mahkum edildi. Hiba'ya verilecek cezanın takdiri imparatorluğa bırakıldı. İmparator, yargılanmada yapılan adaletsizliği hoş görmeyerek Hiba'nın yargılanmasını, daha sonra yasal olan bir mahkemeye havale etti; ama Edessa'daki karmaşıklığı yatıştırmak için Hiba'nın yerine yeni bir piskopos atamasını buyurmuştu. Hiba ise tutuklanarak Antakya'ya gönderildi. Ayrıca imparator bir ferman yayınlayarak Hiba ve Theodoret'un faaliyetlerini yasaklamış ve yargılanmaları için bir konsilin toplanmasına karar vermiştir.[508]

İmparatorun çağrısı üzerine 8 Ağustos 449 yılında Efes'te bir konsil toplandı. Süryani kaynaklarına göre bu konsilin başkanlığını imparatorun isteği üzerine İskenderiye Piskoposu I. Dioscorus getiridi.[509] Latin kaynaklarında yer alan bilgiye göre ise, Dioscorus konsilde bazı keşişleri yanına çekerek ve diğer episkoposları yıldırarak başkanlığı almıştı.[510] Konsilde yapılan toplantılar sonucunda başta Edessa piskoposu Hiba ve İskenderiye Piskoposu Theoderet olmak üzere, Nestorius taraftarı piskoposlar görevlerinden azl ve aforoz edilerek, boş kalan yerlerine yenileri takdis olundu. Aforoz edilenler arasında Hiba'nın akrabaları olan Harran Piskoposu Danyal ve Tella (Viranşehir) Piskoposu Sofran'da yer alıyordu.[511] Ancak Roma'da bulunan Papa Leo, bu konsilin gayr-ı meşru olduğunu ilan etmiş ve Dioscorus'u aforoz ederek yeni bir konsilin toplanmasına karar vermiştir. 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde, daha önce Efes Konsili'nde aforoz edilen piskoposların ruhani rütbeleri iade edilmiştir. Bunlar arasında Hiba'da bulunuyordu. Görevini tekrar devralan Hiba, Edessa'ya dönerek kilise yönetimini ele aldı ve 28 Ekim 457'de ölene kadar görevini sürdürdü.[512]

3.2.2.16. Nona (457-471)

457 yılında Hiba'nın ölümünden sonra Edessa Kilisesi Piskoposluğuna Nona[513] geçmiştir.[514] Daha önce 449 ve 451 tarihleri arasında Hiba sürgüne

[508] Hayes, *Urfa Akademisi,* 228.
[509] Nihat Durak, *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, 1.bs. (İstanbul: Rağbet Yayınları,2012), 22; Downey, *A History of Antioch in Syria*, 469-470.
[510] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 54 vd.
[511] Durak, *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, 24.
[512] Hayes, *Urfa Akademisi*, 230-232; Durak, *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*, 30.
[513] Nonnus.
[514] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 140.

gönderildiğinde, iki yıl boyunca Edessa Kilisesi'nde piskoposluk yapmıştı.[515] 451 yılında Kadıköy Konsili'nden sonra, Hiba'nın tekrar göreve gelmesi ile Nona, Antakya Patriği Maksimus tarafından Heliopolis'e (Baalbek) gönderildi. Buradaki görevi, şehirde yaşayan paganları dönüştürmekti. Bu misyonunu başarı ile tamamlamıştır.[516]

Hiba'nın ölümü ile tekrardan Edessa Piskoposluğu'na gelen Nona, tecrübesi gereği kilisenin ve Edessa bölgesinin ruhani atmosferine vakıftı. Nona, selefi Hiba'nın desteklediği Nasturilik vebasını Edessa Akademisi'nden ve Edessa kentinden temizlemek için büyük bir mücadele vermiştir. Akademide bulunan Persli öğretmen ve öğrencileri şehirden kovdurmuştur.[517] Bu dönemde Monofizitler Edessa'da çoğunluk taraf olsalar da Nasturiler varlıklarını devam ettirmişlerdir.[518]

Piskopos Nona, kilise yılında "Münşi"[519] lakabı ile şöhret bulmuştur.[520] Edessa'da yaptığı önemli inşaatlardan biri de Beth Şemeş kapısının dışında bulunan ve bir dönem Adalet Sarayı olarak da kullanılan Vaftizci Yahya Kilisesi'dir. Ayrıca Mor Kosmos ve Mor Domiteus adına bir şehitlik dikmiştir. Akıl hastalarının bulunduğu hastanenin çevre duvarını yaptırmış ve 460 yılında cüzamlılar için bir hastane inşa etmiştir. Onun döneminde Edessa'da birçok manastır inşa edilmiştir. Ayrıca kule ve köprüler yaptırılarak yolların güvenliği sağlanmıştır.[521] 471 yılında ölen Nona, Şehit Barlaha Kilisesi'ne gömülmüştür.[522]

3.2.2.17. Kyrrhos/Cyrus /Qiyore (471-498)

Nona'nın 471 yılında ölmesinden sonra kilise yönetimi Kyrrhos'un eline geçmiştir. Piskopos Kyrrhos, Edessa'da kök salan Nasturilik ile büyük mücadele vermiştir. Bu meseleyi kesin çözüme kavuşturmak için İmparator Zenon'u, Edessa'da bulunan İranlılara ait okulun kapatılması ve buradaki hocaların sürgün edilmesi hususunda ikna etmiştir.[523] İmparator Zenon'un 489 yılındaki buyruğu ile

[515] Duval, *Histoire d'Edesse*, 175.
[516] Hayes, *Urfa Akademisi*, 235.
[517] Hayes, *Urfa Akademisi*, 232.
[518] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 279.
[519] Bir eser meydana getiren, inşa eden kimse demektir.
[520] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 260.
[521] Duval, *Histoire d'Edesse*, 176.
[522] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 258.
[523] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 140.

bu akademi yıkılarak yerine bir kilise[524] inşa edilmiştir. Böylece Doğu Hristiyanlığı dünyasında Edessa kentinin şöhret kazanmasına vesile olan tanrıbilimsel bir öğretim merkezi sona ermiştir.[525]

3.2.2.18. Petros/Pierre (498-510)

Cyrus'un ardından Edessa Kilisesi'nin piskoposluk makamına Mar Ptros geçmiştir. Paskalya Yortusu öncesinde, Pazar Yortusu'nu koymuş ve diğer yortuları da düzgünce yürütmüştür. Petros'un piskoposluk döneminde Edessa'da çeşitli felaketler meydana gelmiştir. Mor Yeşua'nın aktardığı bilgilere göre, 499-500 yıllarında Edessa kentinde sekiz saat süren güneş tutulması meydana gelmiştir. Bunun üzerine Piskopos Petros, kilise mensuplarını, şehir halkını toplayarak dualar eşliğinde şehirde dolaştırmış ve bu dualar sonucunda güneş eski haline dönmüştür. Yine bu yılın Mart ayında, şehirde büyük bir çekirge istilası baş göstermişti. Bu çekirge istilası sonucunda şehirde büyük bir kıtlık meydana gelmiş ve buna bağlı olarak ölümler çoğalmıştır.

Piskopos Petros, zor durumda olan halkın bir nebzede olsa rahatlaması için Konstantinopolis'e gitmiş; halktan alınan verginin kaldırılması hususunda imparatora ricacı olmuştu. Fakat bu esnada kentin valisi zor kullanarak halktan vergileri toplamış ve imparatora göndermişti. İmparator vergilerin gelmesi ile Piskopos Petros'un bu teklifini geri çevirmiştir. İmparator yine de piskoposu eli boş çevirmemek için halkın ödediği verginin bir kısmını geri göndermiştir. Fakat bu meblağ yokluktan kırılan halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzaktı.[526]

Sonuç olarak Petros'un ölümünden sonra piskoposluk makamına 510 yılında Monofozitçi olan Pavlos geçmiştir. İmparator I. Justinus, piskopos Pavlus'a gönderdiği bir buyruk ile Kadiköy Konsili'ni açıkca tanımasını, aksi takdirde makamını terk etmesini buyurmuştu. Pavlos bu buyruğu alınca kaçmış ve daha sonra Romalıların hizmetinde bulunan Got general Patricius tarafından yakalanarak Suriye'deki Selevkiye'ye hapsedilmiştir. Kısa bir süre sonra salıverilmesi ile Edessa'ya geri döndü. Kararından vazgeçmemesi ve kendi topluluğunu Kadiköycülerle birleştirmemesinden dolayı şehirden kovuldu. Pavlos'un

[524] Meryem Ana'ya atfedilen Meryem Ana Kilisesi.
[525] Hayes, *Urfa Akademisi*, 244; Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 140.
[526] Mar Yeşua, *Vakayiname*, 18-24.

kovulmasından sonra piskoposluk makamına Kadıköycü olan Asklepius (5222-525) geçti. Asklepius, Kadiköy Konsili'nin kararlarını kabul etmeyen bütün rahipleri, din adamlarını şehirden kovmuştur. Halkın nefretini kazanan Asklepius, hayatından endişe ederek Antakya'ya kaçtı ve burada öldü (525). Onun ölümü üzerine daha önce şehirden kovulan Pavlos, imparator Justinus'dan aldığı izin ile Edessa'ya dönerek piskoposluk makamına tekrar oturmuş ise de dönüşünden birkaç ay sonra ölmüştür. Pavlos'un ölümünden sonra yerine 7 Şubat 527 yılında Ortodoks sayılan Andre/Andrawos geçti. Monofozit taraftarlarına sert müdahaleleri ile tanınan Andre, 6 Şubat 532 yılında ölmüştür. Onun ölümünden sonra Edessa piskoposluk makamına sırasıyla; Aday (533-541), Jacques Baradde (541-578) ve Severe (578-603) geçmiştir.[527]

3.3. EDESSA'NIN ÖNEMLİ HIRİSTİYAN DİN ADAMLARI

3.3.1. Bardaysan/Bardaisan (154-222)

Erbilli bir ailenin çocuğu olan Bardaysan, 11 Temmuz 154 yılında Urfa'da doğmuştur.[528] Daysan Nehri (Karakoyun) kıyısında doğduğundan dolayı Bardaysan (Daysan'ın Oğlu) lakabıyla ünlenmiştir. 206'da tebaası ile birlikte Hristiyanlığı seçen Büyük Abgar'ın süt kardeşi[529] olduğu ve onunla birlikte eğitim aldığı belirtilmektedir.[530] Başka bir rivayete göre ise de tahsilini Suriye Tanrıçası Atargatis'in önemli kült merkezi olan Hiarapolis'teki paganlar arasında yapmıştı.[531]

Rivayetlere göre Bardaysan, Edessa Piskosu Hystasp tarafından vaftiz edilmiş ve diyakoz olarak atanmıştı.[532] Hristiyan olan Bardaysan anti-pagan tezleri oluşturmuş ve bu amaçla önemli eserler bestelemişti.[533] Hristiyanlık ile birlikte gnostik fikirlere ilgi göstermiş ve pagan felsefesi ile Hristiyanlığı sentezlemeye çalışmıştır.[534] Aynı zamanda ünlü gnostik Valentinus'un takipçisi olarak kabul edilmektedir.[535] Belli bir zaman sonra kilise doktrini ile ters düştüğünden dolayı bu

[527] Duval, *Histoire d'Edesse*, 197; Hayes, *Urfa Akademisi*, 311-312.
[528] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 30; Barthol, *İslam Medeniyeti*, 10.
[529] Ekinci, "Urfalı Bilginler", 212.
[530] Barthol, *İslam Medeniyeti*, 82.
[531] Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, 70.
[532] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 30.
[533] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa,* 216.
[534] Bayram A.Çetinkaya, "İslam Felsefesinin İlk İnşacıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler", *Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006)*, ed. Ali Bakkal (Konya: TDV Yayınları, 2006), 115.
[535] Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 158.

yeni inancını terk etti. Fuat Köprülü, Bardaysan'ın Valentinus'un akidelerini bırakıp Ortodoks akidelerini seçtiğini ve bundan dolayı onu gnostik olarak kabul etmenin doğru olmadığını savunur.[536]

Bardaysan tarih ve felsefe konularının yanı sıra ilahi alanında da eserler yazmıştır. Süryanicede ilk ilahileri yazan kişidir.[537] Kilise doktrini ile uyum sağlamayıp kilise inancını reddetmesinden sonra, Hristiyanlık karşıtı 150'den fazla ilahi bestelemiştir.[538] Süryani şiirinin yaratıcısı olan Bardaysan, fikirlerini ilahiler yoluyla halka entegre etmeye çalışmıştır. Mor Afraim kendi döneminde Bardaysan yanlıları ile mücadele verirken, panzehir olarak Bardaysan'ın ilahilerini örnek almıştır.[539]

Kilise müziğinin babası sayılan Bardaysan birçok alanda eser vermiştir. İlahiyat ve felsefe alanında beslenen şiirleri, yaşadığı dönemde etkili olmuşlardır. Bu alanda yazmış olduğu en ünlü kitabi, "Ülkelerin Kanunları Kitabı"dır.[540]

Bardaysan, eserlerinde pagan ve Hristiyan düşünceleri yazmaya çalıştığı gibi, eski ve yeni düşünceleri senteze tabi tutmuştur. Tercüme faaliyetleri üzerine de çalışan Bardaysan, Yunanca üzerinde uzmandı. Edessa'da, Grekçe'den Süryanice tercüme çalışmaları yapan Bardaysan'ın önemli kitaplarından biri de "Kitâb-ü Nevâmis el-Buldan"dır.[541]

Edessa'da, Hellen kültürü ve felsefesiyle etkileşimi neticesinde Süryanice literatürün ilk çiçeklenmesi gerçekleşmiştir. Bu dönemde Edessa kültürünün en mühim temsilcisi Bardaysan'dır. Önemli eser ve öğretilerinden bazıları yeniden düzenlenmiş ve kurduğu okul uzun yıllar gelişmesini sürdürmüştür.[542]

Bardaysan II. yüzyılda merkezi Edessa olmak üzere Zerdüştlüğe dayalı olarak heterodoks bir düşünceyi (Daysanizm) yayma fırsatı bulmuştur. Düşünceleri ile birçok kesimi etkilemiş ve kendisine çok sayıda taraftar toplamıştır.[543] Bardaysan, Roma'nın Edessa kentine hâkim olması üzerine 63 yaşındayken Ermenistan'a kaçmış

[536] Ekinci, "Urfalı Bilginler", 212; Barthol*, İslam Medeniyeti*, 82.
[537] Bilge, *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, 62.
[538] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa,* 219.
[539] Hayes, *Urfa Akademisi*, 97.
[540] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 215-220.
[541] Çetinkaya, "İslam Felsefesinin İlk İnsancıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler, 116.
[542] Blömer, " Edessa ve Osrhoene", 172.
[543] Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa,* 219.

ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Hayatının sonuna doğru Edessa'ya dönmüş ve 222 yılında 68 yaşındayken vefat etmiştir.[544]

3.3.2.Mor Efraim/Ephraim

Süryani kökenli Mor Efraim, IV. yüzyılın başlarında Roma ve Pers hudutları arasında yer alan Nusaybin kentinde dünyaya gelmiştir. Babası Nusaybin, annesi Diyarbakır kentindendir. Babası putperest olup Abizil olarak bilinen bir putun baş kâhiniydi.[545] Bazı kaynaklarda yer alan bilgiye göre, Hristiyanlığa olan sempatisinden dolayı putperest ayinlerine katılmamış ve bu nedenle babası tarafından evden kovulmuştur.[546] Fakat bu bilginin doğruluğu kuşkuludur. Zira kitap haline getirilmiş nadide nutuklarında; öz anne ve babası tarafından İsa-Mesih'i öğrendiğini, anne ve babasının hükümdarın karşısında İsa-Mesih'i inkâr etmediklerini ve inancını gizlemeyip doğru yolu bulduğunu ifade etmektedir. [547]

Mor Efraim çocukluğundan itibaren Hristiyan bir atmosfer içinde yetiştirilmiştir. Nusaybin'in üç ünlü piskoposu olan Yakup, Babu ve Walogaş'ın (Volagases) etkisi altında kalmıştır.[548] Özellikle Yakup'un etkisi altında kalmış ve Yakup'un bu kentte kurduğu akademinin yöneticisi olmuştur.[549] Başta Mor Efraim olmak üzere bu akademide yetişen öğrenciler sayesinde bu bölgeden dünyanın birçok bölgesine ilim faaliyetleri yayılmıştır.[550]

Nusaybin kentinin 363 yılında İovianus'un kumandasında ki Perslilere teslim olmasından sonra; Bizans ve Persliler arasında yapılan anlaşmaya göre buradaki Hristiyan nüfus Batı'ya özgürce göç etme hakkına sahipti. Mor Efraim göçmenlerle birlikte önce Diyarbakır'a, daha sonra hayatının sonuna kadar yaşayacağı Edessa'ya yerleşmiştir.[551] Edessa'ya geldiğinde yaklaşık olarak 50 yaşındaydı; burada hayatını sürdürmek için gündüzleri tellak olarak çalışıyordu; geceleri ise okuyup özel dersler

---

[544] Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1.bs (Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007), 2: 250-251.
[545] Mor Efrem, *Kilise Ataları Tarafından "Kutsal Ruh'un Kavalı" Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efrem'in Şiirleri*, çev. Gabriel Akyüz (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012), 20.
[546] Duval, *Histoire d'Edesse*, 151.
[547] Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 138.
[548] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 131.
[549] Hayes, *Urfa Akademisi*, 143.
[550] Ahmet Kütük, "Nusaybinli Aziz Yakup ve Nusaybin Kentinin Manevi Savunması (M.S. 338-350), *Mukaddime Dergisi*, 5 (Mayıs 2012): 20.
[551] Efrem, *Kilise Ataları Tarafından "Kutsal Ruh'un Kavalı" olarak Adlandırılan Süryani Mor Efrem'in Şiirleri*, 24; Burkitt, *Early Eastern Christianity*, 95.

veriyordu.[552] Daha sonra bir rahibin tavsiyesi üzerine, buradaki işi bırakarak münzevi bir hayat sürmek için Edessa Dağı'ndaki bir mağaraya yerleşti.[553] Mor Efraim'in hayat hikâyesinin yazarı onun hakkında şunları söylemektedir:

> "*O sadece arpa, kuru baklagiller ve bazen de sebzeyle beslenirdi. İçkisi suydu. Bedeni, kemiklerinin üstünde bir çömlekçinin çömleği kadar kuruydu. Giysileri çeşitli renklerde ve üzerlerinde toz bulutları olan paçavralardan yapılmıştı. Boyu kısaydı. Her zaman kederliydi ve gülmeye hoşgörü göstermezdi. Kafası keldi ve sakalsızdı*."[554]

Münzevi bir hayat süren Mor Efraim, daha sonra Urfa Akademisi'nde öğretmenlik yapmış ve onun döneminde akademi en parlak dönemini yaşamıştır.[555] Bazı kaynaklara göre de Mor Efraim, Edessa kentinde, Nusaybin Akademisi'ne benzer bir akademi kurmuş ve muhtemelen bu yeni akademi daha önce var olan akademiye rakip olmuştur.[556]

Mor Efraim'in, Nusaybin Piskoposu Mor Yakup ile 325 yılındaki İznik Konsili'ne katılması ve Kapadokya bölgesine gidip Basil ile görüştüğü yönündeki bilgilerin doğruluğu kuşkuludur ve kronoloji ile uyuşmamaktadır.[557]

Aziz Efraim'in yaşamının son yıllarında, Edessa'da büyük bir kıtlık baş göstermişti.[558] Efraim, zenginlerden para toplayarak fakir ve muhtaçların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca hasta olan yoksullar için 300 yataklı bir yurt ve hastane[559] inşa etmiştir.[560] Bu nedenle "Fakirler Babası" olarak anılmıştır. 373 yılında öldüğü zaman vasiyet ettiği üzere yoksulların ve canilerin arasına gömülmüştür. Ancak kısa bir süre sonra naaşı alınarak Edessa Piskoposunun

---

[552] Hayes, *Urfa Akademisi*, 148.
[553] Duval, *Histoire d'Edesse,* 152.
[554] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*,132.
[555] Hayes, *Urfa Akademisi*, 143.
[556]Bediha Şimşek, *İlk Dönem İslam Tarihinde Nusaybin ve Akademisi,* 1. bs. (Kahramanmaraş, SAMER Yayınları,2019), 62.
[557] Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 141; Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya,* 2*:* 260.
[558] Hayes, *Urfa Akademisi*, 152.
[559] Bu dönemde Edessa'da cüzamlılar için bir Cüzam Hastanesi inşa edilmiştir. Abdullah Ekinci, vd, "Güneydoğu Anadolu'nun Medeniyet Tarihi Açısından Önemi ve Nusaybin Okulu", *Makalelerle Mardin III*, ed. İbrahim Özcoşar(İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları,2007), 2.
[560] Abdullah, Ekinci. "Bilimin Öncü Kenti: Urfa", *Harran ve Çevresi Tarih*, ed. Abdullah Ekinci (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019), 16.

mezarına nakledilmiştir.[561] 1644 yılında Urfa'yı ziyaret eden Portekizli Seyyah Jean Babtiste Tavernier, Aziz Efraim'in mezarından şöyle bahsetmektedir:

> "*... Aziz Efrem'in mezarı dağın altındaki bir mağarada; burada, içinde sürekli iki-üç lambanın yakıldığı, her sekiz günde bir ayin düzenlenen bir şapel bulunuyor. Çevresinde başka mağaralarda yer alıyor ve bunlarda da çok eski Hristiyan mezarları var.*"[562]

Mor Efraim, yaşadığı dönemde kilisenin düşmanı olan Bardaysan, Markion ve Mani taraftarları ile büyük mücadele vermiştir. Bu mücadelesini "Reddiye" adlı manzum eserinde görmekteyiz.[563] Ayrıca Benat-ı Qıyome'den koro oluşturmuş ve onlara kilise ile ilgili ilahiler öğretmiştir.[564] Efraim " Kutsal Ruh'un Müzisyeni" unvanı ile anılmıştır.[565] Aziz Efraim, İsa-Mesih'in kişiliği hakkında şu sözleri aktarmaktadır:

> ● "*Salyangoz, inciyi yakaladığı gibi,*
>
> *Böylece Meryem Ana da evlilik ortada söz konusu olmazken, Allah'ı yakaladı.*
>
> ● *İncinin neslini, bulutların göbeğinden oluşturmuştur.*
>
> *Böylece söz görünmeyen Baba'nın kucağından, İnsan kızının yanına inmiştir.*
>
> ● *Oğul, iki unsurdan oluşan, inciye benzemektedir.*
>
> *İncinin fiziksel bir yapıya ve bir ışığa sahip olduğu gibi, Oğul'un da aynı özden oluşan tabiatı ve kişiliği vardır.*
>
> ● *İncinin cismi, kurtarıcımızın bizden almış olduğu ete benzemektedir.*
>
> *İncinin ışığı da, Oğul'un yüce Tanrısal tabiatına benzemektedir.*
>
> ● *İnci iki tabiattan oluşmasına rağmen, ustalar onu ikiye ayırmamaktadırlar.*
>
> *Böylece Mesih de, araştırmacılar ve inceleyenler onu ikiye bölmezler*."[566]

---

[561] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 131.
[562] Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 197-198.
[563] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 134.
[564] Tural, *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*, 83.
[565] Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 104-105.
[566] Efrem, *Kilise Ataları Tarafından "Kutsal Ruh'un Kavalı" Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efrem'in Şiirleri*, 257.

3.3.3. Tityanus

Tityanus, M.S.110 yılı civarlarında Hadyab'da (Erbil) doğmuştur. Süryani bir ailenin çocuğu olan Tityanus, 150 yılında Roma'ya giderek orada Hristiyanlığı kabul etti. Valentinus'un gnostik felsefesine karşı girdiği mücadele ile adını Hristiyan dünyasına duyurmayı başarmıştı.

Tityanus 172 yılında Edessa'ya dönerek kendisini Süryani Edebiyatı'na verdi. O dönemde Süryanilerin faydalanabileceği Süryanice bir İncil bulunmamaktaydı. Bunun üzerine Tityanus, Yunanca dört İncil'den derleyerek İsa-Mesih'in hayatını anlatan önemli eseri Diatessaron'u oluşturmuştur. Süryaniler arasında bu meşhur eser "Kanuni Kutsal Kitap" olarak kullanılmıştır. Edessa Piskoposu Rabulla'nın Peşitta olarak bilinen eserini tamamlamasıyla halk arasında önemini kaybetmiştir. Kilise tarafından sapkın görüşleri nedeniyle aforoz edilen Tityanus, Edessa kentinde 180 yılında vefat etmiştir.[567]

3.3.4. Suruçlu Mor Yakup (451-521)

Mor Yakup, M.S. 451 yılında Suruç'un Hovran bölgesinin Kürtem köyünde doğmuştur. Mümin bir ailenin, ruhani bir babanın çocuğudur. Ünlü Urfa Okulunda felsefe, edebiyat, musiki, teoloji ve tarih bilimleri alanlarında eğitim alarak "Dâhilik" sıfatıyla mezun olmuştu. M.S. 519 yılında Suruç Episkoposu olarak takdis edilmiştir.[568]

Süryani Kilisesi'nin ileri gelen önemli öğretmenleri arasındadır. Aziz, şair, teolog, öğretmen ve metropolit olmak üzere birçok özelliği bulunmaktadır. Yakup'a "Öğretmenlerin Tacı", "Bilgeliğin Bülbülü", "Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Gitarı ve Öğretmeni" unvanları verilmiştir.[569] Süryanilerin en büyük şairi olarak anılmaktadır. Süryani metropoliti Bar Hebroyo, 760 civarında kasidesinin olduğunu kaydeder. Parşömen üzerine yazılmış yaklaşık 400 şiiri günümüze ulaşmıştır.[570]

---

[567] Çelik, *Süryani Tarihi I*, 82-83.
[568] Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 145 vd.
[569] Gabriel Akyüz, "Diyarbakır Süryani Azizleri", *Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler ve Krallar Kenti,* (Diyarbakır-12-13 Nisan 2010), ed.- (Ankara: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları,2013), 257.
[570] Bilge, *Geçmişten Günümüze Süryaniler*, 63.

Mor Yakup bu çalışmalarının yanı sıra sürekli bir münzevi hayat sürmüştür. Zamanının çoğunu ibadete ayırarak kuru ekmek ve su ile yetinmişti.[571] Suruç Episkoposluğunu başarılı bir şekilde ifa etmiş ve 29 Kasım 521 yılında ölmüştür. Kalıntıları, belirlenemeyen bir tarihte Suruç'tan alınarak, adına ithafen yapılmış olan Diyarbakır'daki Meryem Ana Kilisesi'ne nakledilmiştir.[572] Yazıtının tercümesinde şu ifadeler yer almaktadır:

"*Suruçlu olarak tanınan*

Süryani Mor Yakup

Gerçeklerin Öğretmeni

Doğru ve Hilesiz

İnancının Pekiştiricisi

2004 Yunan Yılı (M.S.1693)"[573]

Şiirlerinin yanı sıra mektupları ile ünlenen Mor Yakup, bir mektubunda Edessa hakkında şunları yazmaktadır:

> "*(Edessa'nın) her zaman erdemlerle dolu ilk çocuk olması uygundur. Çünkü o iyi tohum almış ve doğru dinde ilk meyve mahsulü vermiş olan kutsanmış bir topraktır. Eğer bu arada bazı zararlı otlar da çıkmışsa, onlar az sayıdadır ve onlardan dolayı Edessa hor görülmemeli ve bir zararlı otlar tarlası olarak adlandırılmamalıdır.*''[574]

3.3.5. Yakup Burda'na/Zanzolos (Viranşehirli Yakup)

Yakup, İ.S. 500 yılı civarında, Fırat bölgesindeki Tella'nın (Konstantina)[575] kuzeyinde yer alan, Gamaya köyünde doğmuştur.[576] Babası bir Süryani papazıydı. 3 yaşındayken okula gönderilmiş, Süryanice ve Yunanca öğrenmiştir. Daha sonra İzle Dağı'ndaki Filista Manastırı'na götürülmüş ve bu manastıra adak olarak verilmiştir. Burada ilk önce diyakoz, sonra papaz olarak takdis edilmiştir.[577]

---

[571] Akyüz, "Diyarbakır Süryani Azizleri", 257.
[572] Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, 147.
[573] Akyüz, "Diyarbakır Süryani Azizleri", 259.
[574] Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, 153.
[575] Viranşehir.
[576] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 204.
[577] Hayes, *Urfa Akademisi*, 312.

İmparator Justinian'ın baskıları ve monofizit din adamlarının öldürülmeleri sonucunda Süryani monofizit kilise yönetimi yok olmaya başlamıştı. Yakup Burd'ono'nun[578] ortaya çıkması ile kilise yeniden canlanmıştı.[579] Yakup ünü ile İmparatoriçe ve Gassani Kralı Haris'in dikkatini çekmiş; onların daveti üzeri 540 yılında İstanbul'a gitmiştir. Yakup kıvrak zekası ve etkileyici lisanı ile imparatoriçeyi büyülemiştir.[580] İmparatoriçenin emriyle İskenderiye Patriği Theodosius, Yakub'u Edessa, Suriye ve Anadolu'ya episkopos olarak takdis etti.[581] Ayrıca Yakup'a patriklik tarafından "Tibeloya" (Evrensel Metropolit) unvanı verildi. Tibeloya unvanı sayesinde Yakup'a bütün kiliselerde icraat yapma yetkisi doğmuştur.[582]

Yakup, ortaya çıkmadan önce Süryani Kilisesi yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Yakup'un önderliğinde Süryani Kilisesi yeniden canlandırılmış ve bu tarihten sonra Yakubi Kilisesi olarak anılmaya başlanmıştır.[583] Monofizit inancı canlandırmak için Anadolu, Mezopotamya, Kapadokya, Kilikya ve Küçük Asya denilen Ege bölgesini dolaşmıştır. İran bölgesini etkilemiş ve burada İncil'i yaymıştır.[584] Bu ziyaretleri esnasında yeni kiliseler kurmuş ve buralara papaz, piskopos ve diyakon takdis etmiştir.[585] Tarihte hiçbir piskopos Yakup Burda'na kadar din adamı atamamıştır. Bazı kaynaklarda geçen 102.000 papaz sayısı abartılı olsa da binlercesini atamış olmalıdır. Aynı kaynaklar 87 veya 89 piskopos atamasından bahsetse de resmi kayıtlar 27 piskopos atamasını doğrular. Antakyalı Sargis ve Kara Paulus olmak üzere iki patriği kutsamıştır.[586]

Süryani Kilisesi'nin ikinci kurucusu olan Yakup, 30 Temmuz 578'de İskenderiye'de bulunan Büyük Ramanos Manastırı'nda esrarengiz bir şekilde ölmüştür.[587]

---

[578] "Burd'ono" Süryanice binek hayvan eğeri anlamına gelmektedir. Yakup keçeden yapılmış, eski püskü elbiselerle dolaştığı için düşmanları tarafından hakaret amaçlı bir lakap takılmıştır.
[579] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 202.
[580] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1: 442.
[581] Fontescue, *The Orthodoks Eastern Church*, 20; Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 106.
[582] Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, 1*:* 443.
[583] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 204; Mehmet Çelik, "Süryaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1.bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 38: 176.
[584] Konutgan, *Anadolu'da Hristiyanlık*, 106; Fontescue, *The Orthodoks Eastern Church*, 21.
[585] Hayes, *Urfa Akademisi*, 313; Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*,141.
[586] Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 205.
[587] Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi I,* 1.bs. (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996), 320.

SONUÇ

İsa-Mesh'ten sonra küçük bir harekatın başlangıcı olan Hristiyanlık inancı, havariler döneminde yapılan misyon faaliyetleriyle henüz miladın ilk yıllarında Edessa kentinde varlık göstermiştir. Efsanevi menkıbelerde yer alan Hz. İsa-Kral V. Abgar arasındaki mektuplaşma hadisesi, Edessa'nın Hristiyan dünyasında hızla yükselmesini ve ünlenmesini sağlamıştır. Doğu Hristiyanlığının ve Süryanilerin önemli bir kalesi olan Edessa, "Doğu'nun Misyon Merkezi" olarak anılmıştır. Buradaki misyon faaliyetleri neticesinde Hristiyanlık, başta Suriye, Ermenistan ve Hindistan olmak üzere birçok bölgede yayılma imkanı bulmuştur.

Hristiyanlık inancı uzun yıllar boyunca kentte ön planda kalmıştır. Bu bağlamda, konumuz sınırları dahilinde Edessa'da, Hristiyanlığa ait 32 kilise, 7 manastır, 6 nekropol alanı ve keşişlerin inzivaya çekildiği 3 mağara tespit edilmiştir. Bu yapılardan birçoğu çeşitli nedenlerden dolayı zamanla tahrip olmuş ve az bir kısmının kalıntıları ayakta kalabilmiştir. Kentte yer alan bu kutsal mabetler, Hristiyanlık inancının Edessa ve çevresindeki izlerine tanıklık etmetedir. Aynı zamanda bu yapı kalıntılarının Erken Dönem Hristiyanlığına ait sanat ve mimari özelliklerini barındırması da ayrıca önem teşkil etmektedir.

Edessa kentini Hristiyanlık inancı için önemli kılan başka bir faktör ise, kentte bulunan din adamlarıdır. Başta Bardaysan, Titanus, Rabulla ve Aziz Efraim olmak üzere kentte yaşayan din adamlarının çalışmaları, Hristiyanlık inancının formasyon ve gelişimine yön vermişlerdi. Yukarda da bahsi geçtiği gibi, Edessa Kilisesi'nin idari yönetiminde yer alan piskoposların, başta Aday ve Agay, faaliyetleri ile Hristiyanlık bu bölgeden yayılma fırsatı bulmuştur.

KAYNAKÇA

Abu'l Farac. *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1945.

Acara, Meryem. "Kent Surları". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999.

_____, "Halfeti Çevresindeki Eserler". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999.

_____ vd. "Eski Mağara Camii". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999.

_____, "Kiliseler". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999.

_____, "Rumkale'deki Eerler'. *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. Ankara: Afşaroğlu Matbaası, 1999.

Akyüz, Gabriel. "Diyarbakır Süryani Azizleri". *Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler ve Krallar Kenti.* Ed. – 255-269. Ankara: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2013.

Atiya, A. Suryal. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. çev. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları, 2005.

Aslan, Ahmet. Urfa-*Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesi Tarihi*. 1. bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Asoğlu, İsmail. "Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910)" Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2019.

_____, "Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa'da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular". *Art-Sanat*. 17 (2022): 35-58.

Barnard, Leslie W. “The Origins and Emergence of the Church in Edessa During the First Two Centuries A. D.” *Vigiliae Christianae*. 22/3 (September 1968): 161-175.

Barthold, Wilhelm. *İslam Medeniyeti*, Fuad Köprülü *İzahlar ve Düzeltmeler*. 6 bs. Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.

Bayladı, Derman. *Dinler Kavşağı Anadolu*. 1. bs. Ankara: Say Yayınları, 1998.

Bilge, Yakup. *Geçmişten Günümüze Süryaniler*. 3. bs. İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 2001.

Boyraz, Zeki vd. “Birecik Barajı Sonrası Yer Değiştiren Eski Halfeti’nin (Şanlıurfa) Turizm Potansiyeli”. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*. 7/3 (2015): 53-77.

Blömer, Mıchael. “Edessa ve Osrhoene”. *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu, Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri.* Haz. Oğuz Tekin. 168-187. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Burkitt, Francis C. *Early Eastern Christianity: St. Margaret’s Lectures 1904 on the Syriac-Speaking Church.* New York: E. P. Dutton & Company, 1904.

Chwolsohn, Daniel. *Die Ssabier und der Ssabismus. II.* St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1856.

Claude, Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel vd. Ankara: TTK Yayınları. 1988.

Cureton, William. *Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianity in Edessa and the Neighbouring Countries*. London: Williams & Norgate, 1864.

Çelik, Bahattin. “2015 Yıllı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolotik Çağ Ve Öncesi Yüzey Araştırması”. *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 2 (23-27 Mayıs 2016): 337-358.

Çelik, Mehmet. *Süryani Kilisesi Tarihi I.* 1. bs. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1987.

_____, *Süryani Tarihi (1).* 1. Bs. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996.

_____, *Edessa’dan Urfa’ya 1.* 1. bs. Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007.

_____, *Edessa'dan Urfa'ya II*. 1. bs. Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007.

_____, "Süryaniler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1. bs. 38: 175-178. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Çetinkaya, Bayram Ali. "İslam Felsefesinin İlk İnsâcıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler". *I. Uluslar arası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Yılında Harran Okulu Sempozyumu. (Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006).* Ed.Ali Bakkal. 109-132. Konya: TDV. Yayınları, 2006.

Demir, Müslüm. "Şanlıurfa Kızılkoyun ve Kale Eteği Nekropolü Kurtarma Kazı ve Temizlik Çalışmaları". *Harran ve Çevresi Arkeoloji*. Ed. Mehmet Önal vd. 251-270. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019.

Demirci, Kürşad. "Hristiyanlık". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1. bs. 17/328-340. İstanbul: TDV. Yayınları, 1998.

_____, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*. 1. bs. İstanbul: Ay ışığı Kitapları, 2018.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118).* 2. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

_____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi(1118-1146)*. 2. bs. Ankara: TTK. Yayınları, 1994.

_____, "Ortaçağ'da Urfa (III. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar)". *Uygarlıklar Kapısı Urfa.* Ed. Filiz Özdem. 47-67. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Diakov, V. Nikolaevic, vd. *İlkçağ Tarihi-2 (Roma)*. Çev. Özdemir İnce. 4. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2019.

Downey, Glanville. *A History of Antioch in Syria*. New Jersey: Princeton Üniversty Press, 1961.

Drijvers, Han J. W. "Early Syriac Christianity: Some Recent Publications". *Vigiliae Christianae*. 50/2 (1996): 159-177.

Durak, Nihat. *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*. 1. bs. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.

Durmuş, Efe. "Ortaçağ'da Harran" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2 (Haziran 2020): 558-575.

Duval, Rubens. *Histoire d'Edesse. Polıtıque, Religieuse et Litteraire*. Paris: İmprlmerie Natioale, 1892.

Duygu, Zafer. Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme". *The Journal of Mesopotamian Studies.* 2/1 (2017): 134-155.

_____, vd. *Kritolojiye Giriş Miafizit, Dyafizit ve Khalkedoncu Anlayışlar*. 1.bs. İstanbul: Divan Kitap, 2018.

_____, *İslâm ve Hrıstiyanlık Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler*. 1.bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Egeria, *Egeria'nın Hac Yolculuğu*. Çev. Aytuğ Arslan. Ankara: Alter Yayınları, 2012.

Ekinci, Abdullah. *Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti*. 1. bs. Ankara: Gazi Kitapevi, 2006.

_____, *Müze Şehir Urfa*. 1. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

_____ vd. "Güneydoğu Anadolu'nun Medeniyet Tarihi Açısından Önemi ve Nusaybin Okulu". *Makalelerle Mardin III*. Haz. İbrahim Özçoşar. 1-28. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2007.

_____, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*. 1. bs. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

_____ vd. *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*. 1. bs. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

_____, "Urfalı Bilginler". *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*. Ed. Yusuf Z. Keskin. 211-222. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

_____, "Bilimin Öncü Kenti: Urfa". *Harran ve Çevresi Tarih*. ed. Abdullah Ekinci. 15-32. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Hristiyanlık”. *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ed. Baki Adam. 134-191. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

Eusebius, *Kilise Tarihi*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2011.

Fortescue, Adrian. *The Orthodox Eastern Church*. London: Catholıc Truth Saciety, 1908.

Freely, John. “Urfa ve Harran Seyyahları”. *Uygarlıklar Kapısı Urfa*. Ed. Filiz Özdem. 375-392. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Gibbon, Edward. *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II*. Çev. Asım Baltacıgil. İstanbul: İndie Yayınları, 2019.

Griffith, Sidney H. “The Doctrina Addai as a Paradıgm of Christian Thought in Edessa in the Fifth Century”. *Journal of Syriac Studies.* 6/2. (2009): 269-292.

Gündüz, Şinasi vd. *Misyonerlik*. 1. Bs. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.

_____, *Anadolu’da Paganizm.* 3. bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

_____, *Hristiyanlık.* 8. bs. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Günel, Aziz. *Türk Süryaniler Tarihi*. 1. bs. Diyarbakır: -, 1970.

Hamuroğlu, Alp. *Doğu’dan Batı’ya Uygarlık Kapıları.*1. bs. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yayınları, 2016.

Harmankaya, Savaş, Tanındı, Oğuz. “Söğüt Tarlası Höyük”. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri. III.*

_____, “Biris Mezarlığı”. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri. I.*

Harrak, Amir. “The Ancient Name of Edessa”. *Journal of Near Eastern Studies*. 51/3. (July 1992): 209-214.

Hasluck, Frederick W. *Christianity and İslam under the Sultans I*. Oxford: Clarendon Press, 1929.

Hayes, E.R. *Urfa Akademisi*. Çev. Yaşar Günenç. İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

Hitti, Phillip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi. II.* çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 1989.

Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 1970.

_____, ''Urfa'', *İslam Ansiklopedisi*. Çev. N. Göyünç. 1. bs. 13: 50-57. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

_____, "Rumkale", *İslam Ansiklopedisi*. Çev. Besim Darkot. 1. bs. 9: 777-781. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Houtin, Albert."Hristiyanlığın Kısa Tarihi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 25/437-455 (1981): 437-455.

Işıltan, Fikret. *Urfa Bölgesi Tarihi*. 1. bs. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960.

İris, Muzaffer. *Bütün Yönleriyle Süryaniler*. 1. bs. İstanbul: Ekol Yayıncılık, 2003.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. 1. bs. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları. 1972.

Konutgan, Behnan. *Anadolu'da Hristiyanlık*. 1. bs. İstanbul: Yeni Anadolu Yayınları, 2017.

Kutsal Kitap, *Luka*. 3/23.

Kutsal Kitap, *Elçilerin İşleri*. 9/1-29.

Kulakoğlu, Fikri. "Şanlıurfa M. Ö. I. Binyıl Merkezleri Yüzey Araştırması". *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 2/18 (22 Mayıs, 2000): 57-66.

Kürkçüoğlu, A. Cihat. *Ruha'dan Urfa'ya.* 1. bs. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1990.

_____, *Şanlıurfa Camileri*. 1. bs. Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1993.

_____, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*. Çev. Zuhal K. Kara. Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, 2000.

_____, *Harran Yolların Buluştuğu Kent*. 1. bs. Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, 2000.

_____, "Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları İçindeki Sit Alanları". *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*. Haz. A. Cihat Kürkçüoğlu vd. 113-128. Ankara: ŞURKAV Yayınları, 2002.

_____, *Adım Adım Şanlıurfa*. 1. bs. Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür ve Turizm Yayınları, 2002.

_____, Şanlıurfa'nın İnanç Turizmindeki Yeri". *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*. Haz. A. Cihat Kürkçüoğlu vd. 131-142. Ankara: ŞURKAV Yayınları. 2002.

_____ vd. *Harran Medeniyetler Kavşağı*. 1. bs. Şanlıurfa: Harran Yayınları, 2003.

_____, *Şanlıurfa İli Camileri*. 1. bs. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013.

_____, "Şanlıurfa'nın Önemli İki Turizm Değeri: Deyr Yakub ve Çardak Manastırı". *ŞURKAV Dergisi*. Sayı.33 (Ocak 2019): 25-28.

Kütük, Ahmet. "Nusaybinli Aziz Yakup ve Nusaybin Kentinin Manevi Savunması (M.S. 338-350)". *Mukaddime Dergisi*, 5 (2012): 1-24.

_____, "Roma-Bizans Kaynaklarında Harran ve Çevresi". *Harran ve Çevresi Tarih*. Ed. Abdullah Ekinci. 89-100. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019.

Lloyd, Seton vd. "Harran". *Anatolian Studies*. 1 (1951): 77-111.

Mercangöz, Zeynep vd. "Şanlıurfa'nın Hristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizmindeki Yeri". *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu (Şanlıurfa, 01-05 Haziran 1998).* Ed.-. 220-231. Ankara: Gap Yayın, 2000.

Merçil, Erdoğan. "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıçına Kadar Urfa'nın Durumu". *Belleten Dergisi*. 52/203 (Ağustos 1988): 461-474.

Michel, Thomas. *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Katkı*. 1. Bs. İstanbul: Orhan Basımevi, 1945.

Mor Efrem, *Kilise Ataları Tarafından "Kutsal Ruh'un Kavalı" Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efrem'in Şiirleri.* Çev. Gabriel Akyüz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 2012.

Morrisson, Cecile. *Bizans Dünyası I, Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*. çev. Aslı Bilge. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2014.

Mşiha Zha. *Erbil Vakayinamesi.* Çev. Erol Sever. İstanbul: Yaba Yayınları, 2014.

Muhammed b. İshak En-Nedim, *El – Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 2011.

Özbaran, Salih. *İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında Portekizli Seyyahlar.* 2. bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Özfırat, Aynur. *Eski Çağ'da Harran*. 1. bs. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2005.

Öztürk, Levent. *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar*. 1. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Pavlos, *Korintoslular'a İkinci Mektup*. 5: 11-21.

Paydaş, Kazım. "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihi Bozan Bey". *Türk Dünyası Araştırmaları.* 156 (Haziran 2005): 75-81.

Phillips, George. *The Doctrine of Addai, The Apostle.* London: Trübner& CO. Ludgate Hill, 1876.

Pognon, Henri. *Inscriptions Semitiques de la Syrie de la Mesapotamie et de la Region de Mossoul*. Paris: J. Gabalda, 1907.

Pococke, Richard. *A Description of the East and Some other Countries, Observations on Palestineor Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia.* London: W. Bowyer, 1745.

Renan, Ernest. *İsa'nın Hayatı*. Çev. Ziya İshan. Ankara: Milli Eğitim Yayınları, 1945.

Ross, Steven K. *Roman Edessa, Politics and Culture on the eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242. CE*. London and Newyork: Routledge Press, 2001.

Runciman, Steven. "Some Remarks on the of Edessa". *Cambridge Historical Journal* 3/3(1931): 238-252.

Salman, Barış. "Orta Euphrates Mozaikleri Işığında Edessa ve Samosata Mozaikleri". *Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.

Saner, Turgut vd. "Keloşk Kale (Birecik) 2004". *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 2 (2005): 217-224.

Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.

Schoeps, J. Hans. *İlk Hristiyanlar*. Çev. Ekrem Sarıkçıoğlu. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019.

Segal, J. Benzion. *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sevim, Ali vd. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. 1. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Sinanoğlu, Mustafa. "İznik Konsili". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1. Bs. 23: 549-552. İstanbul: İSAM Yayınları, 2001.

Süryani Mar Yeşua. *Vakayiname*. Çev. Mualla Yanmaz. İstanbul: Şehir Matbaası, 1958.

Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihailin Vakayinamesi(1042-1195)*. Çev. Hrant D. Andreasyon. Ankara: TTK. 1944.

Şeşen, Ramazan. "Cezire", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1. bs. 7: 509-511. İstanbul: İSAM Yayınları. 1993.

_____, *Harran Tarihi.* 1. bs. Ankara: TDV Yayınları. 1996.

Şimşek, Bediha. *İlk Dönem İslam Yılında Nusaybin ve Akademisi*. 1. bs. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.

Şimşek, Mehmet. *Süryaniler ve Diyarbakır*. 1. bs. İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2003.

Tavernier, J. Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Thomas, Michael. "The Conversions of Adiabene and Edessa in Syriac Christianity and Judaism: The Relations of Jews and Christians in Northern Mesopotamia in Antiquity". *Concordia Theological Journal*. 7/1(Winter 2020): 10-33.

Tufantoz, Abdürrahim. "Nasrüddevle". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1. bs. 32: 425-426. İstanbul: İSAM Yayınları. 2006.

Turan, Ahmet Nezihi. "Şanlıurfa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1. bs. 38: 336-341. İstanbul: İSAM Yayınları. 2010.

Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti. 11. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları. 2009.

Tural, Murat. *Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı*. 1. bs. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Tümer, Günay vd. *Dinler Tarihi*. 2. Bs. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Ulukavak, Mustafa vd. "Akeolojik Kazı Alanlarının İnsansız Hava Aracı Değerlendirme Uçuşu: Harran Bazilika Kilise Örneği". *Harran ve Çevresi Arkeoloji*. Ed. Mehmet Önal vd. 457-465. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları, 2019.

Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. Çev. Hrant D. Andreasyon. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Var, Umut. *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler*. 1. Bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Arif M.Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

Viranşehir Belediyesi, "Gologoç Harabeleri", erişim: 13 Ekim 2021, https://www.viransehir.bel.tr/content/files/turizm-reh_(4).

Yakan, François. "Doğu Kilisesi Tarihçesi Üzerine Toplu Bir Bakış Türkiye'de Keldaniler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III-2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bügünü ve Geleceği), (Ankara, 09-10 Haziran 2001)*. Ed. Abdurrahman Küçük. 13-19. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.

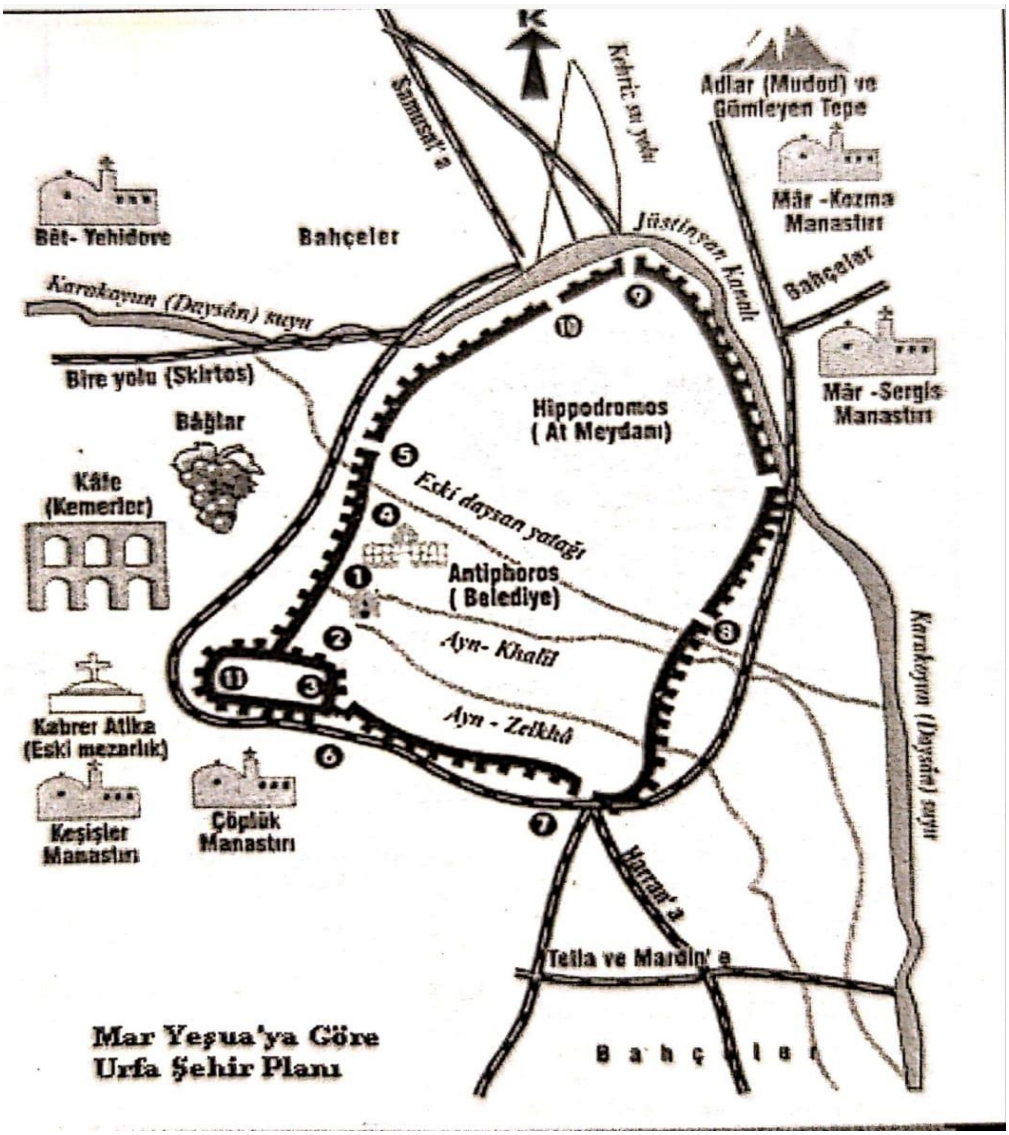
Yamaç, Ali. “Fırat Kaya Yerleşimleri”, erişim: 27 Mart 2022, https://www.researchgate.net/publication/336680742_FIRAT_KAYA_YERLESIMLERI

Yılmaz Evren, Eroğlu Süreyya. Evren Yılmaz vd., “Edessa’dan Urfa’ya: Urfa’da Kilise’den Camiye Dönüştürülmüş Yapılar”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 30 (Aralık 2013): 1-12.

Yinanç, M. Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. 1. bs. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. 1944.

EKLER

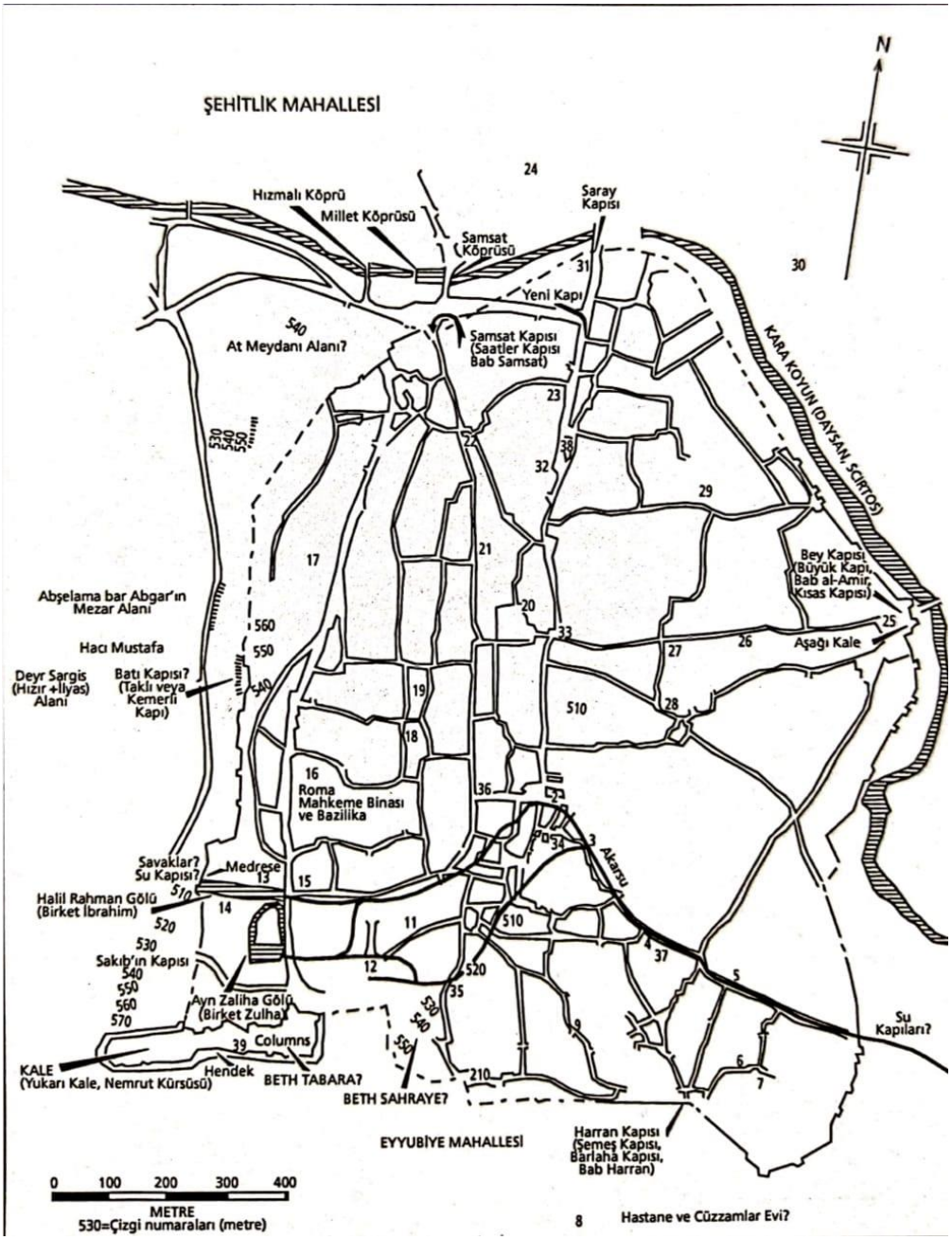
Ek-1. Mar Yeşua'ya göre Edessa şehir planı.[588]

1-Eski Kilise, 2- Çarşılar, 3- Abgar Sarayı, Bet-Tebro, 4- Abgar Konağı, 5- Tar O-d Kafe (Kemerler Kapısı), 6- Tar'o-d'Şoe (Saatler Kapısı), 7- Tar'o- Rabo, 8-Tar'o-d Edvatrun (Tiyatro Kapısı), 9- Tar'o-d Bet Ş'mes (Güneş Kapısı), 10- Tar'0-d Barloho (Tanrıoğlu Kapısı), 11- Kale.

[588] Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, 355.

Ek-2. Plan I. Edessa'nın kutsal Mekânlarını gösteren şehir haritası.[589]

[589] Segel, Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, 328.

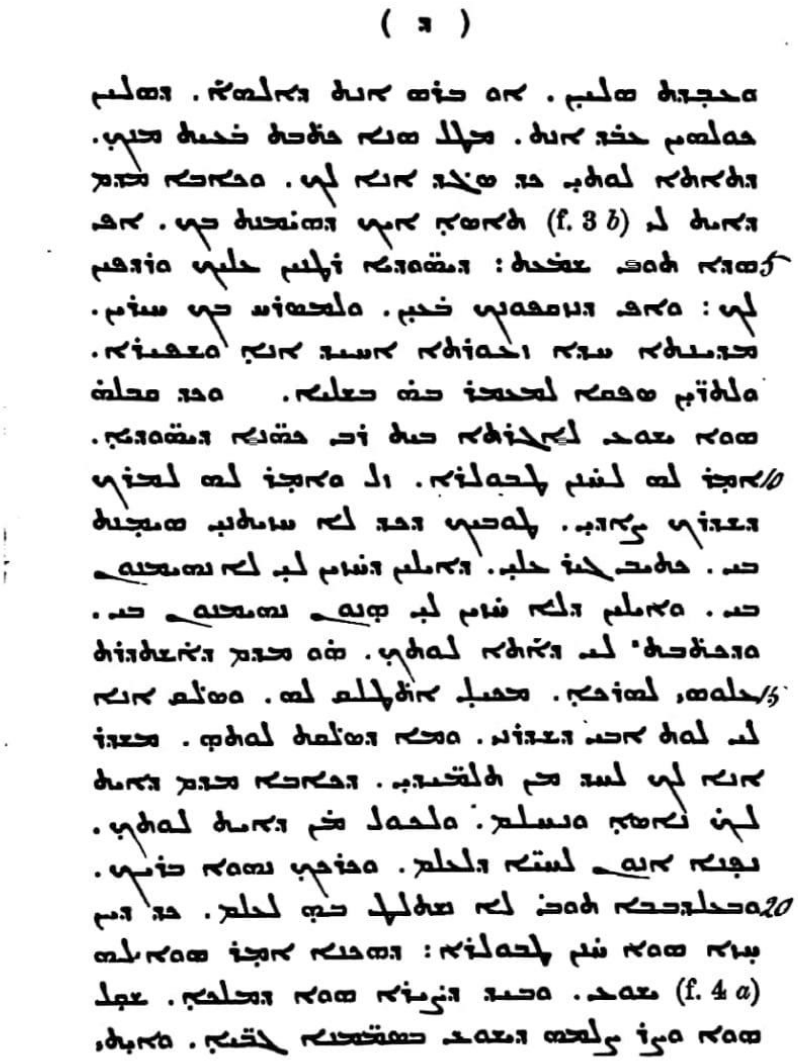
Ek-3. Plan I. Edessa'nın kutsal Mekânlarını gösteren şehir haritasının açıklaması.[590]

PLAN I. EDESSA. Şehir

1. HÜSEYİN PAŞA CAMİİ (KARA MEYDAN CAMİİ; Melkit Meryem Ana Kilisesi'nin eski yeri?)
2. PAZAR CAMİİ (HAŞİMİYE CAMİİ; Bizans Belediye Sarayı'nın eski yeri?)
3. DEBBAĞHANE CAMİİ
4. HIZANOĞLU CAMİİ
5. ÇAKERI CAMİİ (Bizans Tiyatrosunun eski yeri?)
6. HAYRULLAH CAMİİ (Aziz Barlaha Kilisesi'nin eski yeri?)
7. HAVRA
8. EYYUBİYE CAMİİ
9. ARABİ CAMİİ (Aziz Mihail Kilisesi'nin eski yeri?)
10. YENİ CAMİİ
11. HASAN PAŞA CAMİİ (Daha önce bir havra olan Tatraphylon'un eski yeri?)
12. DERGÂH CAMİİ (MAKAM-I İBRAHİM, MEVLİT HALİL, Eski Kilise'nin yanında inşa edilmiş ve daha sonra Melkit katedral veya Aya Sofya olan Kurtarıcı Katedral Kilisesi'nin eski yeri?)
13. RIZVANİYE CAMİİ (AHMET PAŞA CAMİİ, ZULUMİYE CAMİİ; Aziz Toma Kilisesi eski yeri?)
14. HALİLÜRRAHMAN CAMİİ (YEŞİL KİLİSE; Daha önce İranlıların Okulu olan Monofizit Meryem Ana Kilisesi ve Vaftizhanesi'nin eski yeri?)
15. KIŞ HAMAMLARININ ESKİ YERİ
16. ELEKTRİK SANTRALI (Vaftizci Yahya ve Aziz Addai Kilisesi'nin eski yeri)
17. FIRFIRLI CAMİİ (Ermeni On İki Havari Kilisesi'nin eski yeri?)
18. İMAM SEKKAKİ MESCİDİ (Melkit Meryem Ana Kilise'nin eski yeri?)
19. ŞEYH NEBİ TEKKESİ (Melkit Haç Kilisesi'nin eski yeri?)
20. ULU CAMİ (KIZIL KİLİSE; daha önce bir havra olan Aziz Stephanos Kilisesi'nin eski yeri?)
21. KUTBEDDİN CAMİİ
22. KADIOĞLU CAMİİ (İtirafçılar Kilisesi'nin eski yeri?)
23. YUSUF PAŞA CAMİİ (Aziz Kyriakos Kilisesi'nin eski yeri?)
24. SÜLEYMANİYE CAMİİ
25. KARA MUSA CAMİİ (BEY KAPISI CAMİİ)
26. TUZEKEN CAMİİ
27. HACI YADİGÂR MESCİDİ (On İki Havari Kilisesi'nin eski yeri?)
28. AK CAMİ (Aziz Circis [Sergius] Kilisesi'nin eski yeri?)
29. HEKİM DEDE CAMİİ
30. CİRCİS PEYGAMBER (Aziz Circis [Sergius] ve Aziz Sem'un Kilisesi'nin eski yeri?)
31. VİLAYET KONAĞI
32. POSTANE
33. YILDIZ HAMAMI
34. VELİ BEY HAMAMI
35. SULTAN HAMAMI
36. MUHACIR ÇARŞISI HAMAMI
37. CİNCIKLI HAMAMI
38. VEZİR HAMAMI
39. KİLİSE KALINTISI (Aziz Theodor Kilisesi'nin eski yeri?)

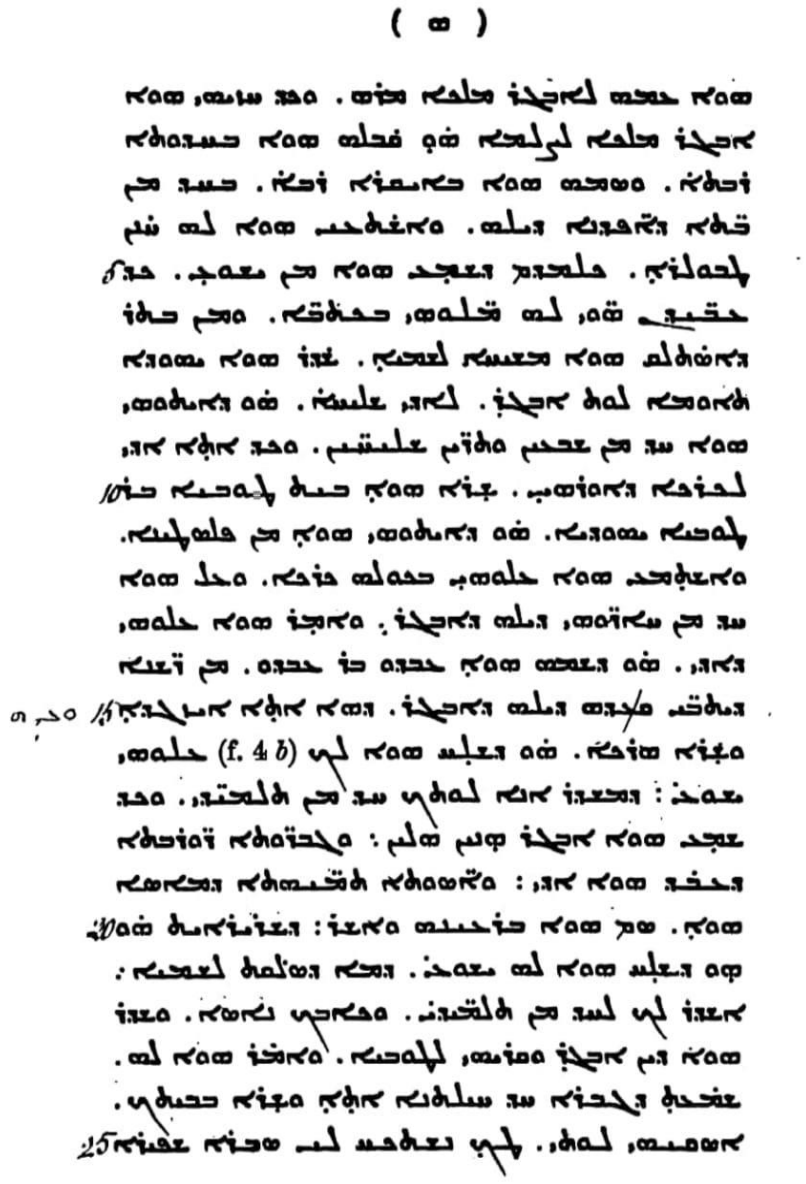
[590] Segal, Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, 329.

Ek-4. Edessa Kralı V. Abgar'ın İsa-Mesih'e gönderdiğine inanılan mektubun Süryanice versiyonu.[591]

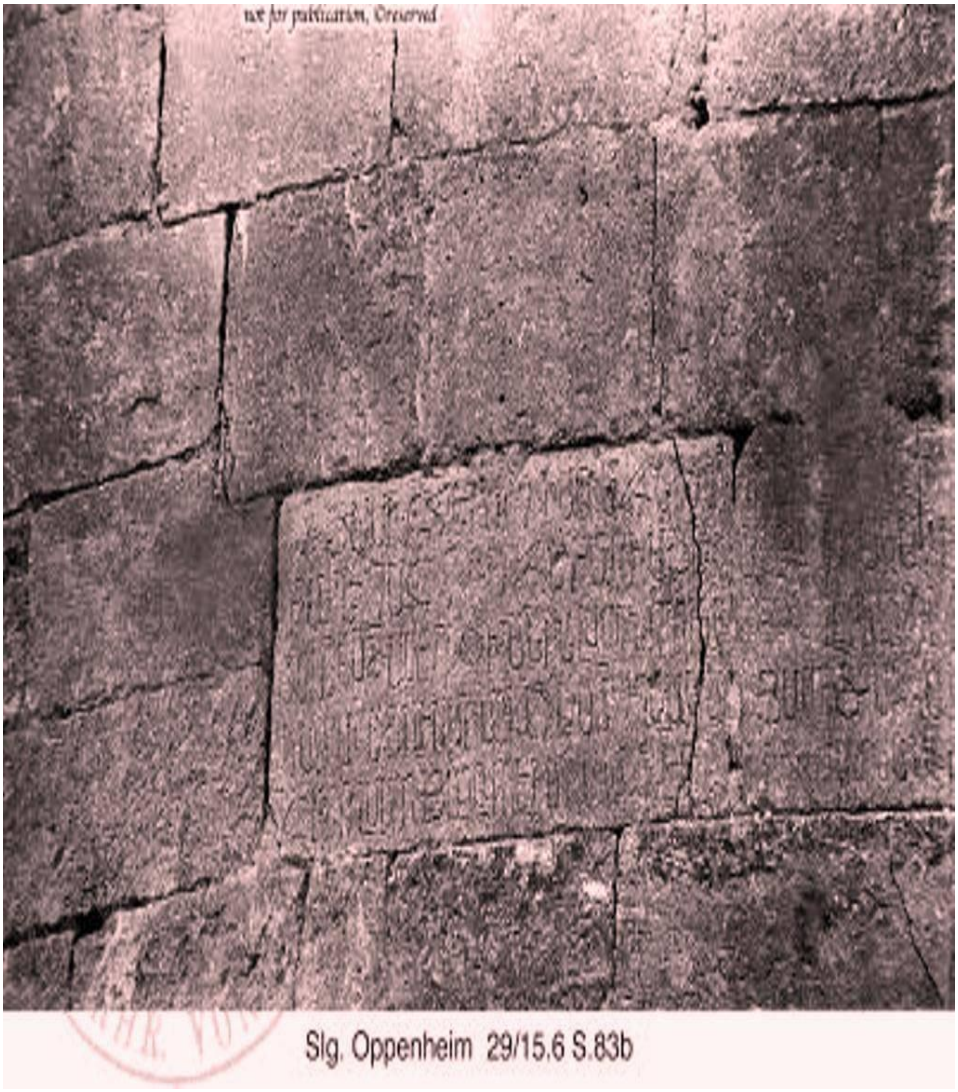
[591] Phillips, The Doctrine of Addai, 128.

Ek-5. İsa-Mesih'in Kral Abgar'a gönderdiğine inanılan cevabı mektubu.[592]

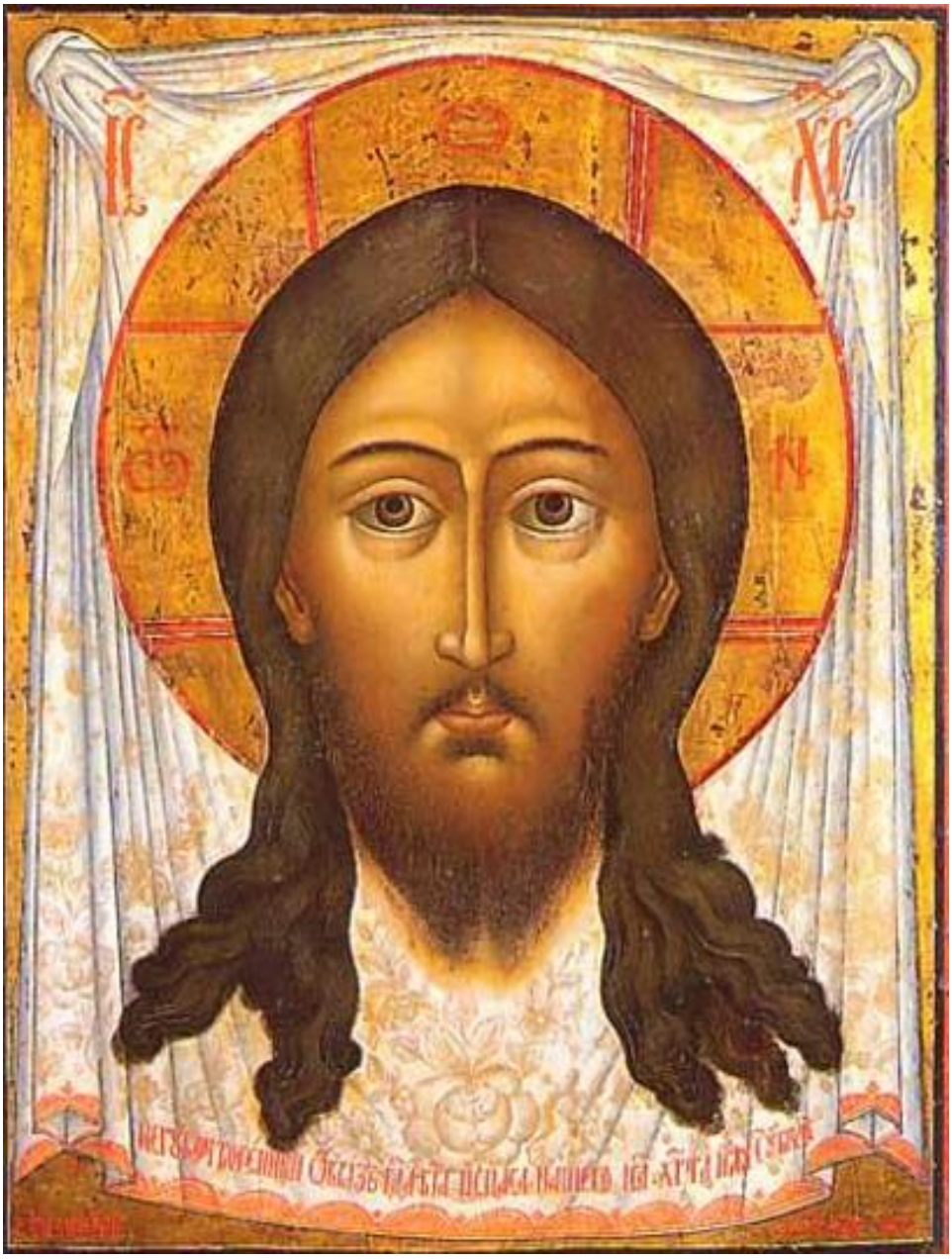
[592] Phillips, The Doctrine of Addai, 127.

Ek-6. Kırk Mağara'da bulunan İsa-Mesih'in Abgar'a yazdığı mektup.[593]

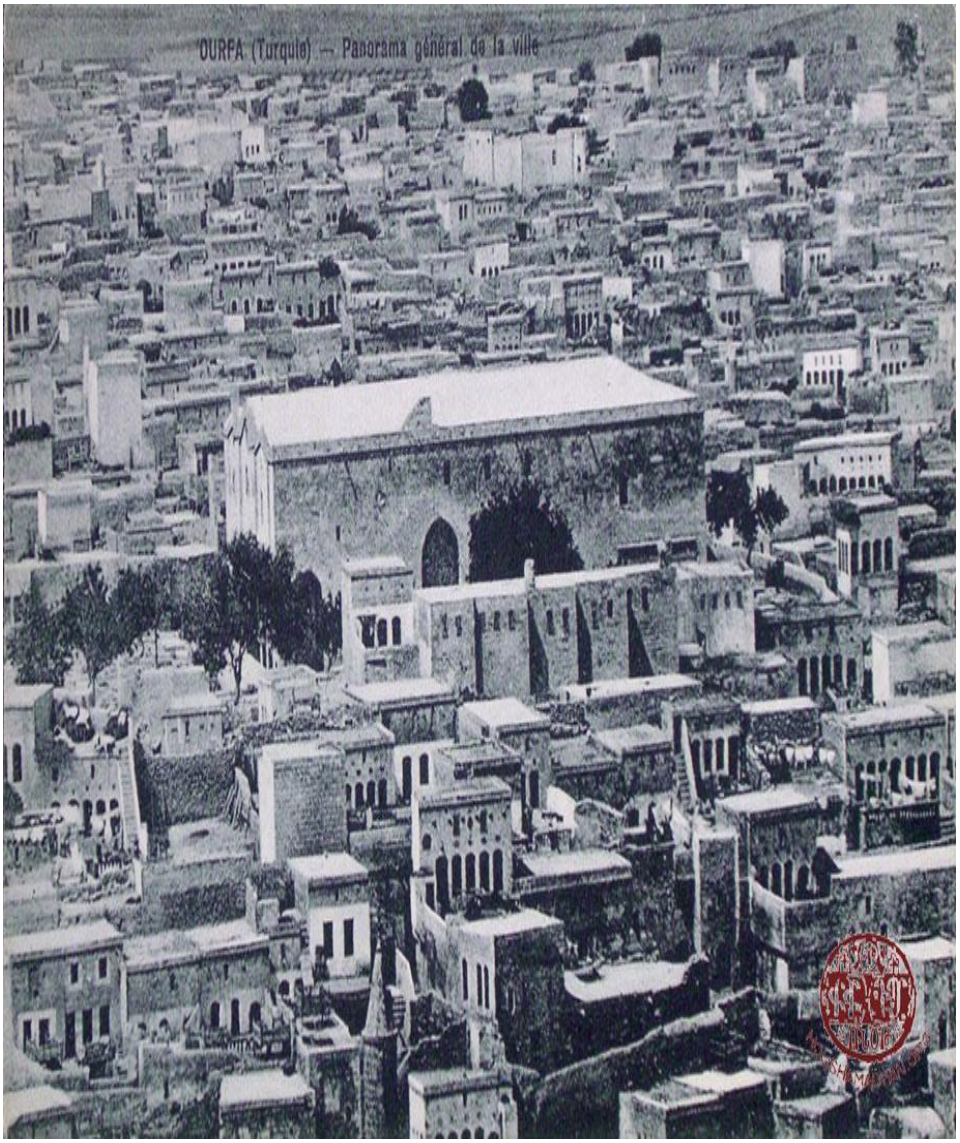
[593] Max Von Oppenheim arşivi, Erişim, 13 Ekim 2021, https://www.aintabdata.com/2018/08/02/urfa-1899-alman-max-von-oppenheim-perspektifinden/

Ek-7. İsa-Mesih'in Kral Abgar'a gönderdiğine inanılan Kutsal Mendil İkonası.[594]

[594] Erişim, 8 Ekim 2021, https://www.sanatinyolculugu.com/kutsal-mendil-ikonasi/.

Ek-8. Büyük Kilise[595]

[595] Erişim, 8 Ekim 2021, https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html

Ek-9. Aziz Aday ve Aziz Yuvanes Kilisesi[596]

[596] Erişim, 8 Ekim 2021, https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html

Ek-10. On İki Havari Kilisesi.[597]

[597] Erişim, 8 Ekim 2021, http://www.sanliurfa.gov.tr/firfirli.

Ek-11. Aziz Stephanos Kilisesi (Kızıl Kilise)'nin günümüze kalan çan kulesi.[598]

[598] Gertrude Bell Arşivi, Erişim, 13 Ekim 2021, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=24&start=120.

Ek-12. Tella Mortyrionu Kalıntıları.[599]

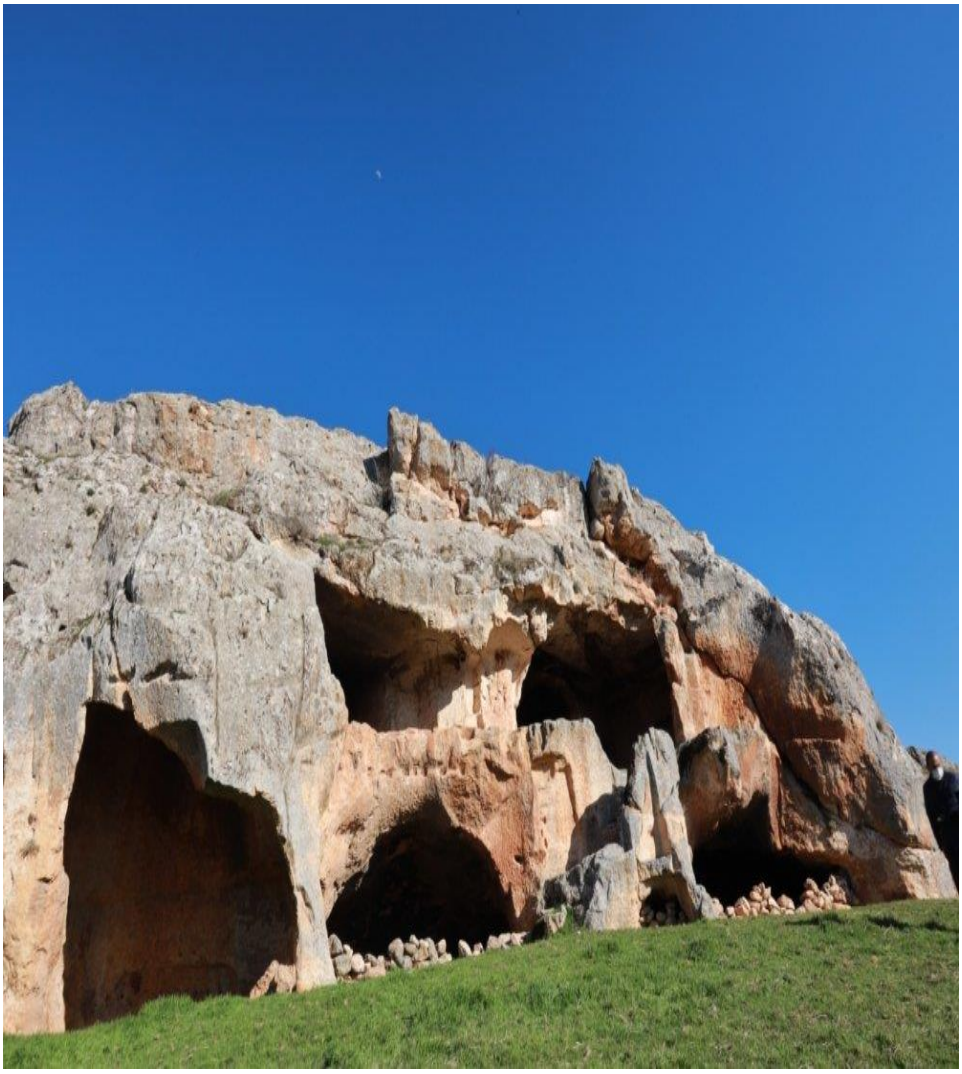

[599] Gertrude Bell Arşivi, Erişim, 13 Ekim 2021, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=24&start=120.

Ek-13. Norhut Kilisesi.

Ek- 14. Büyük Alanlı (Keşişlik) – Keşiş Mağaraları[600]

[600] Mehmet S. Alican Arşivi, Erişim, 21 Eylül 2021, https://www.balikligol.com/kultur-sanat/edessa-kesisleri-ve-kesis-magaralari-kesislik-buyukalanli-h73688.html

Ek-15. Akkese (Hanefiş) Kaya Kilisesi.[601]

[601] Erişim, 13 Ekim 2021, https://mapio.net/pic/p-8571648/

Ek-16. Savaşan Köyü kaya yerleşmeleri.[602]

[602] Ali Yamaç, Erişim, 28 Mart 2022, https://www.researchgate.net/publication/336680742_FIRAT_KAYA_YERLESIMLERI

Ek-17. Savaşan Kaya Kilisesi güney duvarı haç motifleri.[603]

[603] Erişim, 28 Mart 2022, https://tolgadegerlier.medium.com/sava%C5%9Fan-k%C3%B6y%C3%BC-ma%C4%9Fara-yapi-toplulu%C4%9Fu-ve-ermeni%CC%87-ki%CC%87li%CC%87sesi%CC%87-81328241b74f

Ek-18. Savaşan Kaya Kilisesi güney duvarı farklı haç motifleri.[604]

[604] Erişim, 28 Mart 2022, https://tolgadegerlier.medium.com/sava%C5%9Fan-k%C3%B6y%C3%BCma%C4%9Fara-yapi-toplulu%C4%9Fu-ve-ermeni%CC%87-ki%CC%87li%CC%87sesi%CC%87-81328241b74f

Ek-19. Savaşan Kaya Kilisesi batı duvarında yer alan haç motifleri.[605]

[605] Ali Yamaç, Erişim, 28 Mart 2022, https://www.researchgate.net/publication/336680742_FIRAT_KAYA_YERLESIMLERI

Ek-20. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi büyük yapı kalıntısı.[606]

[606] A. Cihat Kürkçüoğlu Arşivi, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-21. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi küçük yapı kalıntısı.[607]

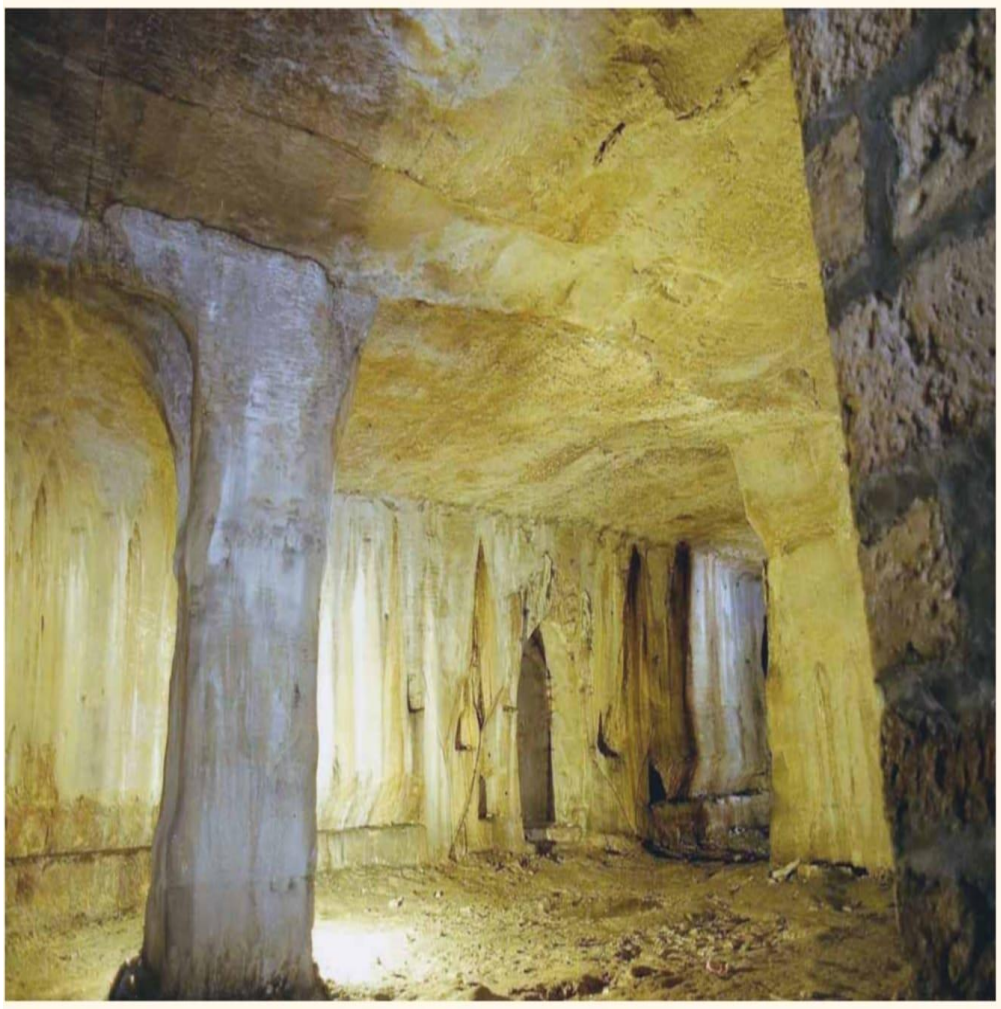
[607] A. Cihat Kürkçüoğlu Arşivi, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-22. Keloşk – Deyr Şebek Kilisesi kaya mezar odası.[608]

[608] A. Cihat Kürkçüoğlu Arşivi, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-23. Eski Mağara Camii iç görünüm.[609]

[609] A. Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa İli Camileri, 158.

Ek-24. Kargılı (Zakzuk) Kaya Kilisesi.[610]

[610] Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-25. Beyburcu Kilisesi yapı kalıntısı.[611]

[611] A. Cihat Kürkçüoğlu Arşivi, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-26. Beyburcu Kilisesi yapı kalıntısı.[612]

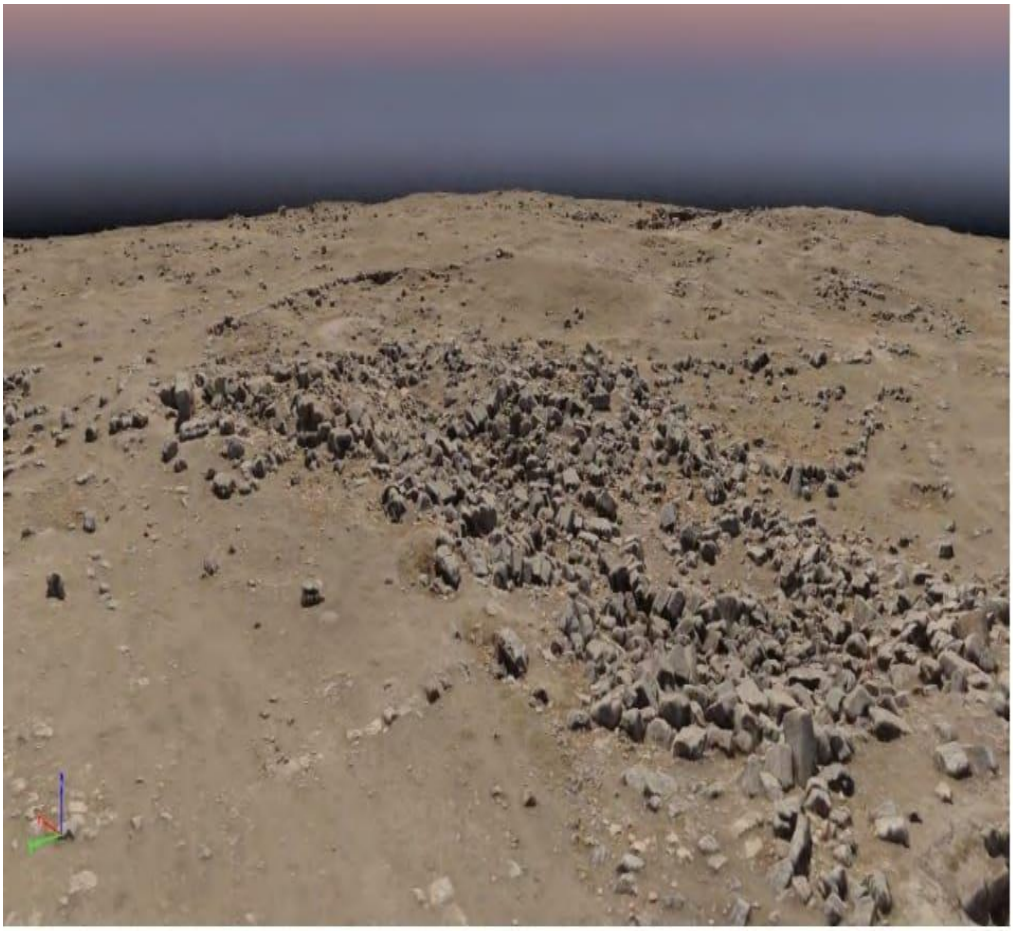
[612] A. Cihat Kürkçüoğlu Arşivi, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-27. Bildim Köyü şapel yapı kalıntısı.[613]

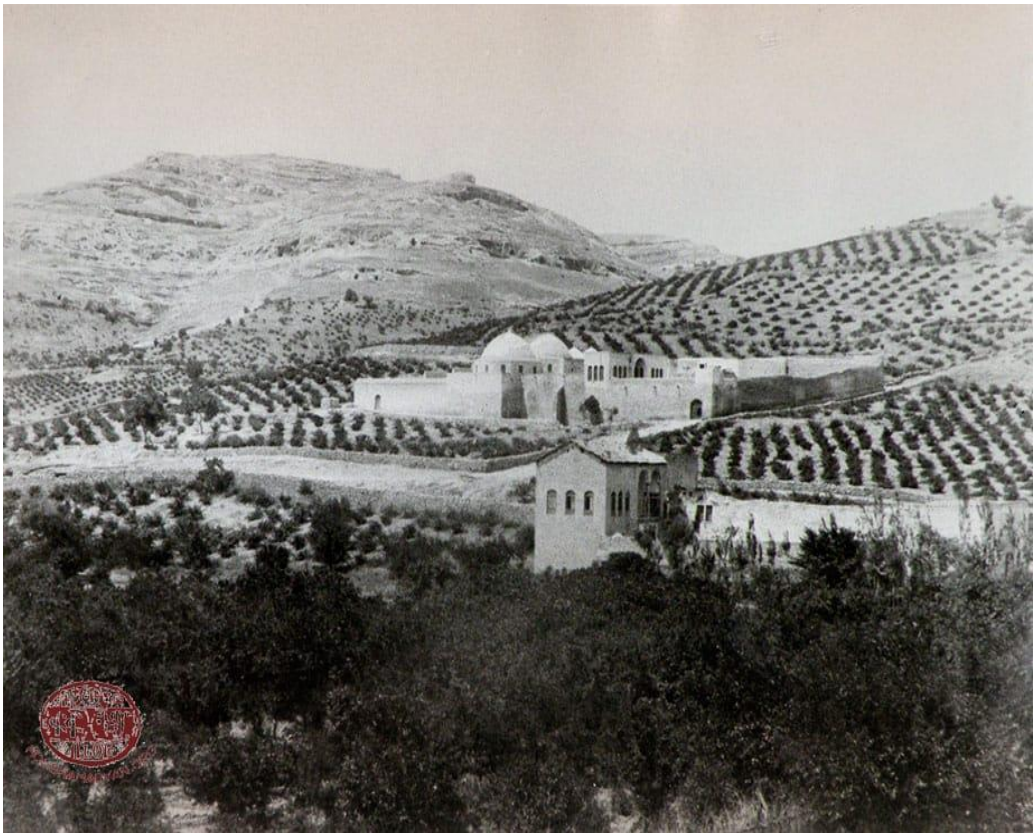
[613] Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Ek-28. Harran Bazilika Kilisesi kalıntıları.[614]

[614] Ulukavak vd. "Arkeolojik Kazı Alanlarının İnsansız Hava Aracı Değerlendirme Uçuşu: Harran Bazilika Kilise Öneği". 463.

Ek-29. Surp Sarkıs Kilisesi (Hıdır İlyas Kilisesi)[615]

[615] Erişim, 13 Haziran, 2022. https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/halep-vilayeti/urfa/din/kiliseler.html

Ek-30. Deyr Yakup Manastırı ve keşiş mağaraları.

Ek- 31. Kasr El Benat Manastırı kalıntıları (1911).[616]

[616] Gertrude Bell Arşivi, Erişim, 13 Ekim 2021, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=24&start=140

Ek- 32. Çardak Manastırı Kalıntıları.[617]

[617] A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa'nın Önemli İki Turizm Değeri: Deyr Yakup ve Çardak Manastırları", ŞURKAV Dergisi, sayı 33.

Ek-33. Sene Mağara kalıntıları.[618]

[618] Erişim, 13 Ekim 2021, https://sanliurfa.ktb.gov.tr/Eklenti/22204,harran.

Ek-34. Çatalat Manastırı kalıntıları.[619]

[619] Erişim, 13 Ekim 2021, https://www.viransehir.bel.tr/

Ek- 35. Kızılkoyun Nekropolü.

Ek- 36. Kızılkoyun Nekropolü mezar odaları.

Sol baştan ilk kaya mezar odası tapınak cepheli olmasıyla Edessa kentinde bulunan tek örnektir. . Ortada yer alan çift odalı mezar odasının kapı lentosunun tam ortasında Labarun Jesus Christ sembolü bulunmaktadır. Erken Dönem Hristiyanlar için bu sembol "*İsa Mesih Tanrının Oğlu kurtarıcı*" anlamını ifade etmektedir. Sağ tarafta yer alan kaya mezar da ise, tabula ansata içerisinde yer alan yazıtın tercümesine göre toplu bir anıt mezardır.

Ek- 37. Kızılkoyun Nekropolü-Tabula Ansata

Kızılkoyun Nekropolü'nde yer alan tabula ansata içerisinde Grekçe ve Süryanice olmak üzere çift dilde bir yazıt bulunmaktadır. M.S. III. yüzyıla tarihlenen bu yazıtın tercümesi: "*Bu anıt Kineas çoçukları Zooras, Bias ve Boethos'a ve de onların çocuklarına aittir*."

Ek- 38. Kızılkoyun Nekropolü tek odalı mezar odası.

Ön girişli tek odalı bu mezar odasının giriş kısmında sağ ve sol tarafında heykel nişler içerisinde Roma dönemine ait koruyucu asker heykelleri bulunmaktadır.

Ek- 39. Kale Eteği Nekropolü kaya mezar odaları.

Ek- 40. Doğu Roma Dönemi Hristiyanlık Vaftiz Teknesi.[620]

[620] Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi.

Ek- 41. Sin Tapınağı Adak Steli.[621]

[621] Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi.